

مطالعه و مرمت مسجد جامع ایروان

نوشته: باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی

مقدمه

حضور دیرپای هموطنان مسیحی ارمنی در ایران از خود یادگارهای گرانقدری بجا گذارده است که مانند دیگر یادمانهای ملی ایران عزیز و محترم است. آرامنه هموطن در سالهای پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران در نگهداشت و مرمت آثار پیشینیان خود همت و همکاری قابل توجهی مصروف داشتند و با دستگاههای تحقیقاتی و اجرایی زیربپ ارتباط صمیمانه‌ای را برقرار ساختند که از ثمرات برجسته آن نجات بخشی نمازخانه زورزور، کلیساهای تادائوس مقدس و استفانوس مقدس و چندین اثر تاریخی دیگر در استانهای آذربایجان شرقی، غربی و اصفهان را می‌توان یاد کرد. انجام تحقیقات مستمر بر روی این یادمانها و معرفی آنها در سطح ملی و بین‌المللی رانیزمی‌توان از آن جمله اقدامات یاد کرد.

شرایط فرهنگی سیاسی به وجود آمده در سالهای پس از ۱۹۹۰ (پی‌آمدهای فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و استقلال ارمنستان) امکانی فراهم ساخت تا، بایاری هموطنان متخصص ارمنی و خواست و استقبال مسئولین حفاظت آثار تاریخی جمهوری ارمنستان و همت بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی ایران، سازمان میراث فرهنگی کشور نسبت به اعزام چند نوبت هیئت کارشناسی به کشور ارمنستان برای اهداف زیر اقدام نماید:

- آشنائی با آثار تاریخی ارمنستان، مسئولین موظف به حفظ این آثار، مسائل و روشهای حفاظت آثار به ویژه آثار

اسلامی موجود در آن سرزمین، بررسی نحوه انجام مطالعه و تعمیر و احیای مسجد جامع ایروان با همکاری اداره کل حفاظت آثار تاریخی ارمنستان و بایاری مادی و معنوی بنیاد مستضعفان و جانبازان.

مأموریت‌های گروهی عمدتاً در سه نوبت و به شرح زیر بود:

۱- اولین مأموریت به مدت هشت روز از تاریخ ۷۲/۷/۱۸

لغایت ۷۲/۷/۲۵ اعضاء هیئت:

- باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی (مهندس معمار و متخصص مرمت) -

معاون اجرایی سازمان

- محمدحسن محبعلی (مهندس معمار و متخصص مرمت) -

معاون حفظ و احیای سامان

- علی اکبر سعیدی گرگانی (مهندس ساختمان و متخصص

مرمت) - مدیرکل هماهنگی سازمان

- ابراهیم حیدری (باستان‌شناس و متخصص مرمت) - مدیرکل

میراث فرهنگی آذربایجان غربی

۲- دومین مأموریت به مدت هشت روز از تاریخ ۷۵/۶/۴

لغایت ۷۵/۶/۱۱ اعضاء هیئت:

- باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی

- علی اکبر سعیدی گرگانی

- عبدالرحمن وهابزاده (باستان‌شناس و متخصص مرمت) -

مدیرکل میراث فرهنگی آذربایجان شرقی

۳- سومین مأموریت به مدت هشت روز از تاریخ ۷۵/۸/۱۷

لغایت ۷۸/۸/۲۶ اعضاء هیئت:

- باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی

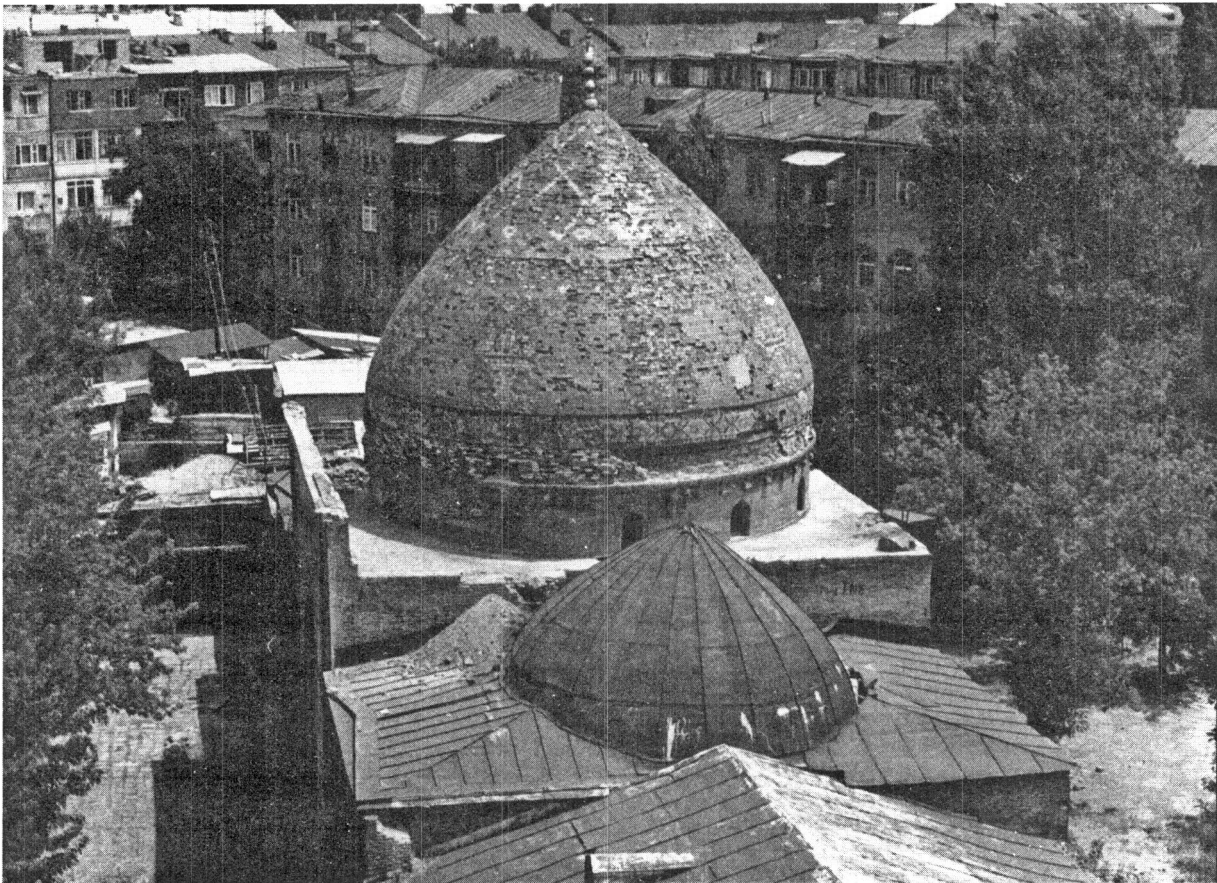
- غلامرضا محمودی رضا قلizada (کارشناس تأسیسات بناء تاریخی)

- علی کاظم پور (طراح و مجری تزیینات کاشی کاری)

در هر سه مأموریت فوق آقای مهندس واروژان آراکلیان مهندس معمار و نماینده فنی شورای خلیفه گری ارامنه در ایران، در نقش سفیر حسن نیت و رابط علمی فرهنگی، هیئت ها

را همراهی می کردند و از هر کوشش سازنده ای برای انجام موفقیت آمیز مأموریتها^۱

حاصل این مأموریتها در دو مجلد گزارش ارائه شده به سازمان میراث فرهنگی کشور و دیگر ارگانهای زیربط انعکاس یافته است و مبنای اصلی این نوشتار است که اختصاص به مسجد جامع ایروان دارد.

مسجد جامع ایروان - مهرماه ۱۳۷۲

نمای عمومی جناح جنوبی و گنبدخانه مسجد جامع پیش از انجام تعمیرات - بافت شهری امروزی اطراف مسجد قبل از ساماندهی نیز قابل ملاحظه است «عکس از وهاب زاده»

فصل اول - کلیات

درباره جمهوری ارمنستان

ارمنستان یکی از سه کشور (گرجستان، آذربایجان، ارمنستان) ماوراء قفقاز است. سرزمینی است کوهستانی با آب و هوایی خشک و قاره‌ای که بستگی به ارتفاع، سرد و گرم می‌شود. نود درصد مردمش ارمنی و بقیه کرد، ترک، روسی و اوکراینی و دیگر ملیت‌ها هستند. تاریخی کهن دارد و ریشه شکل‌گیری آنرا نسبت به اورارتوها از هزاره اول می‌دانند. به سال ۵۵۰ پیش از میلاد زیر سلطه هخامنشی درآمد. روزگاری آنچنان قدرت پیدا کرد که در برابر رومیان مقابله کرد.

دورانهای بسیاری در راه مبارزه برای استقلال پشت سر گذارنده است. بعلت موقعیت حساسی که بین دریای خزر و دریای سیاه داشت کرارا بین قدرتهای بزرگ روزگار دست به دست می‌شد. تا اینکه روسها (۱۸۲۸/۱۲۴۳) معاهده صلح ترکمنچای) آنرا از چنگ ایرانیان به در آوردند. به سال ۱۹۹۱ پس از یک دوره آخرین مبارزه ضدروسی و پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی استقلال خود را بدست آورد.

مساحتش ۲۹۸۰۰ کیلومترمربع و جمعیتش ۳۵۰۰۰۰ نفر. متدین به دین مسیحیت و جزو نخستین دولتهای مسیحی جهان است. بلندای کوه آرارات با ارتفاع ۴۰۹۰ متر نمایی با شکوه و زیبایی کشور در مرز ایران و ترکیه است.

مردمی سخت‌کوش، هوشیار و با فرهنگی پایدار و کهن دارد که درسراسر جهان متمدن ردپایشان را می‌شود جستجو کرد.

شهرنشینی در آن گسترده است، کشوری صنعتی است هرچند کشاورزی اهمیت دارد.

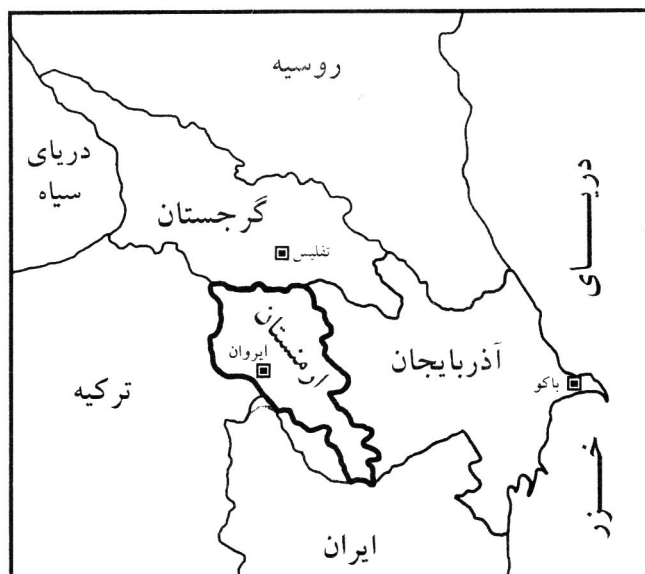
شهر ایروان و مساجد آن در دوره ایرانی^۲

ایروان پایتخت ارمنستان با جمعیتی حدود یک میلیون و دویست هزار دارای هسته‌ای کهن است که بر تنده ساحل شرقی رودخانه زنگی (هزاردان)، که دارای جهتی شمالی جنوبی است، قرار دارد که با دیگر بخش‌های شهر واقع بر تپه‌های اطراف که زمانی روستاهایی را با دوره‌های تمدنی مختلف تشکیل می‌داد

شهر گسترده و زیبایی را شکل می‌دهد که در مجموع توسط طرح جامعی به زنجیر نظمی کشانده شده است که از بافت کهن جانی باقی نگذاشته است. طرحی با خیابان‌های شطرنجی قطری و حلقوی و میدانهای با معماری سبکهای التقاطی قرون وسطائی نو و کلاسیک‌نو با چهره‌ای جدی و از سنگ توف، این طرح یادگاری از نیمه اول قرن بیستم است و نام معمار و شهرساز معروف ارمنی "الکساندر تامانیان" را بر خود دارد. طرح اول وی به سال ۱۹۲۳ (۱۳۰۲) سپس در سال ۱۹۳۲ و دیگری به سال ۱۹۳۴. نام این شهرساز در ارتباط با طرح جامع تبریز نیز یاد می‌شود.

با یک چنین طرحی طبعا بافت تاریخی شهر عملا نادیده گرفته شده است و از معدود بناهای تاریخی بعنوان عناصر تزئینی استفاده شده است که از آن میان می‌توان از کاتدرال ارمنی قرن سیزدهمی و مسجد جامع کبود (مسجد - مدرسه وسیع حسین علی‌خان) متعلق به قرن هیجدهم (قرن دوازدهم هجری) که در نزدیک میدان (بازار) برپا شده است یاد کرد. میدانی که کارکرد آن تا به امروز نیز در بنائی سرپوشیده و عظیم موسوم به "بازار قدیم" که حدود سالهای پنجاه میلادی برپا شده است جاویدان مانده است.

یکی دیگر از ساختارهای شهر قدیم، ارگ حاکم‌نشین یا قلعه محصور بوده است که یادگارهایی از قرون پانزدهم و

(شکل شماره ۱) موقعیت کشور جمهوری ارمنستان در قفقاز

هیجدهم (دوران صفوی و قاجاریه) حکمرانان ایرانی منطقه است. آن نیز بتدریج، چه بدلیل حملات مکرر (تا آخرین آن که از سوی روسها به سال ۱۸۲۸ م ۱۲۴۳ - معاهده ترکمن‌چای) بود، چه بدلیل تخریبهای متوالی عملا از صحنه شهر حذف شده و جای آنرا بنای کارخانه شرابسازی بدهیبتی که به سال ۱۹۵۰ ساخته شد و بسان کاخ سابق حاکم بر دره پائینی خود، که رودخانه زنگی در آن جریان دارد، اشراف دارد قرار گرفته است.

شکل‌گیری ایروان را عملا باید به سال ۱۴۷۰ م/ ۸۷۵ ه در زمان اوزون حسن آق قویونلو دانست که به مقام مقرخان ارتقاء یافت. ایروان کمی پس از قرن شانزدهم میلادی بعنوان مرکز منطقه تعیین گردید. شاه اسماعیل به یکی از سرداران خود دستور برپائی قلعه‌ای را مشرف بر دره رودخانه زنگی داد. این قلعه به سال ۹۷۰ ه/ ۱۵۶۲ م توسط لشکریان سلطان سلیمان قانونی غارت شد و تا سال ۱۵۹۵/۱۰۰۳ در اختیار عثمانیان بود تا اینکه به دست ایرانیان (شاه‌عباس) به سال ۱۰۱۳/ ۱۶۰۴ افتاد و پس از آن بار دیگر در سال ۱۰۴۳/ ۱۶۳۵ آزاد شد.

یک چنین جابجائی مکرر قدرت برای میراث فرهنگی شهر قطعا بدون عواقب زیانبار نبود. چون همانگونه که ملاحظه می‌شود، برخلاف انتظاری که می‌شود از شهری که بدست مسلمانان شکل گرفت داشت. هیچ مسجدی که تاریخ آن متقدم باشد مشاهده نمی‌شود.

تاورنیه و شاردن

در متون دو توصیف از این شهر از قرن هفدهم/ یازده در دست داریم: یکی مربوط به تاورنیه به سال ۱۰۶۷/ ۱۶۵۷ و دیگری از آن شاردن است که ایروان را به سال ۱۶۷۱ نشان می‌دهد. که در تصویری از اولی موقعیت قلعه در حاشیه سنگی بلند رودخانه زنگی دیده می‌شود و در تصویری از دومی شهر همراه با عناصر اصلی آن و طبیعت اطرافش مشاهده می‌شود.

پایان قرن هفدهم پس از زلزله ۱۰۶۹/ ۱۶۷۹ بازسازی برخی از بناهای مذهبی را به‌مراه دارد. شهر ب مدت ده سال (۱۷۳۴-۱۷۴۷) بدست ترکان عثمانی افتاد و

توسط نادرشاه افشار به ایران پیوست در دوران نادرشاه گونه‌ای نزدیکی بین جامعه مسیحی ارمنی ایروان با ملل مسیحی (بدلیل تحرکات شاه‌گرجستان در فاصله سالهای ۱۷۷۹ تا ۱۷۹۵ در تصرف ایروان) در آن شهر بوجود می‌آید. بهر حال در این دوره موقعیت تجاری ایروان بعنوان مرکزی که عمدتا توسط اکثریت ایرانی و ارامنه و اقلیت‌هائی اداره می‌شد تقویت یافت.

به بناهای این دوره بعدا توسط تهاجم رو به گسترش روسها ویرانی و آسیب‌می‌رسد تا بالاخره با معاهده‌های ۱۸۲۸/۱۲۲۸ ترکمن‌چای، ایروان از سوی ایرانیان به روسها تسلیم می‌گردد.

همانگونه که اشاره شد و می‌توان انتظار داشت یک چنین حوادثی و حوادث متعاقب آن طبعا نمی‌توانست در تخریب بخش اعظم آثار تاریخی - معماری ایرانی بی‌تاثیر باشد. بررسی آمار تهیه شده از بناها در سال ۱۲۵۷/ ۱۸۲۰ توسط حکمرانان روسی علاوه بر دو مسجد در ارگ حکومتی از شش باب مسجد در پائین شهر (شارستان) یاد شده است.

چهره شرقی و ایرانی ایروان^{۱۵}

علی‌رغم این روند بی‌چهره شدن و نابسامانی بناهای اصلی (که البته مسجد جامع از آن مستثنی است و توسط تمام کسانی که از شهر سخن گفته‌اند مورد تحسین قرار گرفته است) کم و بیش بسیاری از سیاحانی که در طول قرن نوزدهم/ قرن سیزدهم از ارمنستان بازدید کرده‌اند از جمله در این زمان هیئت ایتالیائی عازم ایران، همگی بوضوح تداوم چهره شرقی و ایرانی این شهر را برای مدت‌های مدید حتی زیر سلطه روسها در دهه نخستین تاکید می‌کنند.

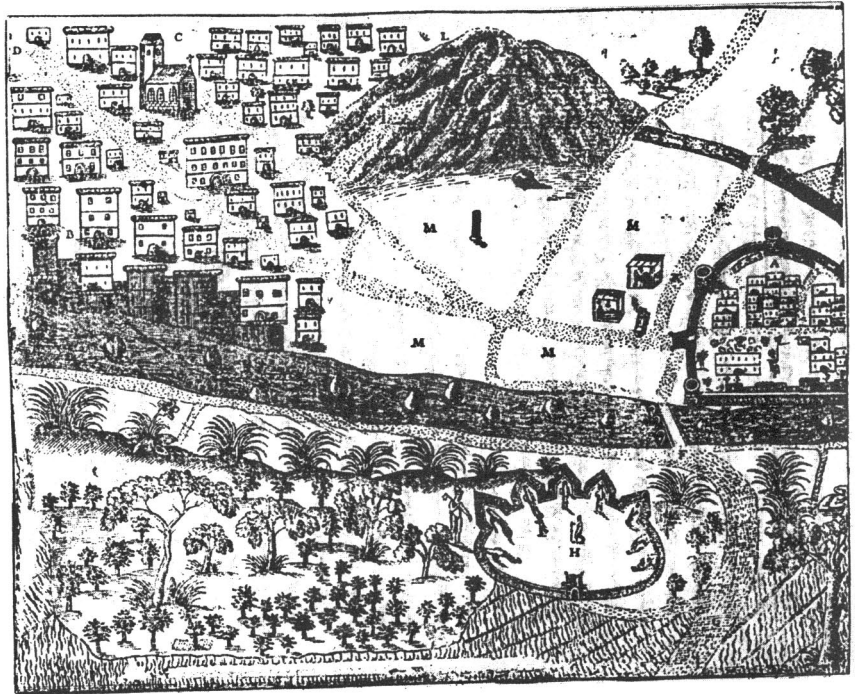
براساس این مدارک مکتوب و دیگر اسناد مصور، امکان بازسازی برخی از آثاری که امروزه قسمت اعظمشان از بین رفته‌اند وجود دارد.

ارگ حکومتی یا قلعه سردار

ارگ حکومتی یا قلعه که مشرف بر دره رودخانه است توسط

نقشه ایروان و حومه آن

A- شهر و قلعه آن B- ناحیه‌ایکه
ارامنه در آن سکنی دارند C- کلیسا
D- صومعه E- رودخانه و سنگ سیاه
F- پل سنگی G- جاده بزرگ کاروانی
H- دژی که شاد صفی برای خراب
کردن شهر به‌ساخت I- چشمه‌ایکه از
کوهستان خارج می‌شود K- راه تبریز
L- راه تفلیس پایتخت گرجستان، و این
همان راه کوهی است که خان ایروان دو
سه ماه تابستان بآنجا می‌رود برای
اینکه آب سرد و یخ بخورد M- نواحی
غیر مسکون که در آنجا آنوقه و
مایحتاج مرد را می‌فروشند.

(شکل شماره ۲) شهر ایروان - از نگاه تاورنیه ۱۶۵۵/۱۰۶۶ «ماخذ سفرنامه تاورنیه» ترجمه ابوتراب نوری

(شکل شماره ۳) شهر ایروان در قرن هفدهم (گراور شاردن ۱۶۸۶) - قلعه کوه آرارات و بقایای کشتی نوح بر آن آنگونه که شاردن تصویر کرده است.

«ماخذ کورنئو»

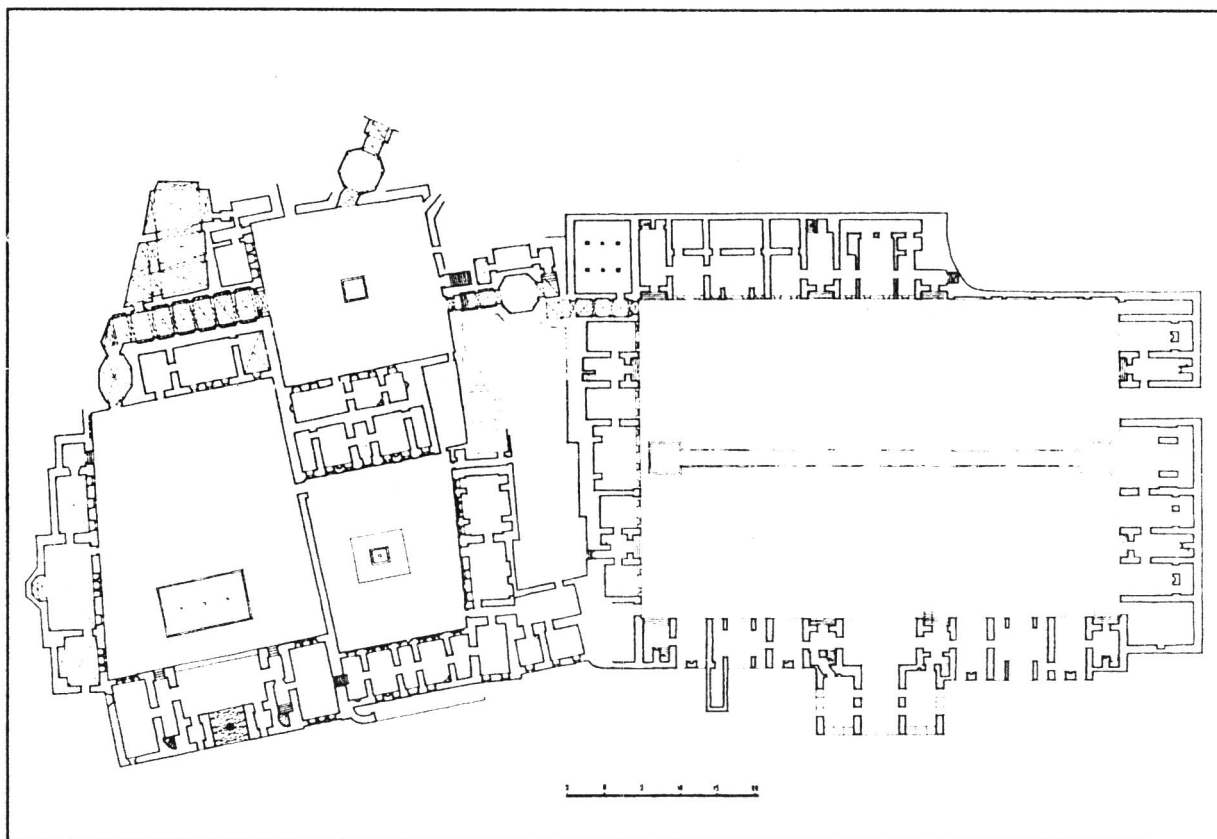
شیب تند از سوی رودخانه و خندقهای اطراف از سه جهت دیگر حمایت می‌شد. قلعه به سال ۸۳-۱۵۸۲ توسط فرهاد پاشا و پس از آنکه ترکها منطقه را بدست آوردند بنیان گذاشته شده است. قلعه بارها تخریب شد، تغییر داده شد و مرمت گردید. در پایان قرن دوازدهم قلعه ایروان از نظر ساختار فضائی و تقسیم‌بندی داخلی ویژگیهای عمومی بسیاری از مراکز شهرهای ایرانی دوره اسلامی را داشت. قلعه حتی اگر در دوره قاجاریه مقر ویژه خان و دربار او بود در دوره صفویه، علاوه بر حاکم و نظامیان توسط بازرگانانی برگزیده و مردم که غیر ایرانیان را نیز شامل می‌شد اسکان یافته بود.

تالار آئینه

قلعه دارای بناهای عمومی و مهمی بود که مهمترین آن بدون شک کاخ خان بود که معروف به کاخ سردار بود و در شمال غربی سوی رودخانه قرار داشت و در سال ۱۲۱۱/۱۷۹۷ برای محمدخان فرزند حسین علی‌خان ساخته شده بود. این بنا مشتمل بر مجموعه وسیعی بود که تالار بار (تالار آئینه) توسط آئینه‌کاری و تصاویری از شاهنامه فردوسی و در پایان دوره

(شکل شماره ۴) مرکز شهر ایروان که در آن میدان، مسجد جامع تصویر شده است. «برگرفته از طرح ایروان شاردن» مقاله کونثو

(شکل شماره ۵) نقشه کاخ حکومتی ایرانی در ارگ - آرشو کمیته حفاظت (هاراطونیان ۱۹۶۸) از این بنا فعلا اثری باقی نمانده است «برگرفته از مقاله مرحوم کونثو»

مسجد سردار یا عباس میرزا

مسجد دوم، موسوم به عباس میرزا بود که در آغاز قرن نوزدهم/سیزدهم در زمان فتحعلیشاه، در زمان آخرین سردار، حسین علی‌خان ساخته شده این بنا پس از تصرف ایروان توسط روسها اسلحه‌خانه گردید و به سرعت تخریب شد. خود قلعه در نیمه قرن نوزدهم تخریب و به پارک تبدیل شد و پس از آن به مصارف مختلف از جمله کاخ حکومتی رسید و قسمت اعظم آن توسط کارخانه تولید محصولات الکلی اشغال گردید.

محلات ایروان و ساختار آن

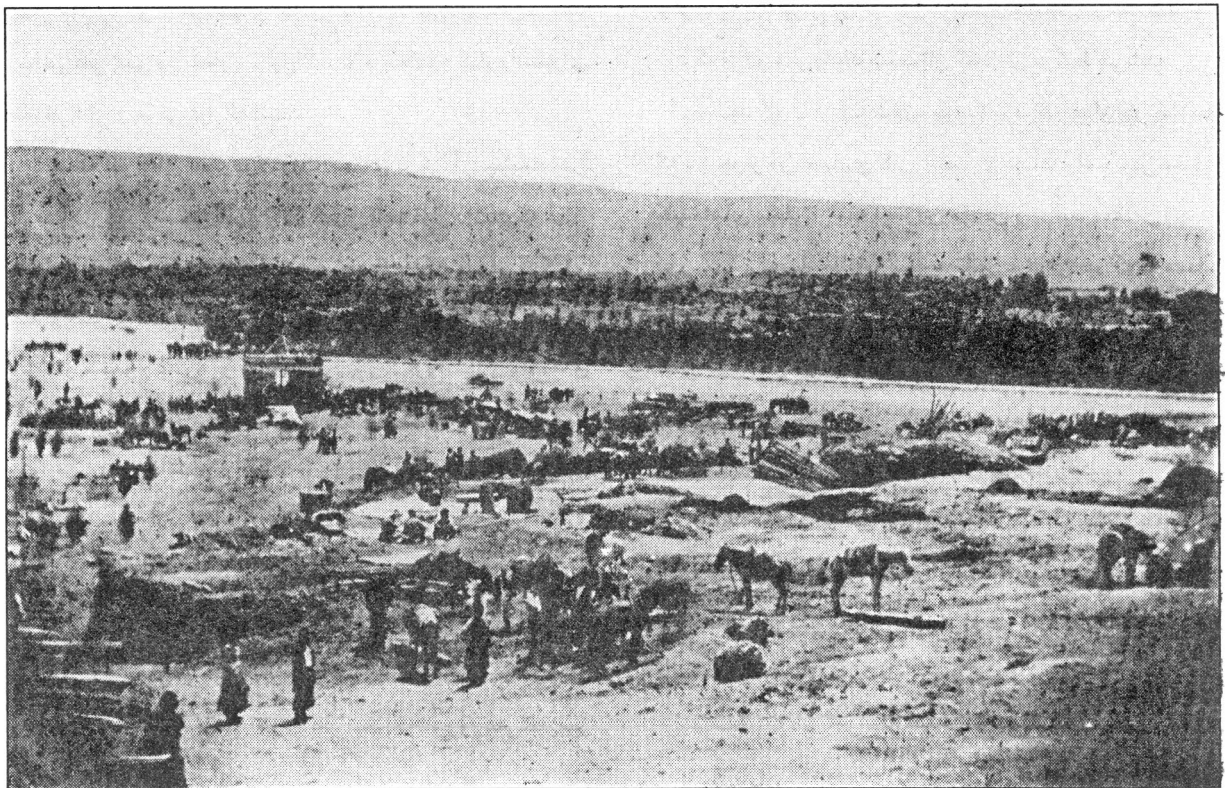
شهر واقعی ایروان یا پائین شهر همانگونه که گفته شد از سوی دو جامعه عمده اسکان یافته بود، ارامنه طرف غرب ساکن بودند با کاتدرال خود؛ و مسلمانان ایرانی طرف شرق که در آنها بخش اعظم آثار معماری تاریخی دوره ایرانی برپا شده بود. در محله مرکزی معروف به شهر یا "شهر کهنه" بازار قرار داشت که در جوار مسجد کیود یا مسجد مدرسه حسین علی‌خان واقع می‌شد این مسجد نقش مسجد جامع را بعد از داشت و در عین حال محل آموزش علوم دینی بود. محله تپه با شی یا کُند محله (که بسوی شرق گسترش

درون قلعه

علاوه بر منازل مسکونی خان، خانواده و دربارش، قلعه مشتمل بر بناهایی با ویژگیهای عمومی بود که از آن میان از یک حمام، انبار آذوقه، اصطبل برای کاروانهای سی و دو دکان، اسلحه‌خانه، ضرابخانه می‌توان یاد کرد. در واقع بحث از یک شهر یا محله شاهی، مشابه ساختارهای دیگر شهرهای اسلامی شرقی بود. وجود یک کلیسا برای جامعه مسیحی ارمنی و دو مسجد یکی برای عثمانیها و دیگری برای ایرانیها که بعداً تخریب گردید و از آنها اطلاعات و تصاویر زیادی در دست نیست نیز گزارش شده است.

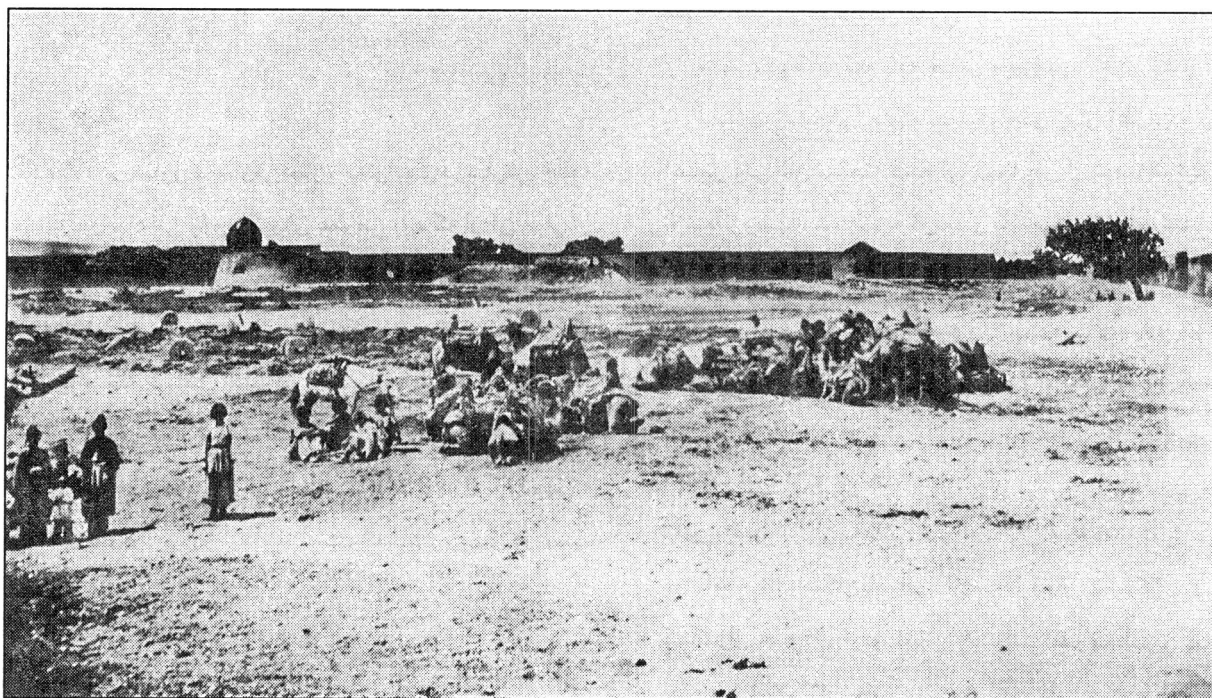
مساجد قلعه

مسجد ترکها موسوم به رجب‌پاشا بود که در سال ۱۷۲۵ ساخته شده بود و از آن اطلاعات زیادی نداریم جز آنکه توسط روسها تخریب و بجای آن کاتدرال ایشان ساخته شد که از آن نیز اثری باقی نمانده است.

(عکس شماره ۱) ایروان - منظر عمومی از بازارگاه (میدان) «عکس شماره ۵ آلبوم هیئت دیپلماتیک ایتالیائی به ایران ۱۸۶۲/۱۲۷۹» به پی‌نوشت شماره ۱۱ مراجعه شود.

یروان - ارگ شهر

(عکس شماره ۲) منظر عمومی خارج ارگ، در دست چپ گنبد مدرسه - مسجد سردار قابل مشاهده است «عکس شماره ۷ آلبوم هیئت دیپلماتیک ایتالیائی به ایروان ۱۲۷۹/۱۸۶۲» به پی‌نوشت ۱۱ مراجعه شود.

معروف است) مربوط به سال ۱۶۸۷ است، که در جنوب مسجد زال خان قرار داشت و به شکل لا بود و نمازخانه اصلی آن در جنوب به یک ایوان بزرگ باز می‌شد و مشتمل بر یک گنبدخانه بود که از دو سو با یک شبستان گنبددار مرتبط می‌شد.

مسجد زال خان (یا شهرمسجد) نزدیک میدان کوچک بود که در جوار آن حمام و کاروانسرای جلفا واقع می‌شد و از کلیساهای محلی ارامنه (پطرس مقدس و پولیس مقدس) چندان دور نبود و بسیار مشابه مسجد تاتار بود. آن نیز گونه مساجد لا بود با نمازخانه اصلی با نقشه‌ای مستطیل شکل واقع در ضلع کوچک و در دو ضلع بزرگ‌تر حجرات طلاب.

مسجد حسین‌علی‌خان که چندین نام داشت از جمله: مسجد کبود که درباره آن به تفصیل سخن خواهد رفت.

مسجد خواجه جعفر (خواجه جعفر بیک یا حاجی جعفر)، در محله کند یا دمیربولاق آن نیز از گونه مساجد کبود بود.

مسجد سرتیپ خان آن نیز در محلی کند یا دمیربولاق بود. مسجد کرک بولاق در محله جنوب و شرق قلعه بود.

مسجد تپه ذیب در محله‌ای بهمین نام در جنوب غربی محله

داشت). در قدیم توسط کولیها اشغال شده بود، که بعدا بازار هفتگی پنجشنبه بازار شد، مسجد، مدرسه نوروز علی‌بیک و حاج‌امام وردی و حمامهای حاجی‌بیکم، حاجی‌علم، کریم بیک، حاجی‌قلی علی (یا غفار)، شیخ‌الاسلام بعلاوه کاروانسرای حاجی‌علی و مولی قرار داشت.

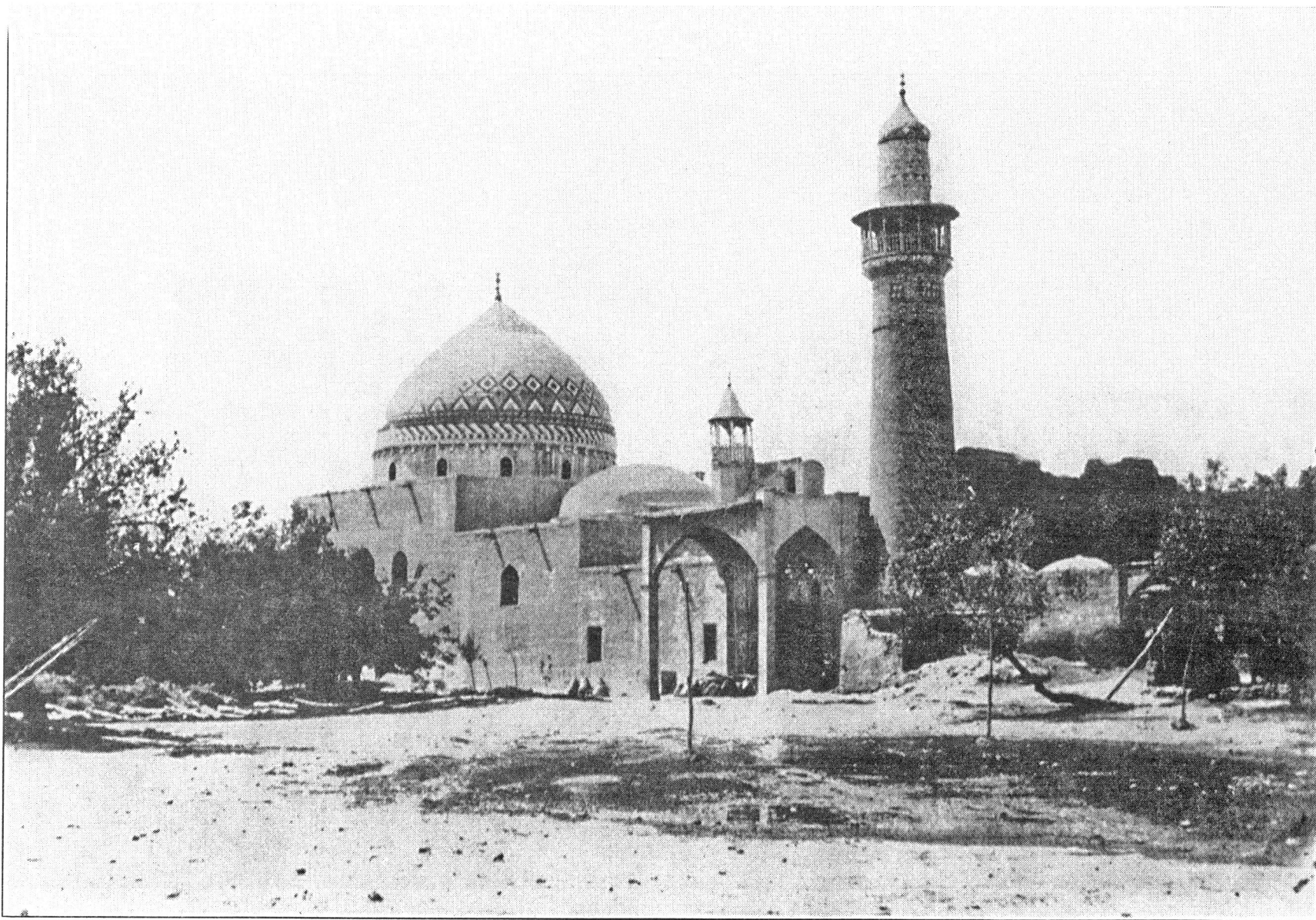
محله حومه‌ای دمیربولاق (که معنای ترکی آن چشمه آهن است) در جنوب محله شهر و در شرق قلعه قرار داشت که غالباً محله ترکان بود و در آن حمام حسن‌علی (یا جعفر بیک) و کاروانسرای سوی و مسجد کوچک جعفر بیک قرار داشت.

در مجموع علاوه بر مساجد، چهار کاروانسرا بنام‌های گرچیها، جلفا، ضرابخانه، طاهر بازار، حمامها، اماکن عبادی و مدارس وجود داشت.

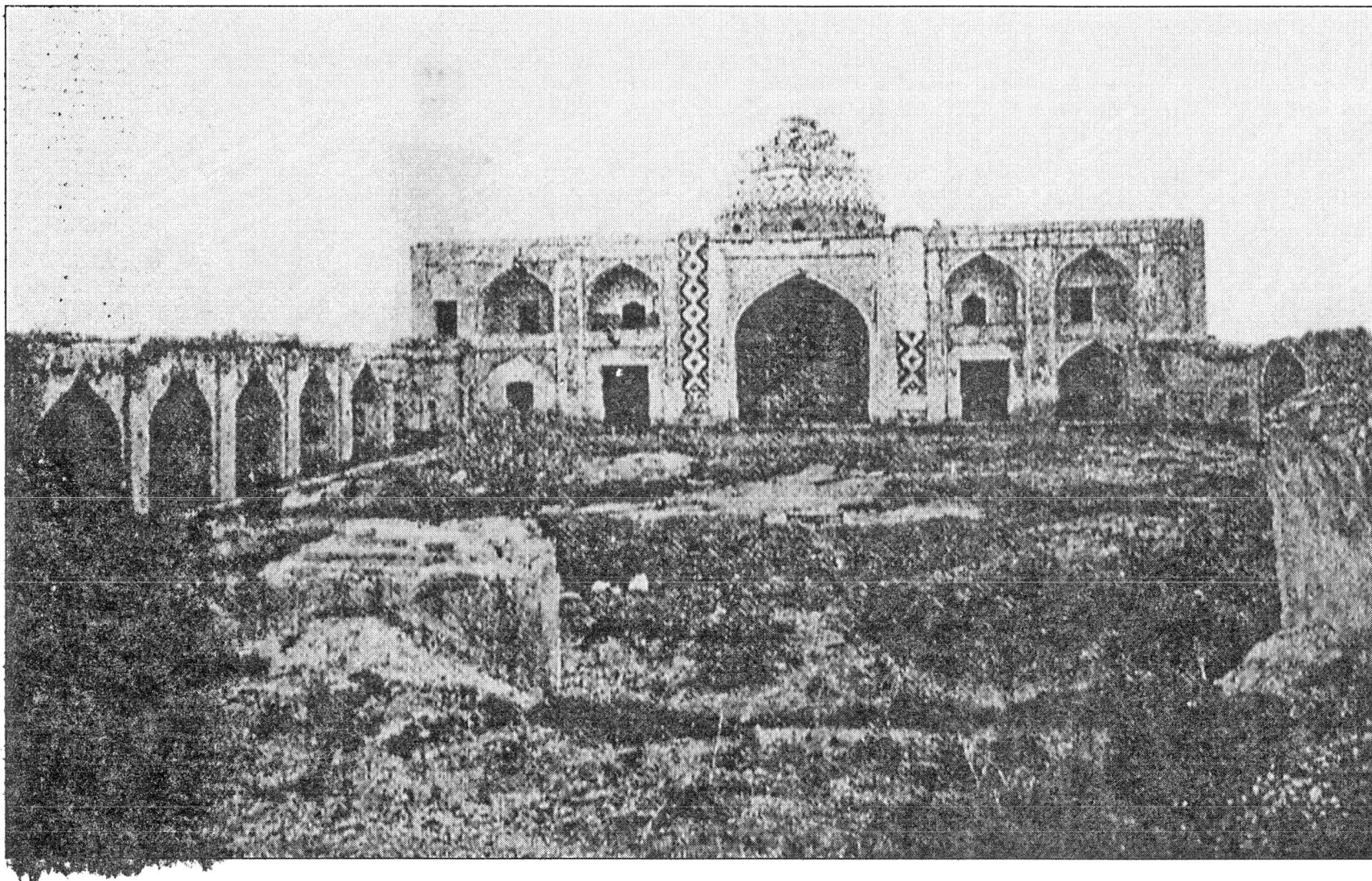
مساجد ایروان

از میان اطلاعاتی (که چندان هم زیاد نیست) که درباره مساجد داریم برخی از اخبار را بطور اجمالی از منابع امروزی یاد می‌کنیم: مسجد حاجی‌نوروز علی‌بیک (که نوروز علی‌خان نیز

(عکس شماره ۳) مسجد جامع ایروان (مسجد جامع کیبود - مدرسه - مسجد حسین علی خان قاجار) آنگونه که توسط هیئت دیپلوماتیک ایتالیائی اعزامی به ایران به سال ۱۸۶۲ دیده شده است. این عکس تحت شماره ۶ در آلبوم هیئت یادشده - به پی نوشت شماره ۱۱ مراجعه شود.

ایروان - ارگ

(عکس شماره ۴) مسجد سردار - در وضعیت نسبتاً سالم احتمالاً ۱۸۶۲ «ماخذ - مقاله کوئو»

ارمنی نشین بود تنها مساجد باقی مانده امروز ایروان دو مسجد کبود (جامع) و حاجی نور زال است که ساخته‌ای نسبت به دیگر مساجد یاد شده جدید دارد.

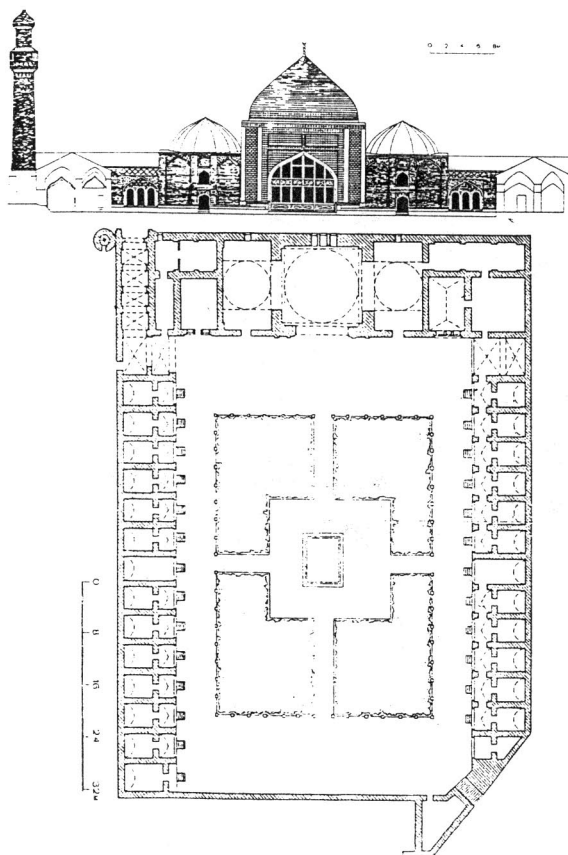
مسجد جامع - کبود جامع - مسجد مدرسه حسین علی خان

کبود جامع (که روسها آنرا کولوبایا مسجد، که همان معنای مسجد کبود را می‌دهد، می‌نامند) به نام بانی آن حسین علی خان نیز نامیده می‌شود

این مسجد - مدرسه که نقش مسجد جامع شهر را ایفا می‌کرده است در زمان خود بزرگترین مسجد شهر ایروان و از هشت مسجد دیگر بزرگتر بود. نه تنها که بزرگترین و غنی‌ترین مسجد تمام قفقاز بشمار می‌رفت و امروزه مسجدی است که از دیگر مساجد بهتر حفاظت شده است هر چند مدت زمانی است که بستر و عملکرد اصلی خود را از دست داده است.

این مسجد در مجاورت میدان اصلی بازار و بازار سرپوشیده، حمامهای عمومی معروف به حمام شیخ الاسلام و کاروانسرای گرجیها قرار داشت و در مجموع مرکز پائین شهر را می‌ساخته و هسته اصلی فعالیت‌ها و عملکردهای عمومی شهر تلقی می‌شده است.

مسجد جامع امروزه از تمام بناهای هم عصر خود غریب مانده و اطرافش را بناهای بلند مرتبه جدید چند طبقه که در سالهای چهل و یا ۱۹۵۰ پدید آمده قرار گرفته است و با بافت آنها زاویه‌ای حدود سی و شصت درجه دارد (که احتمال داده می‌شود مربوط به جهت‌گیری سوی قبله باشد). و نسبت به آنها گود افتاده است، که قاعدتاً در گذشته چنین نبوده است. شبستانهای شمالی آن عمدتاً توسط مردم تصرف شده و گوشه شمال غربی آن توسط خیابان شریانی اصلی شهر (ماشوتز یا لنین سابق) قطع شده است.

(شکل شماره ۶) مسجد - مدرسه حسین علی خان یا جامع کبود (گوک) نقشه و مقطع عرضی از حیاط و نمای شمالی (گنبدخانه) «ماخذ مقاله مرحوم کونشو»

(عکس شماره ۵) شهر ایروان - رودخانه زنکی (هزاردان) دیده شده از شهر قدیم به سوی ارک در مرکز
تصویر موقعیت مسجد - مدرسه سردار قابل تشخیص است «سفرنامه جکسون ۱۹۰۳-۱۰»

(عکس شماره ۶) ایروان - بازار روز «سفرنامه جکسون ۱۹۰۳-۱۰»

(عکس شماره ۷) ایروان امروز در سایه نمادین کوه آرارات «ماخذ سایت اینترنت بریتانیکا»

فصل دوم - مسجد جامع ایروان

پیش درآمد

آنچه که درباره ایروان بطور اختصار در فصل قبل ارائه گردید عملاً برگردان آزادی بود از نوشتار مرحوم پاولوکونیو تحت عنوان "شهر ایروان و مساجد آن در دوره ایرانی" که در سال ۱۹۹۵ منتشر شده است.^۲ آنچه که در این فصل خواهد آمد گزارشی است از حاصل سه ماموریت علمی به ایروان و در ارتباط با مطالعه و تعمیر مسجد جامع ایروان که در فصل پیش همین نوشتار درباره آن یاد شد.

علت تاخیر ارائه این نوشتار ناتمام ماندن گزارش بعثت عدم امکان حضور بعدی در ایروان و پیگیری کارهای مطالعاتی و نظارت بر تعمیرات بود. از آنجا که اطلاعات کاملی از آنچه که بعد از غیبت طولانی ما در مسجد جامع ایروان رخ

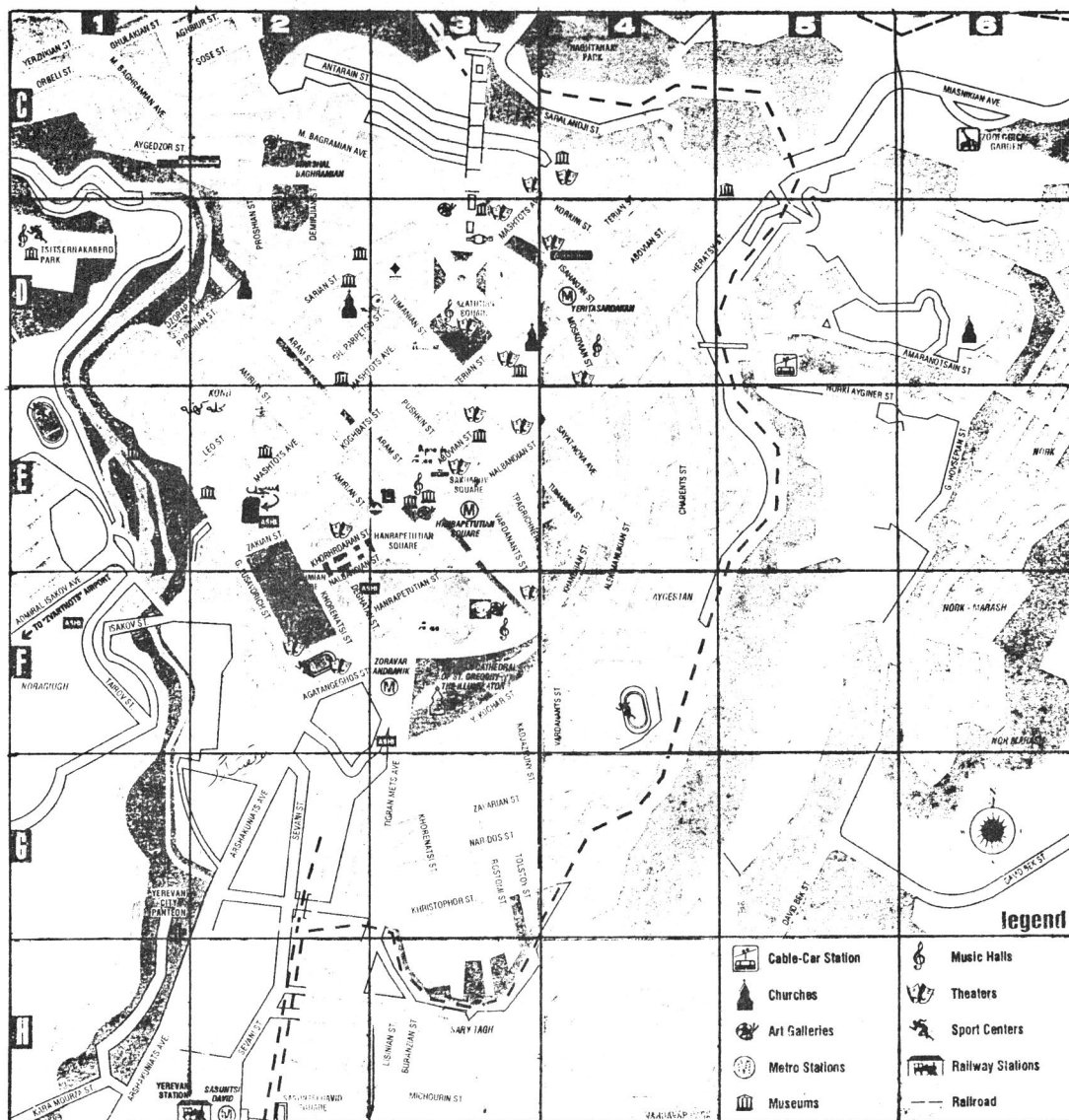
داده است نبود و فراهم آمدن یک چنین امکانی را هم در حال حاضر بعید می دانستیم تاخیر در ارائه اطلاعات خود را پیش از این صلاح ندانستیم. بهر حال فراهم آوردن گزارش تکمیلی را براین نوشتار و در ارتباط با کارهای انجام یافته تعمیراتی در دوران عدم حضور رسمی نمایندگان سازمان میراث فرهنگی در آینده ضروری می دانیم. نکته ای که لازم به یادآوری است اینست که در فرصت های کوتاه مدتی که در اختیار بود امکان تهیه نقشه ای کامل و دقیق از مسجد فراهم نیامد و تمام نقشه ها و مدارک، از جمله عکسهای بسیار ارزشمند تاریخی از مسجد جز آنها که ذکر ماخذ شده است، از اداره کل حفاظت بناهای تاریخی ارمنستان و موزه تاریخ ایروان دریافت گردیده است که مساعدت بسیار ارزنده ای برای تدوین این گزارش و بررسیهای ما درباره مسجد جامع ایروان داشت.

(شکل شماره ۷) منظر عمومی شهر ایروان
در شکل امروزی آن - مأخذ اینترنت

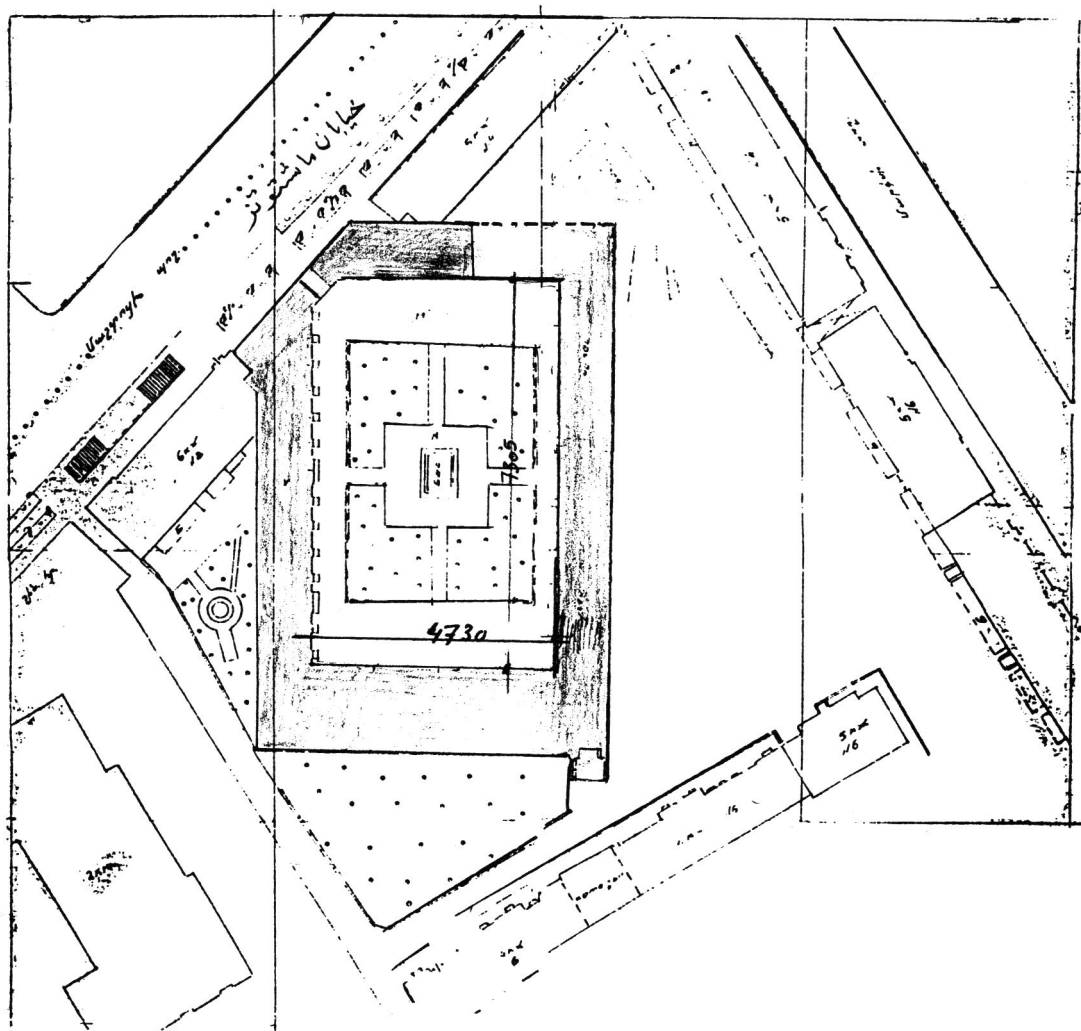
(شکل شماره ۸) نقشه امروزی ایروان و
موقعیت مسجد در کنار خیابان
ماشتوتز - رودخانه زنگی واقع در غرب
آن

ایروانی که ما دیدیم

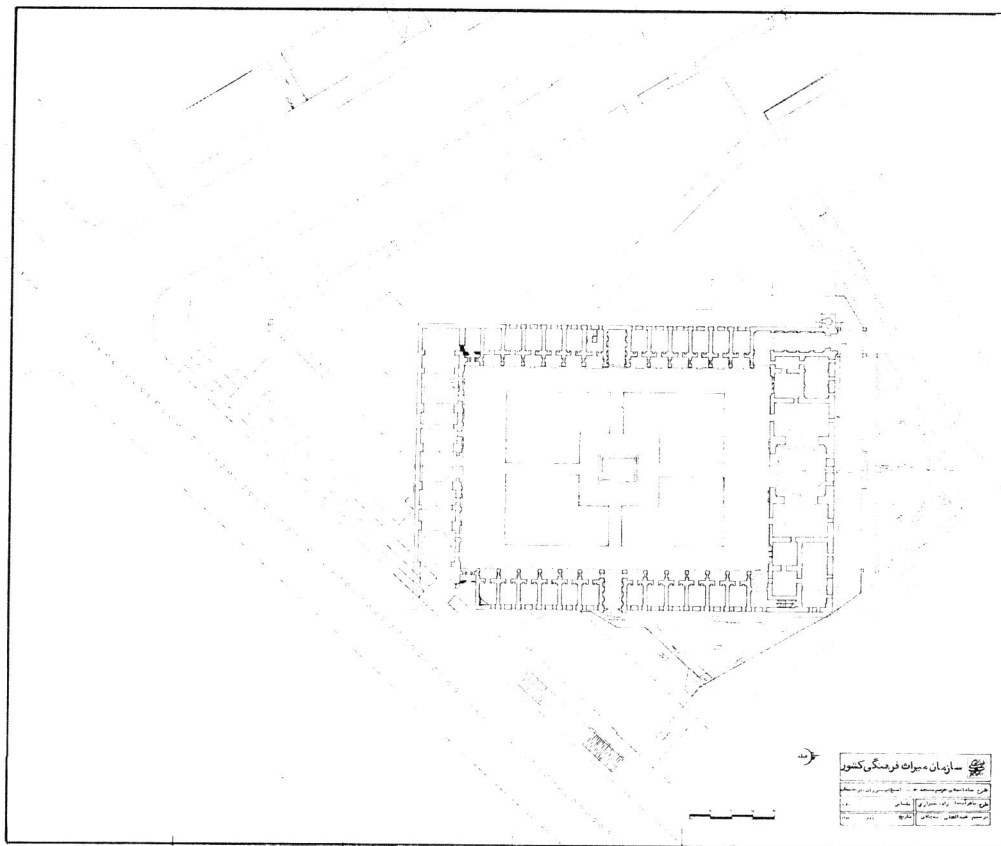
بازدید نخست ما از ایروان در ۱۸ لغایت ۲۵ مهرماه سال ۱۳۷۲ در شرایطی صورت گرفت که ارمنستان به تازگی انقلابی سخت و سرنوشت ساز را پشت سر گذارده بود که در حال و سیمای ایروان به شدت آشکار و روشن بود. مشخص بود که مدیریت کشور و بالتبع مدیریت شهر ایروان در شرایط خاصی به سر می برد و حالت انتظار و ایستائی یا بهتر گوئیم تأمل بر تمام چهره آن سایه افکنده بود. تغییری که باید صورت پذیرد هنوز می بایستی که گامهای بزرگی را بردارد قصد حرکت از جامعه ای سوسیالیستی وابسته به جامعه ای آزاد و مستقل اقدامی بس سترک و پیچیده بود. کشوری که خود مولد برق بود

بعلت تعطیل ماندن نیروگاههایش (که برخی هسته ای) روزانه بیش از دو ساعت برق در پایتختش نبود، فروشگاهها خالی از کالا ولی کالا پراکنده در سراسر شهر در دست دوره گردان و دستفروشان بی شمار، دسترسی به نان و ارزاق مشکل می نمود فواره ها ساکت و راکد و فضاهای عمومی گسترده و وسیع آن (ویژگی این کشور سوسیالیستی سابق) رها شده بود و صنایع خوابیده بود. در عوض شهری که در روزگار فعالیتش به آلودگی شهرت داشت هوائی تمیز و معطر داشت. شبهای تاریک کوی و گذر ایروان وهم انگیز بود و حضور نهادهای مشکوک و زائدی که معمولاً از اینگونه شرایط سوء استفاده می کنند محسوس بود.

(شکل شماره ۹) نقشه موقعیت مسجد جامع ایروان در بافت اطراف و خیابان ماشوتز (لنین سابق) که گوشه

شمال غربی را بریده است. «ماخذ: اداره کل حفاظت آثار تاریخی ارمنستان»

(شکل شماره ۱۰) نقشه و وضعیت شکل کامل مسجد بازسازی شده براساس مستندات و بررسیهای محلی و میدانی. محوطه‌سازی اطراف مسجد در محدوده امکانات فضای شهری بافت اطراف براساس طرح نگارنده ساماندهی شده است.

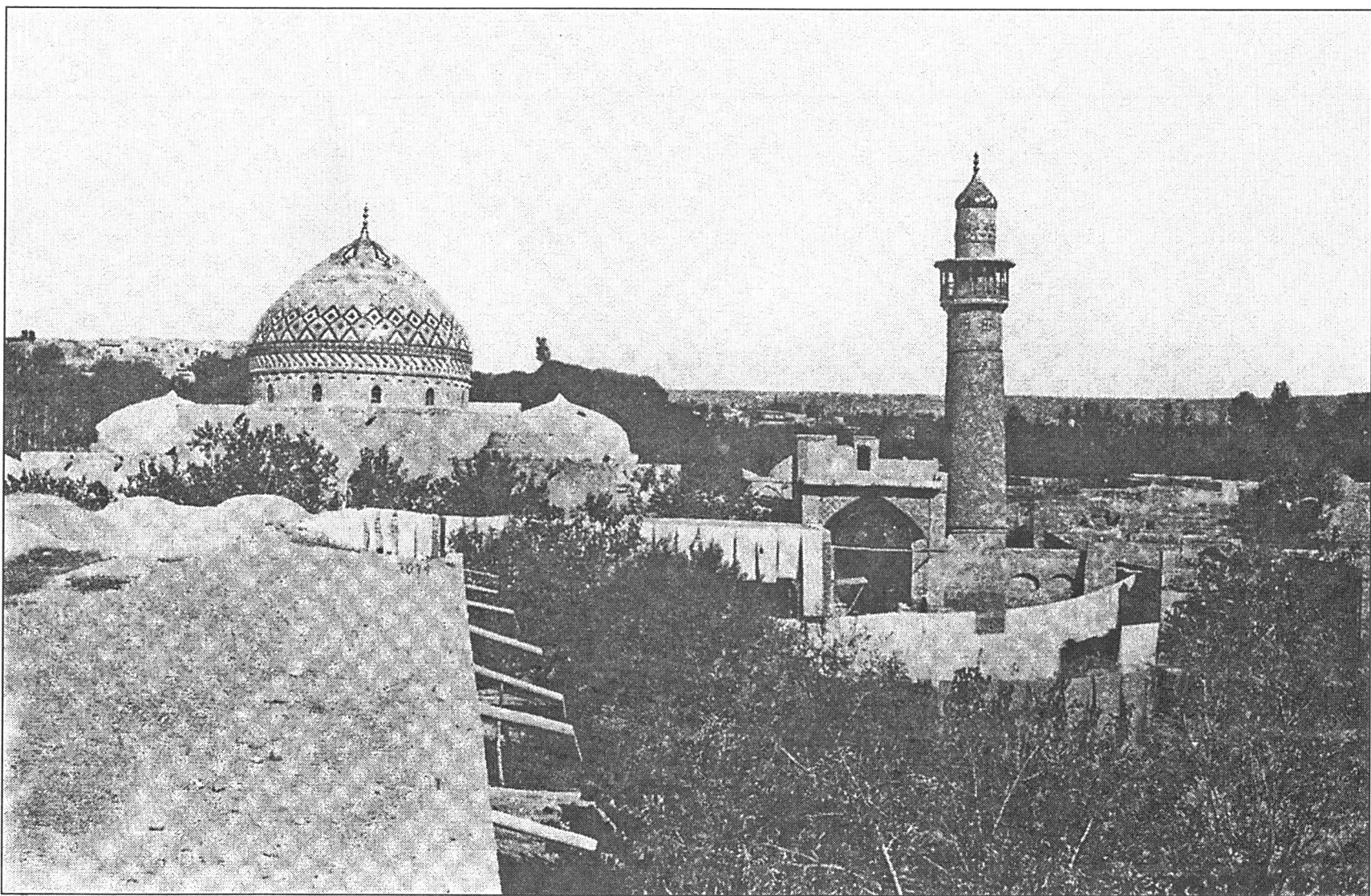
می‌سازد و دهانه منته‌الیه جنوب غربی ورودی به فضاهای خدماتی مسجد در جنوب غربی از جمله راه پله دسترسی به بام را تأمین می‌کند.

ایوان غربی دسترسی به مسجد را از جانب جبهه غربی فراهم می‌سازد. از بررسیهای انجام یافته می‌توان گفت که مسجد جز ورودی از جنوب و غرب ورودی دیگری نداشته است. حجرات مسجد همگی دو بخش است و شامل یک ایوان و خود حجره است و فاقد پستو و یا پس حجره است.

کشور از نظر تأمین سوخت شدیداً در مضیقه بود.

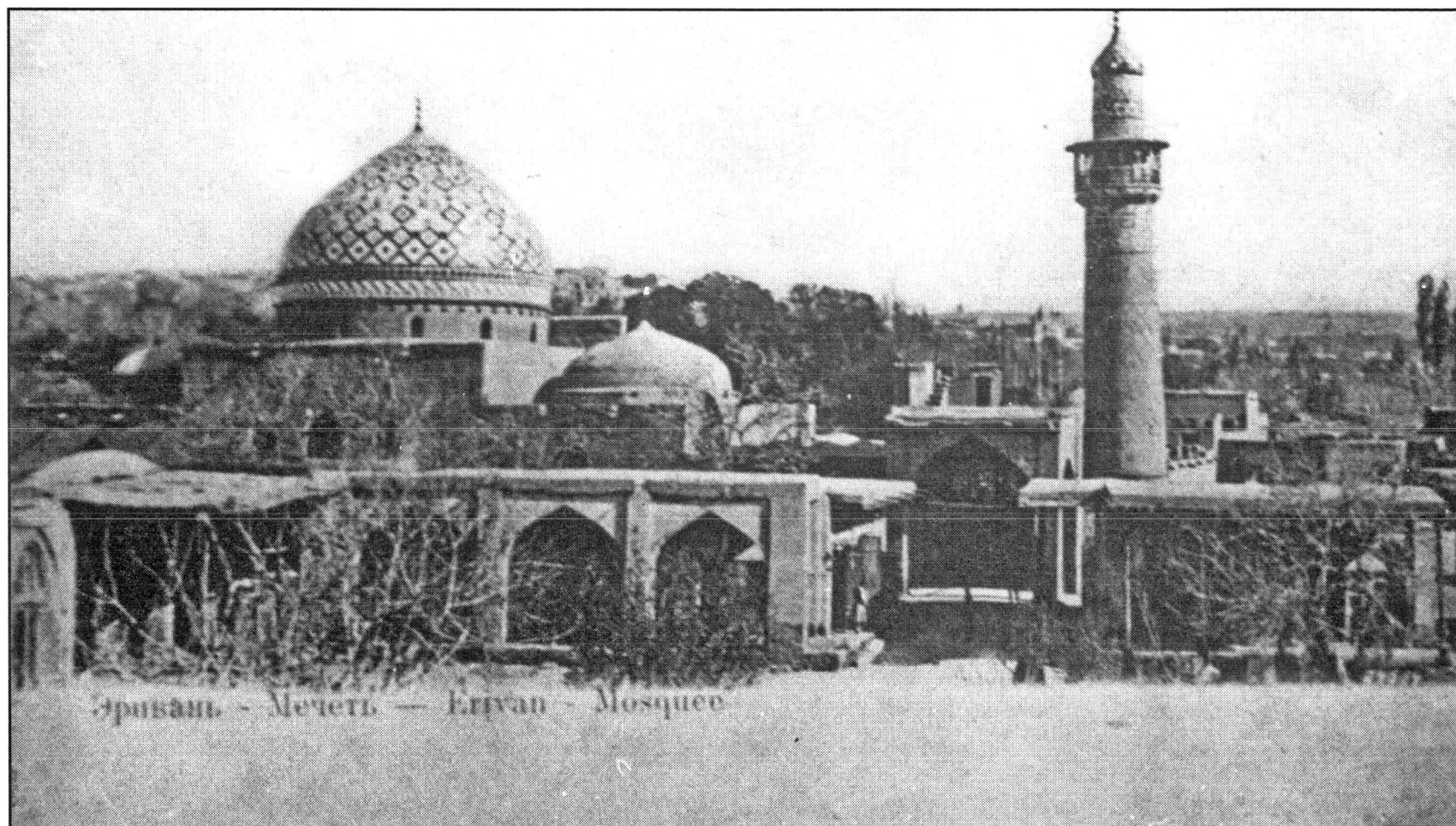
مسجد جامع ایروان کارکرد و توزیع فضائی

مسجد جامع ایروان که براساس طرح چهار ایوانی بنا شده است دارای دو بلوک عمده جنوبی (طرف قبله) و شمالی است دو ایوان کوچکتر شرقی و غربی حجرات واقع در دو ضلع مذکور را به دو گروه شمالی و جنوبی تقسیم می‌کند. گروه شمالی هفت حجره و گروه جنوبی شش حجره است دهانه منته‌الیه جنوب شرقی ورودی اصلی به مسجد را

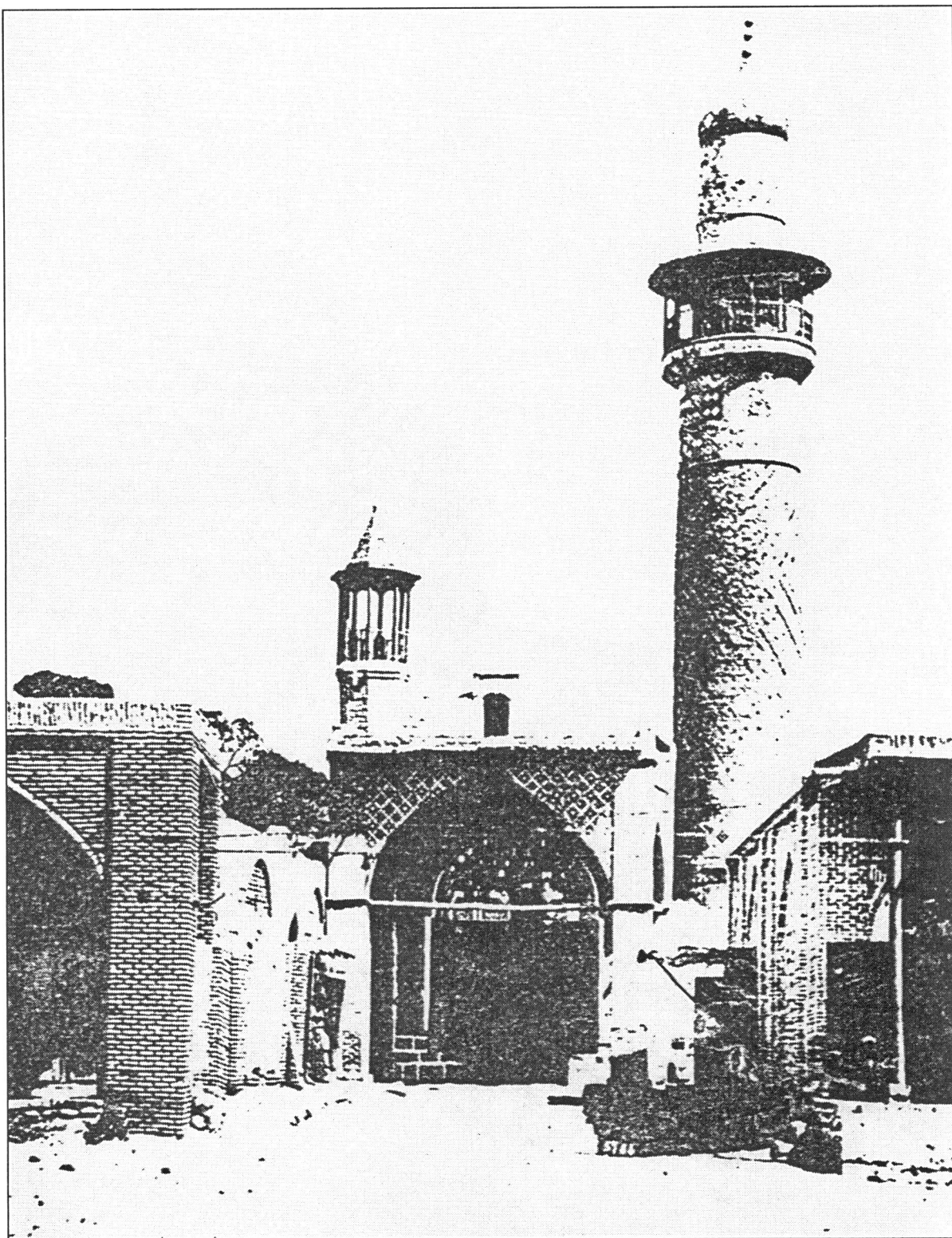

(عکس شماره ۸) مسجد جامع ایروان
نگاه به مجموعه از جنوب (میدان) مأخذ - مقاله کونثو از آرشیو دونسکوی موناستر

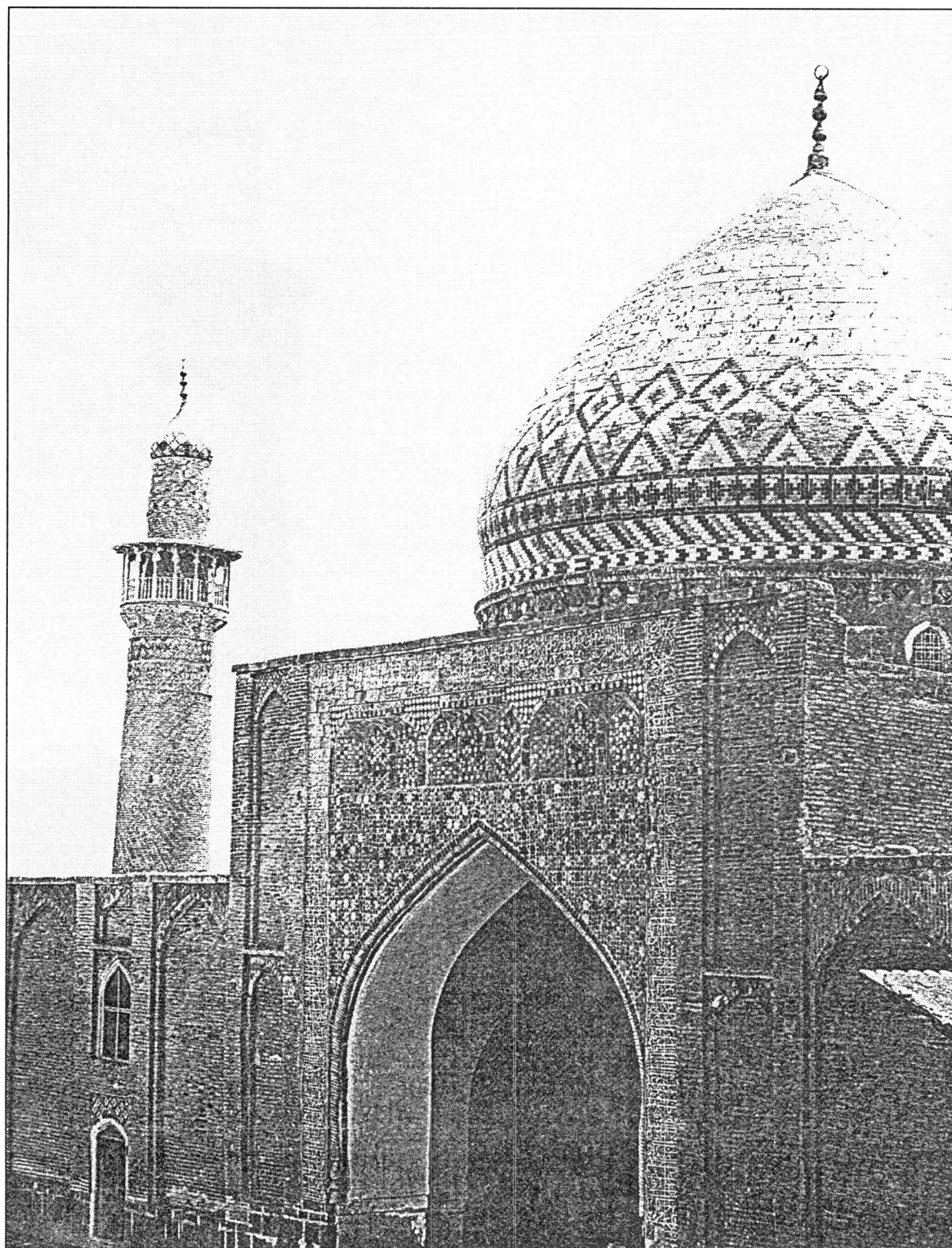
(عکس شماره ۹) مسجد جامع ایروان نمای عمومی جبهه جنوبی مسجد جامع ایروان و بافت شهری مقابل آن این عکس و جزئیاتی از آن در شماره ۱۰ مشاهده خواهد شد
قدیمی‌ترین عکس موجود از مسجد جامع ایروان است که در اختیار دارید. - مأخذ آرشیو موزه تاریخ شهر ایروان

مسجد جامع ایروان

(عکس شماره ۱۰) سردر جنوبی مسجد در وضعیت کامل آن و پیش از دخل و تصرفات بافت اطراف آن، سردر، مناره ماذنه در سلامت کامل است این عکس احتمالا قدیمی‌تر از سال ۱۸۶۲ یعنی بازدید هیئت دیپلماتیک ایتالیائی از ایروان باشد. مأخذ موزه تاریخ شهر ایروان

(عکس شماره ۱۱) مسجد جامع ابروان - گنبدخانه - وضعیت نمای شمالی گنبدخانه در سال ۱۲۹۵/۱۸۷۷ پیش از تغییرات سال ۱۳۰۵
 طرح کاملاً ابداعی پیشانی پیش طاق و کتیبه قرآنی مشتمل بر آیات شریفه سوره الدهر و تاریخ احداث بنا و نام بانی قابل تشخیص
 است - مأخذ موزه تاریخ شهر ابروان

مسجد - مدرسه

همانگونه که از شرح بالا مشخص می شود بنای مورد بحث یک مسجد - مدرسه محسوب می شود که مشابه آنرا می توان مسجد جامع مهاباد و مسجد جامع دارالاحسان سنندج، مسجد سید (جامع) زنجان و جز آن یاد کرد. هرچند نمونه های مسجد مدرسه در اشکال مختلف آن در تمام دوره های تاریخ معماری اسلامی ایران فراوان دیده می شود برای مثال مسجد شاه اصفهان که صرفنظر از مدارس سلیمانیه و ناصریه (که عمدتاً مشتمل بر دو صحن برای شبستانهای (مدرسه های) شرقی غربی آنرا تشکیل می دهد و حجرات مدرسه ناصریه از الحاقات بعدی (دوره قاجاریه) به شمار می آید حجراتی در طبقه دوم دارد که نقش حجرات مدرسه را می تواند داشته باشد و یا نمونه های بسیار ارزنده ای نظیر مسجد سید اصفهان و مسجد شاه (جامع دوره قاجار) سمنان و نمونه بارزی چون مدرسه - مسجد آقا بزرگ در کاشان.

حیات مسجد - مدرسه

در نگاه اول فضای کلی مسجد جامع ایروان القا کننده فضای مدرسه است تا مسجدی تمام عیار به ویژه که صحن مشجر و زیبای آن که بیشتر آماده و پرداخته شده برای زندگی طلاب است تا حضور عبادتگران در پنج نوبت و در فرصتهای کوتاه مدت.

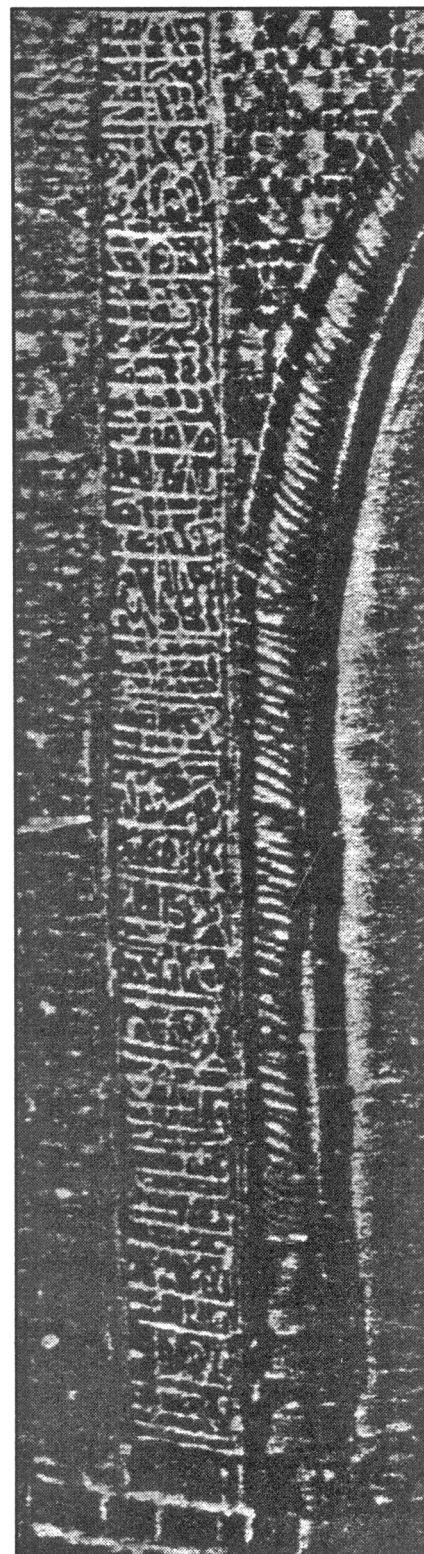
تمام کسانی که مسجد جامع ایروان را دیده اند آنچه که بیش از هر چیز نظرشان را از مسجد به خود جلب کرده است حیات پرسایه با درختان برافراشته و انبوه آن بوده است.

برای ما نیز که مسجد را برای اولین بار دیدیم صحن مسجد، که باغ انبوهی می نمود و دیگر بخشهای آنرا تحت الشعاع قرار داده بود، جلب توجه کرد.

اولین دیدار

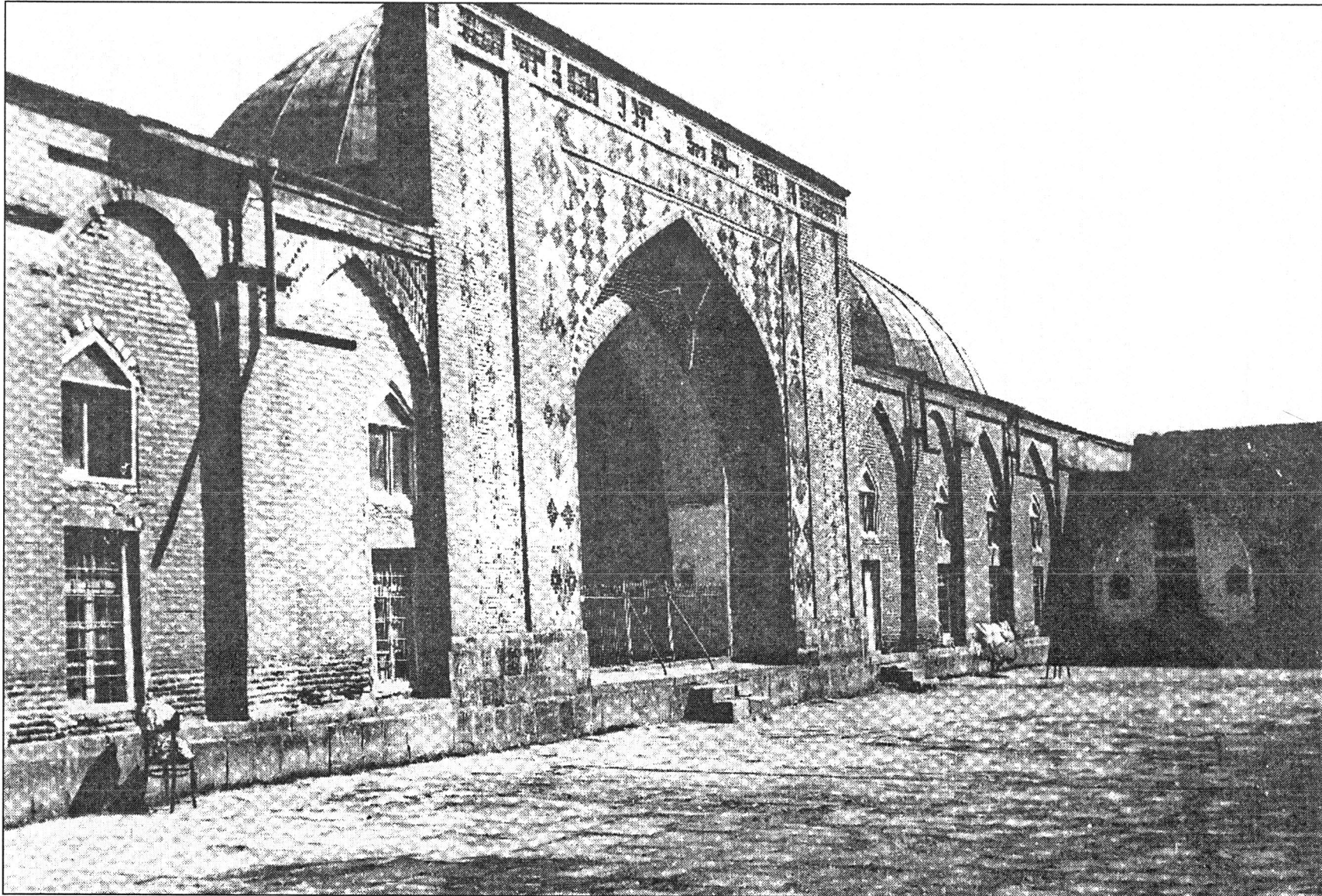
موزه در مسجد

آن زمان که برای نخستین بار مسجد را دیدیم (مهرماه ۱۳۷۲) فضای آن برای بهره برداری دو موزه به نامهای "موزه

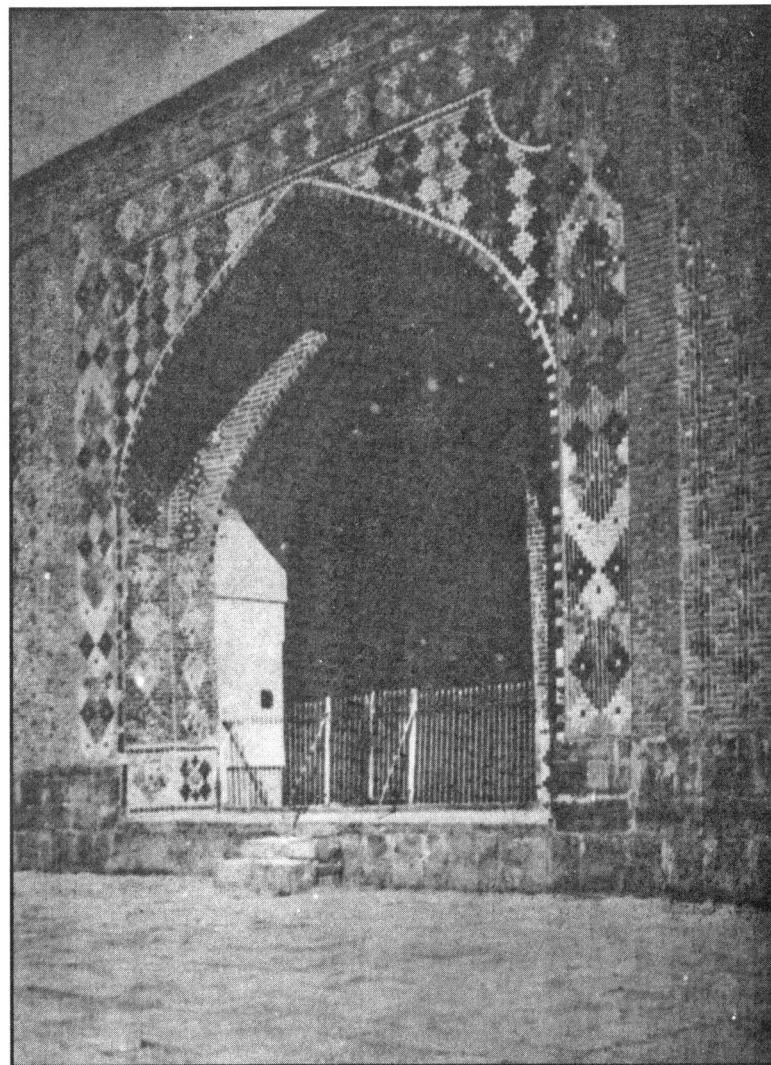
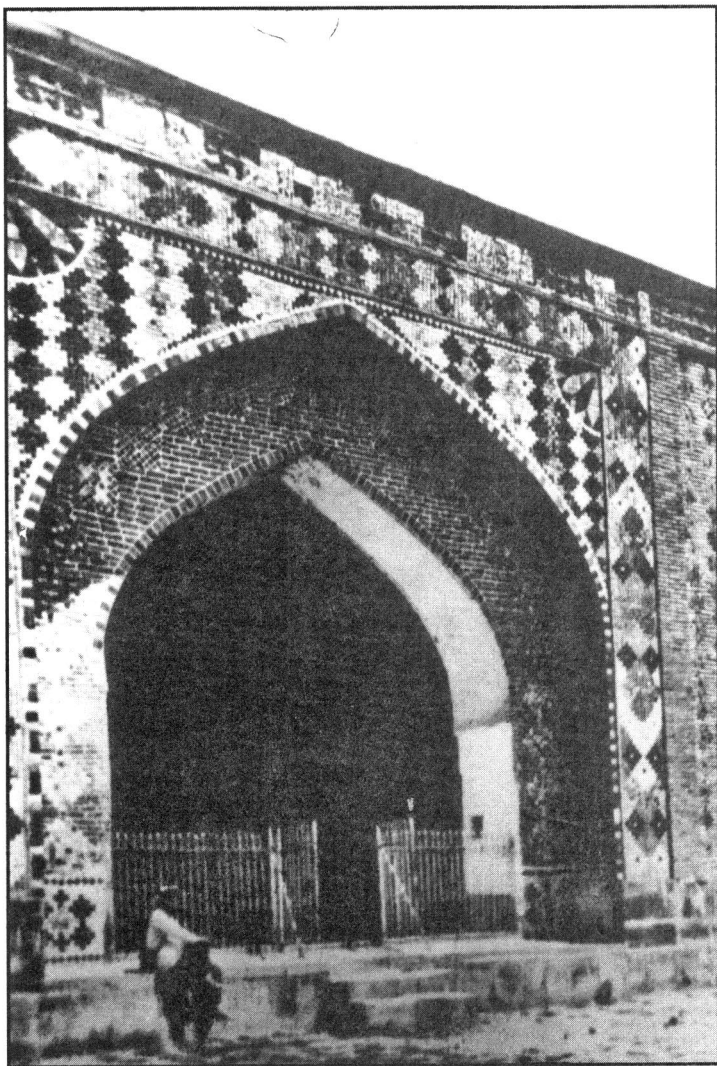

(عکس شماره ۱۲) بخشی از کتیبه دور پیش طاق گنبدخانه مشتمل بر آیاتی از سوره الدهر نام بانی (حسین علی خان قاجار) و سنه ۱۱۷۹ قابل رویت است. برگرفته از عکس شماره ۱۱

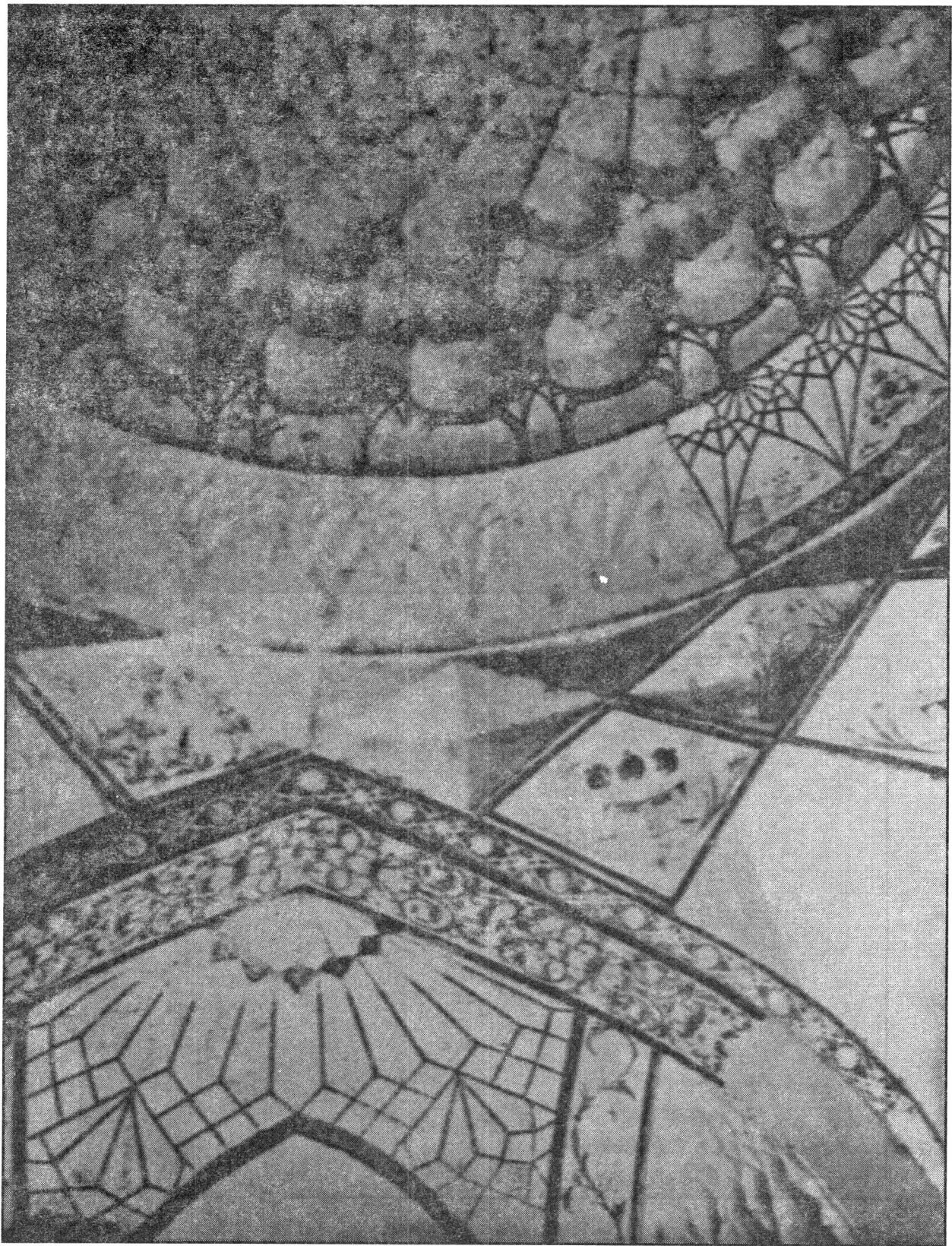
(عکس شماره ۱۳) مسجد - مدرسه حسین علی خان (مسجد جامع کبود) ایروان جبهه شمالی در سال (احتمالا) ۱۸۷۷/۱۲۹۵ در وضعیت اصلی - کتیبه‌ای در پیشانی بنا قابل تشخیص است. «ماخذ: اداره کل حفاظت بناهای تاریخی ارمنستان»

مسجد جامع ابروان

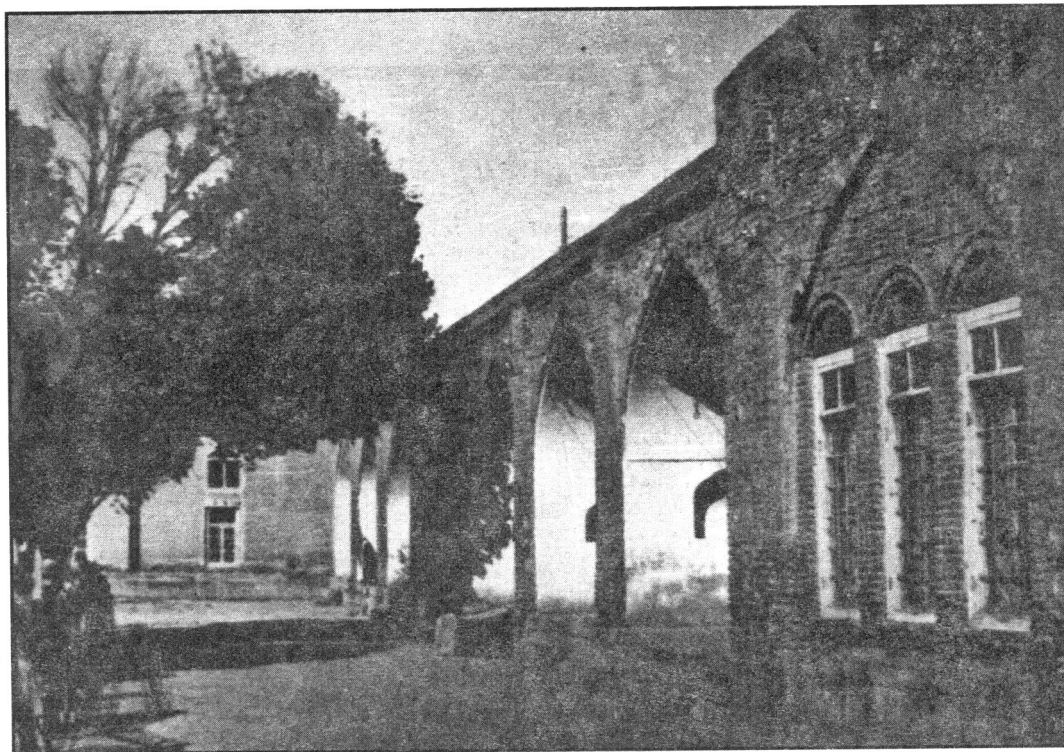
(عکس شماره ۱۴، ۱۵) دو تصویر از دو زاویه از پیش طاق گنبدخانه جبهه شمالی-پیش از تخریب (ماخذ- موزه تاریخ ابروان)

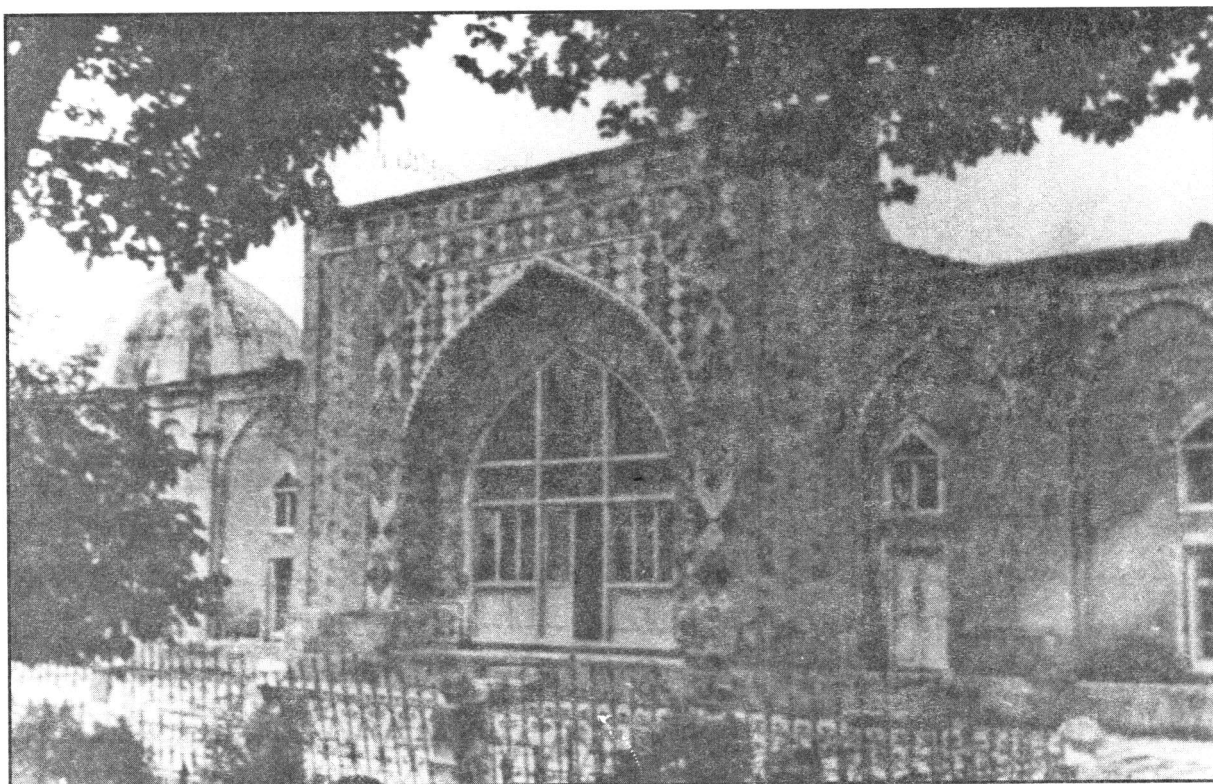
مسجد جامع ایروان

(عکس شماره ۱۶) تصویر منتسب به کاربندی و قطاربندی گنبدخانه شمالی!؟

مسجد جامع ایروان

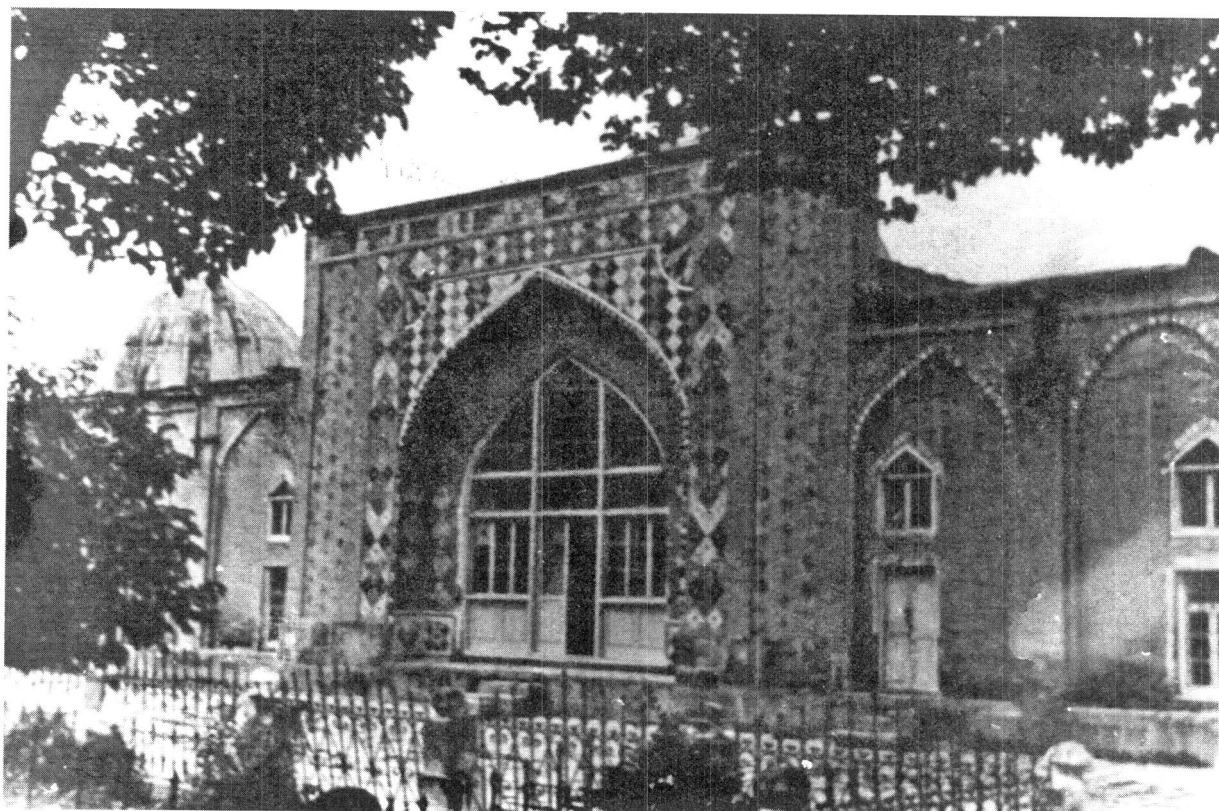
(عکس شماره ۱۷) جبهه شرقی (ایوان شرقی) و گوشه شمال شرقی. مسدود شدن ایوان شرقی احتمالاً پس از سال ۱۲۳۰ هـ ق است که از آن به صورتی مقبره استفاده می‌شود.

مسجد جامع ایروان

(عکس شماره ۱۸) جبهه غربی مسجد - مدرسه وضع ایوان‌های مقابل حجرات و ایوان غربی که از آن به عنوان ورودی دوم به مسجد استفاده می‌شده است. (ماخذ - اداره کل حفاظت بناهای تاریخی ارمنستان)

مسجد جامع ایروان

(عکس شماره ۱۹) بدنه شمالی مسجد سالهای پس از ۱۳۲۸ (تاریخ نصب نرده‌ها) نصب در بزرگی بر شبستان زیر گنبد احتمالاً مربوط به دوره بهره‌گیری از بنا برای موزه است. با توجه به وجود گنبد شمال غربی که بر اثر اجرای طرح جامع و خیابان ماشتوتز از سالهای ۱۹۲۲/۱۳۴۱ به بعد تاریخ عکس قدیمی‌تر از سال مذکور است.

روز کار) مأموریت مطالعه، برنامه‌ریزی و نظارت می‌باشد. که در دو گزارش مقدماتی منتشر نشده ارائه گردیده است. برخی از مطالب ارائه شده از سوی کسانی است که توقفی طولانی‌تر در محل داشته‌اند و تکالیفی را در ارتباط با پروژه انجام داده‌اند که در جای خود از آن یاد خواهد شد.

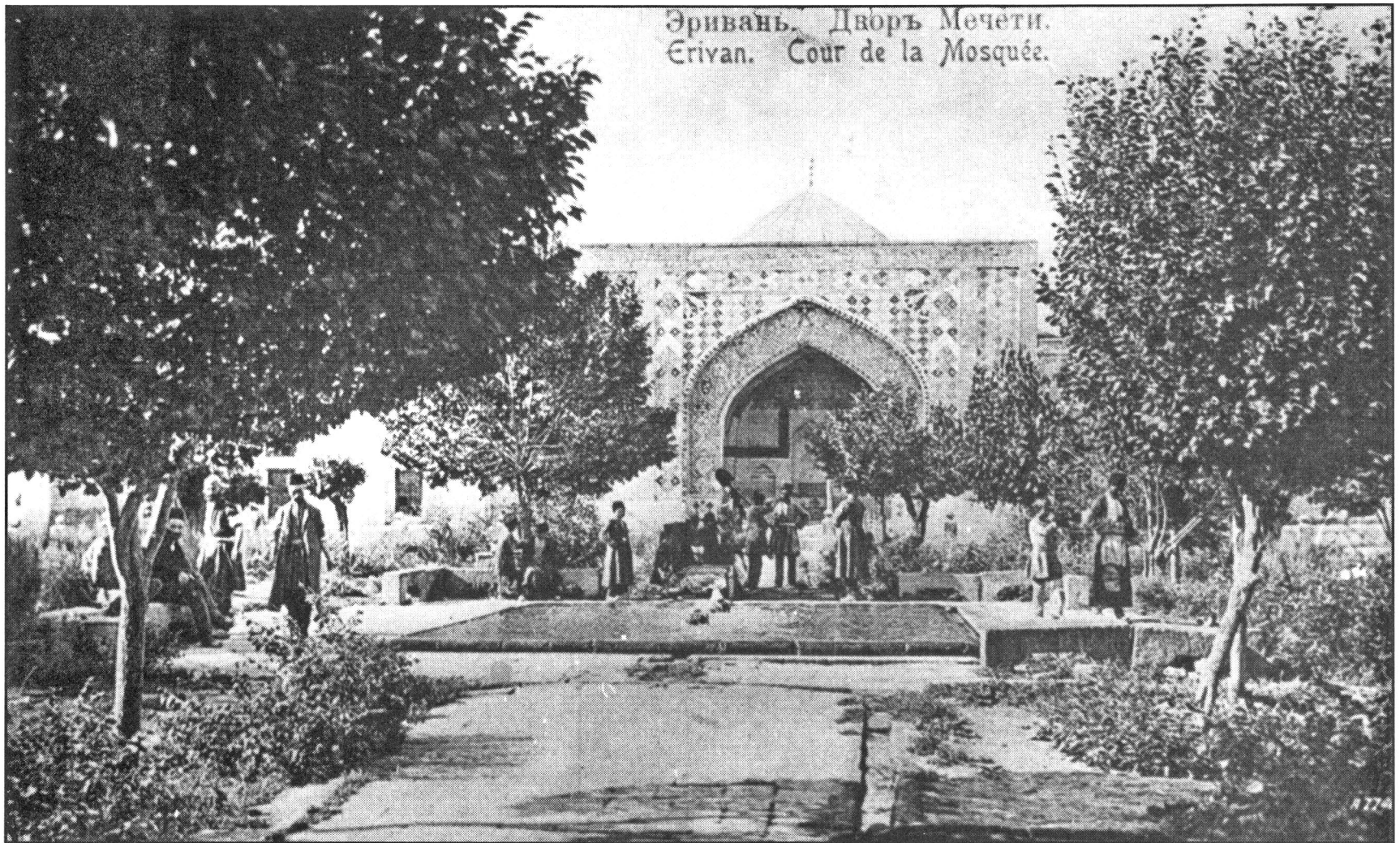
اولین اقدامی که پس از معاینه مقدماتی بنا صورت گرفت تلاش در دستیابی به اطلاعات تاریخی درباره بنای مسجد بود. با توجه به اینکه تمام فضاهای داخل مسجد و بدنه‌های آن برای کاربری موزه بوسیله تیغه‌ها، پرده‌ها و قفسه‌ها و ویتترینا مستور بود، پس از مستندسازی کتیبه‌های بدنه‌های خارجی تا آنجا که میسر می‌شد نسبت به حذف پوششهای روی کتیبه‌های داخل، از جمله محرابها، با همکاری کارکنان موزه اقدام شد و امکان مطالعه و مستندسازی سه محراب واقع در

تاریخ ایروان و موزه تاریخ طبیعی^(۳) از سالها^(۳) پیش تنظیم شده بود و در میان مردم ایروان بیشتر به موزه شهرت داشت تا مسجد.

موزه‌ها عملاً فعالیت چشمگیری نداشتند و در حال تعطیل بودند و بحث واگذاری مسجد از سوی شهرداری ایروان (مالک بنا) به بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی ایران (بعنوان سرمایه‌گذار و مجری طرح مرمت و احیای مسجد) قوت گرفته بود و مراحل خود را طی کرده بود.

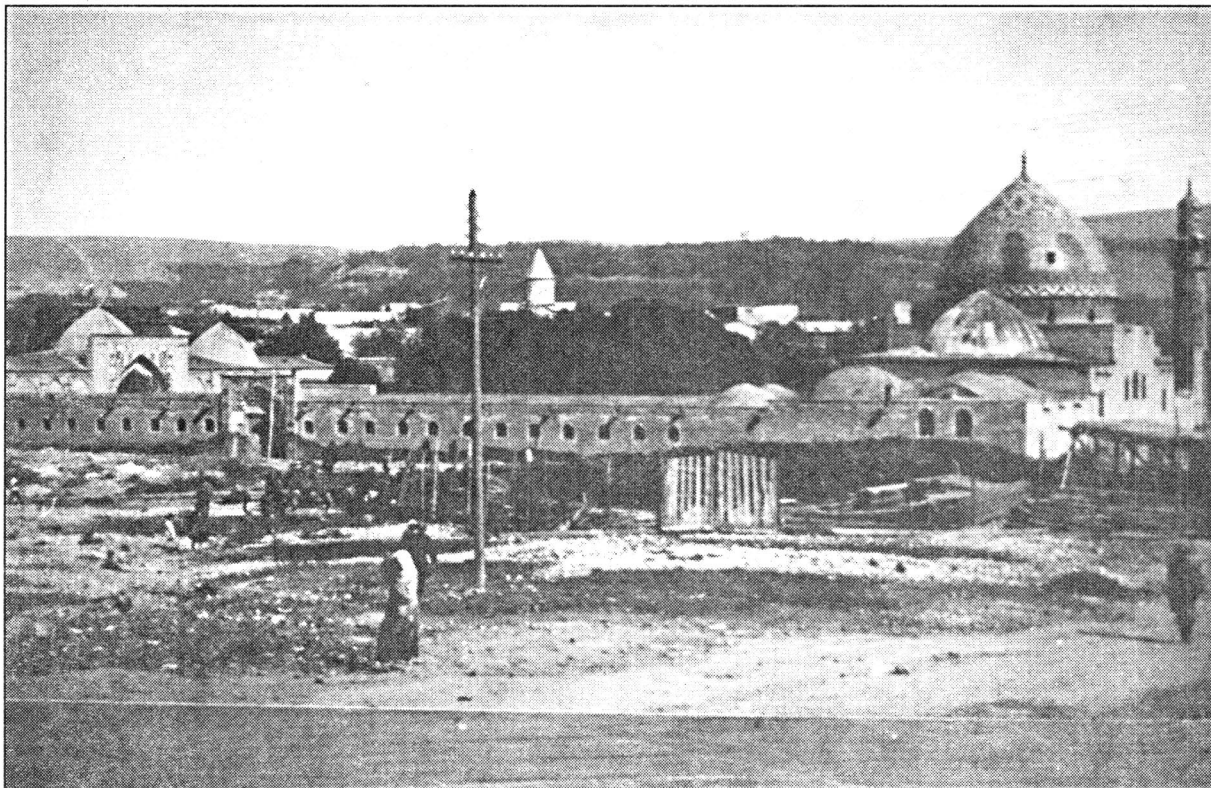
بررسی سابقه تاریخی مسجد - مطالعات مستقیم

شرحی که از این پس از بررسیها و اقدامات انجام یافته درباره مسجد جامع ایروان ارائه خواهد شد عمدتاً حاصل مطالعات و مشاهدات سه سفر کوتاه هشت روزه (جمعاً هیجده

(عکس شماره ۲۰) از صحن مسجد جامع ایروان نشانگر وضع آبادان آن و مردمی بالباس ایرانی در اطراف حوض مسجد و در برابر گنبدخانه شمالی مسجد مشاهده می‌شوند. احتمالاً مربوط به سالهای پیش از ۱۳۲۵ و نصب نرده‌های اطراف باغچه‌ها می‌باشد - نصب ورق‌های فلزی محافظ گنبد و نیز نمایی از معماری داخلی زیر گنبد مشهود است. - مأخذ موزه تاریخ شهر ایروان؟ (توسط آقای وهاب‌زاده)

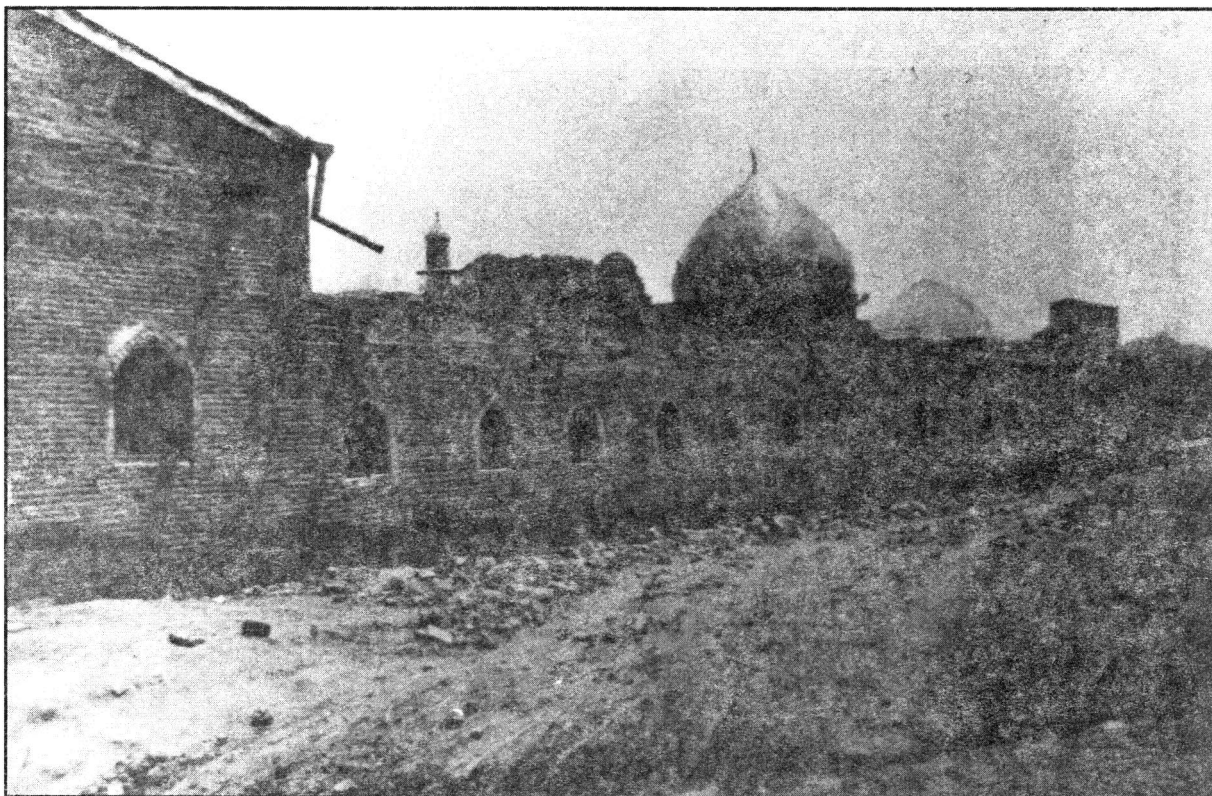
مسجد جامع ایروان

(عکس شماره ۲۱) منظر عمومی مسجد از جانب غربی- ورودی غربی مسجد و جبهه شمالی آن در وضعیت سالم خود دیده می‌شود- این عکس به- احتمال زیاد مربوط به پیش اجرای طرح جامع ایروان در سالهای ۱۹۲۲ و حداقل قبل از اقدامات سالهای چهل و پنجاه میلادی است- گنبد و کلیسای شهر در متن عکس دیده می‌شود «ماخذ- اداره کل بناهای تاریخی ارمنستان»

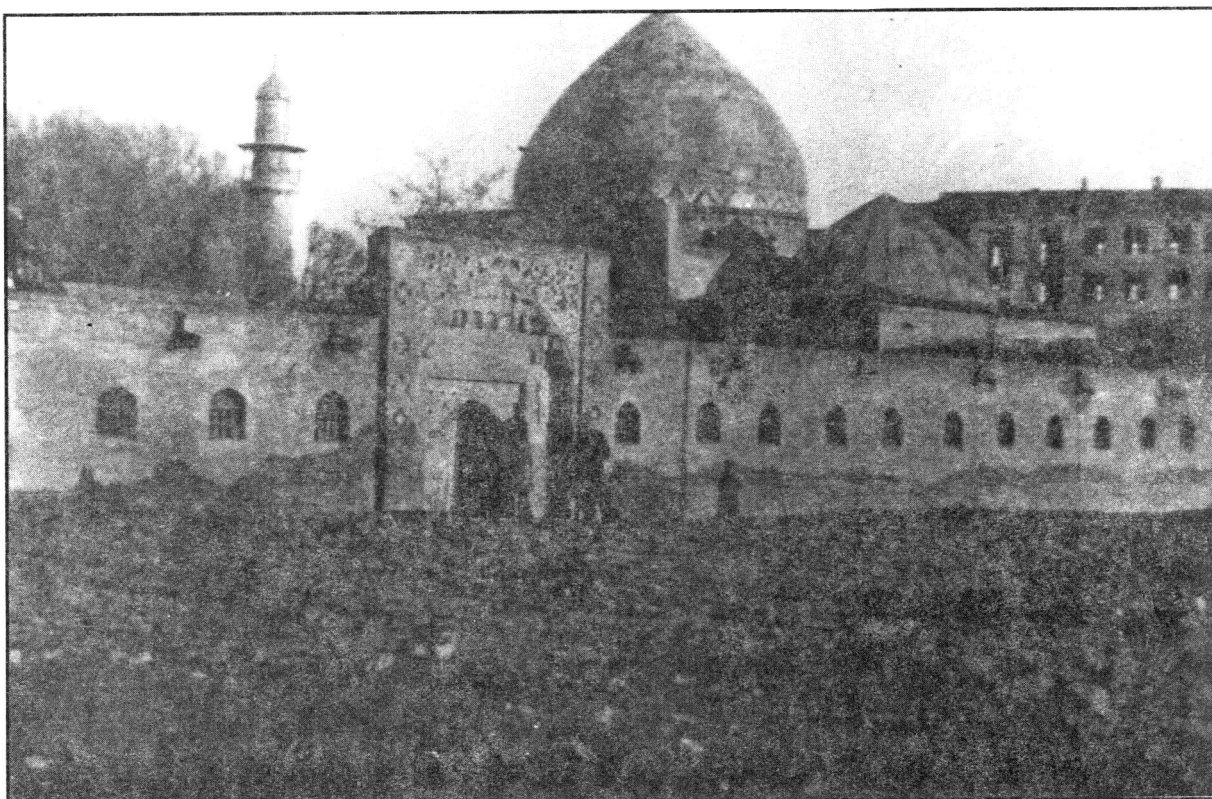

(عکس شماره ۲۲) مسجد جامع ایروان - سردر غربی مسجد با جزئیات آن ماخذ موزه تاریخ ایروان

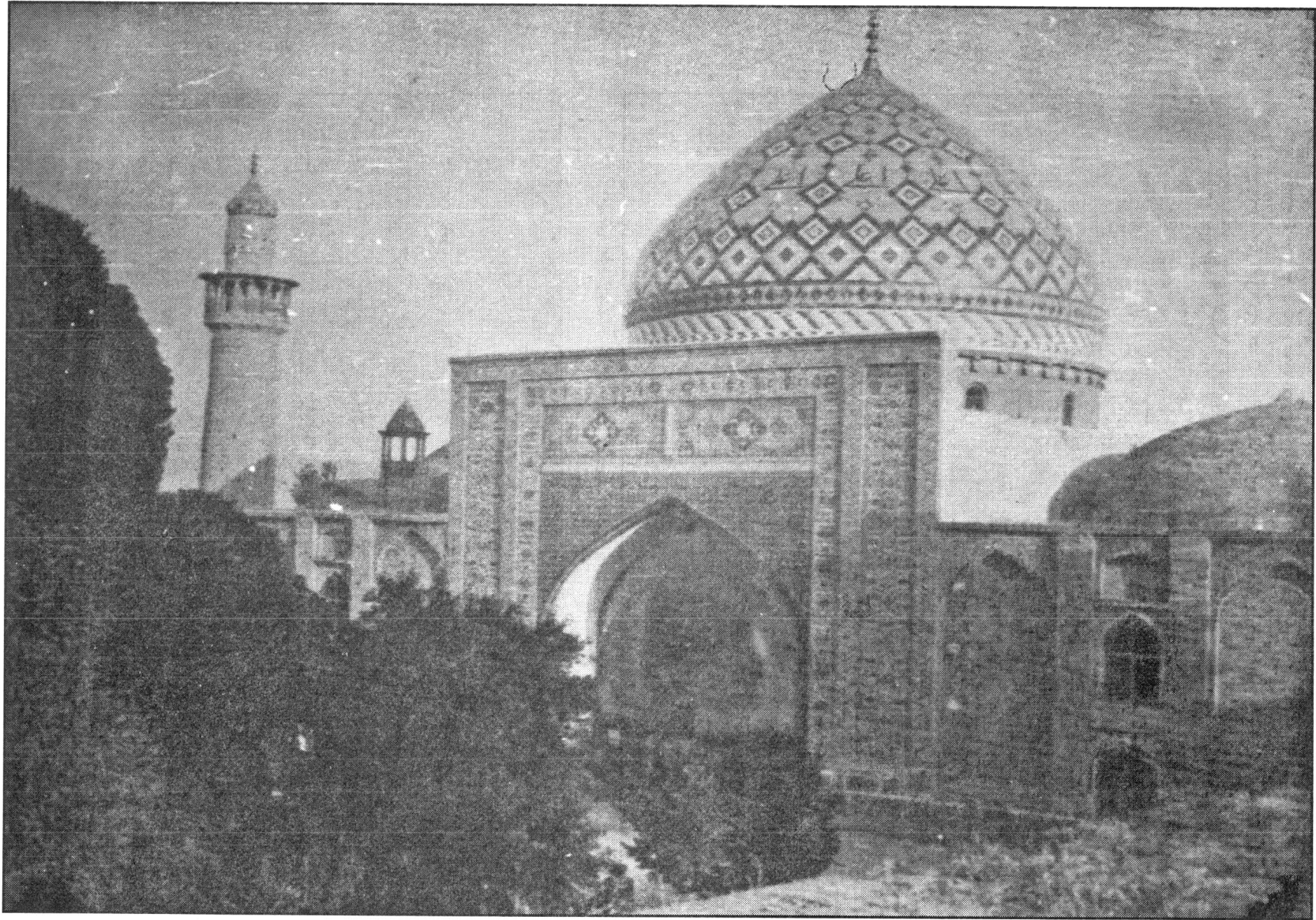

(عکس شماره ۲۲) مسجد جامع ایروان - تصویری تاریخی پیش از دخل و تصرفات دوران معاصر از جبهه غربی خارجی

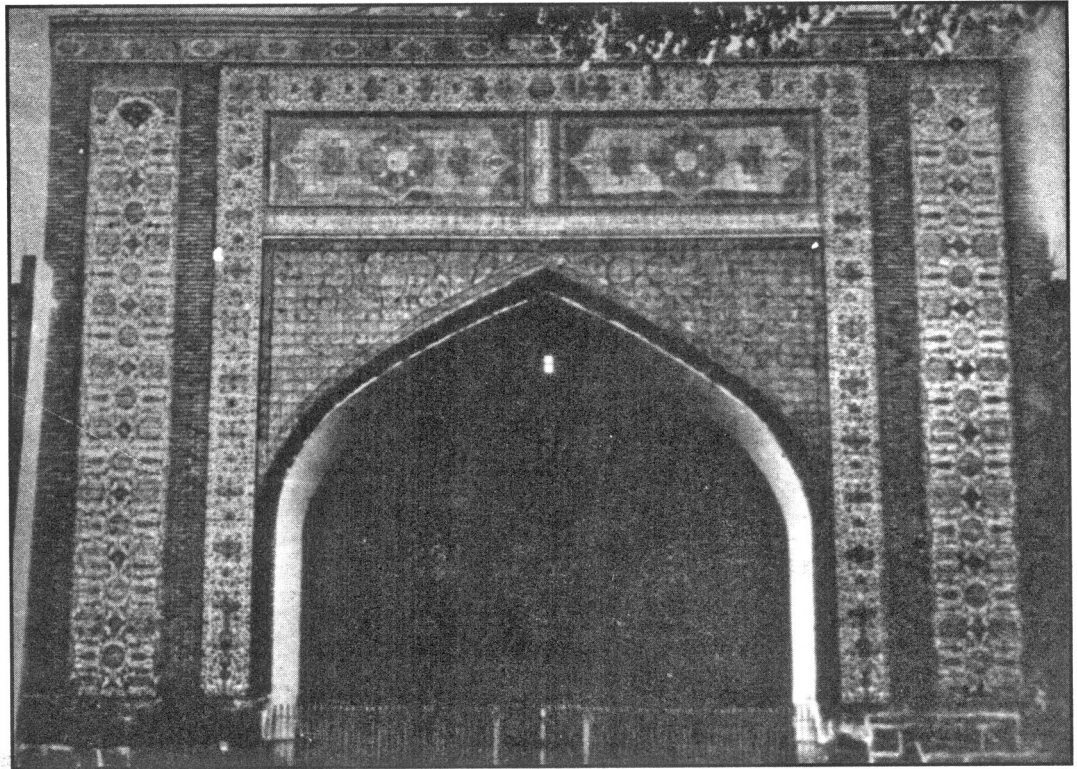
(عکس شماره ۲۳) مسجد جامع ایروان پیش از تغییرات بافت اطراف آن سردر غربی با جزئیات آن - در متن عکس ایجاد ساختمانهای بلند مرتبه در دست احداث مشاهده میشود. تاریخ عکس احتمالا مربوط به سالهای بیست به بعد است. (ماخذ اداره کل حفاظت بناهای تاریخی ارمنستان)

مسجد جامع ابروان

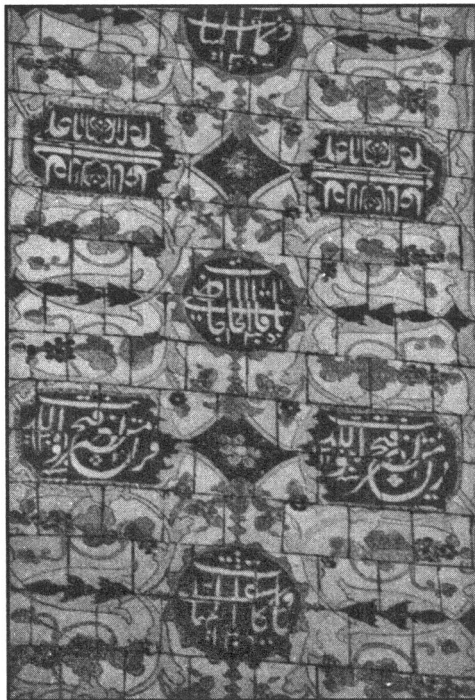
(عکس شماره ۲۵) وضعیت گنبد در شکل اصلی و پیش طاق گنبد در مرحله تغییرات سالهای ۱۳۰۵-۶ هـ ق گنبدهای شرقی و غربی هنوز با ورق‌های فلزی محافظ پوشانده نشده است و کلاهک ماذنه در وضع سالم خود دیده می‌شود و دهانه ورودی گنبد هنوز با در و ارسی بزرگ چوبی مسدود نشده است. احتمالاً مسجد هنوز به موزه تبدیل نشده است و هنوز از آن بعنوان مسجد مدرسه استفاده می‌شود. (ماخذ موزه تاریخ ابروان)

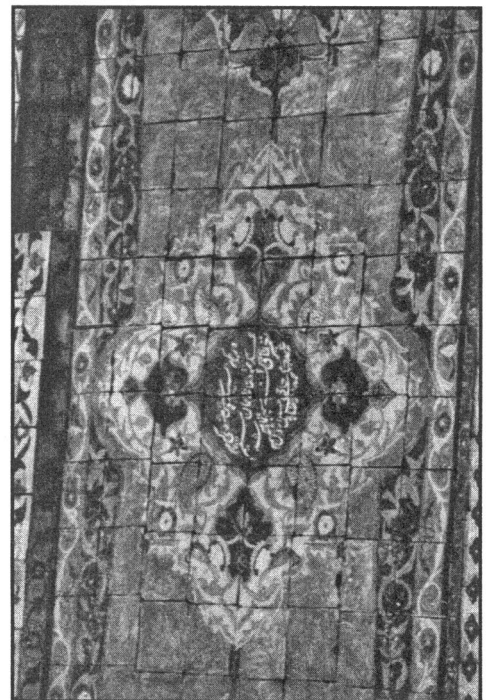

مسجد جامع ابروان

(عکس شماره ۲۶) نمای پیش طاق گنبدخانه جنوبی پس از تغییرات سال ۱۳۰۵ (ماخذ - موزه تاریخ ابروان)

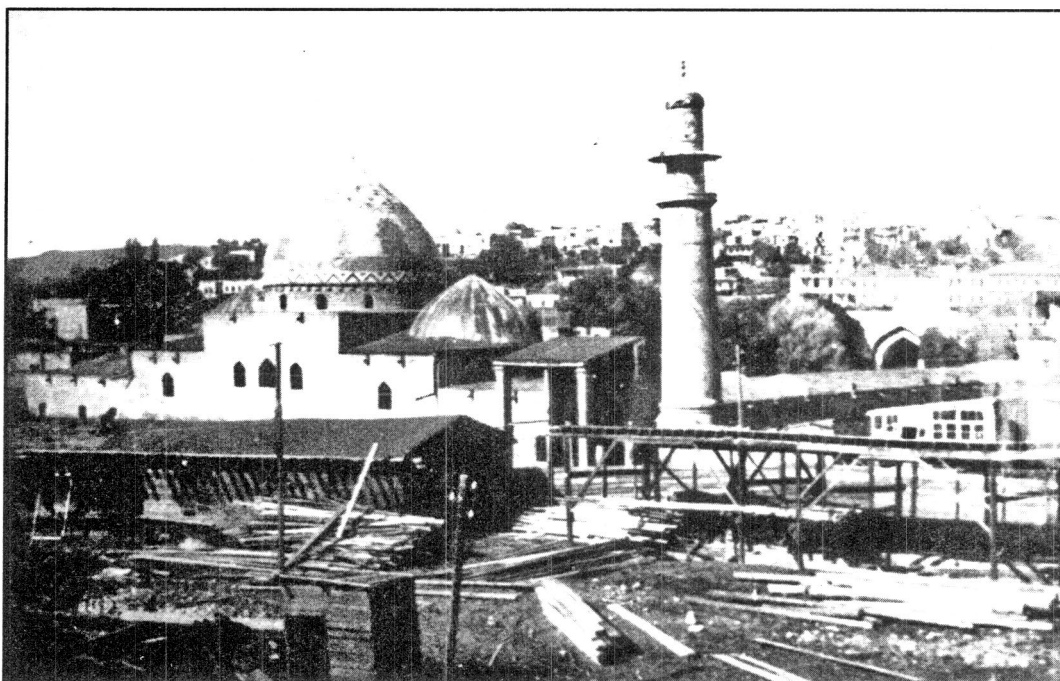

(عکس شماره ۲۸) مسجد جامع ابروان - کتیبه پیش طاق در ارتباط با تعمیرات ۱۳۰۶ (تاریخ عکس ۱۳۷۲ - حیدری)

(عکس شماره ۲۷) بخشی از کتیبه‌های جرز پیش‌طاق ۱۳۰۵ (عکس - حیدری ۱۳۷۲)

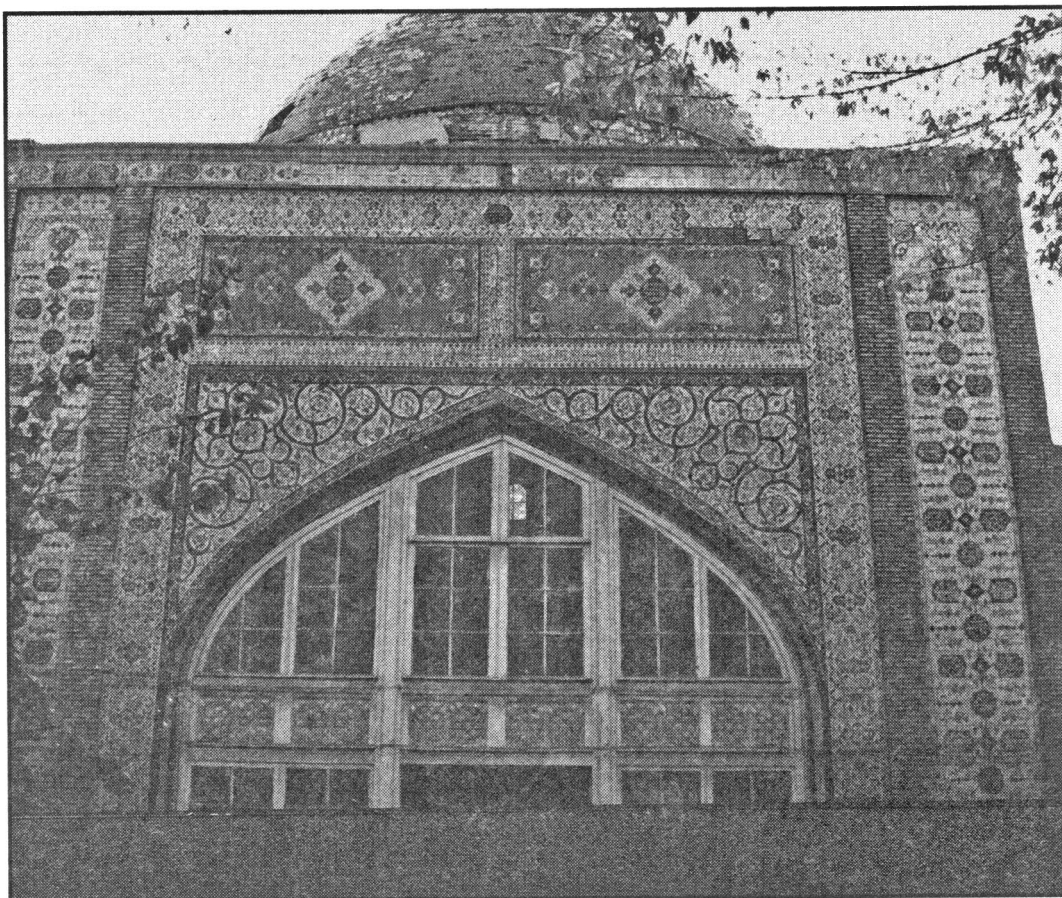

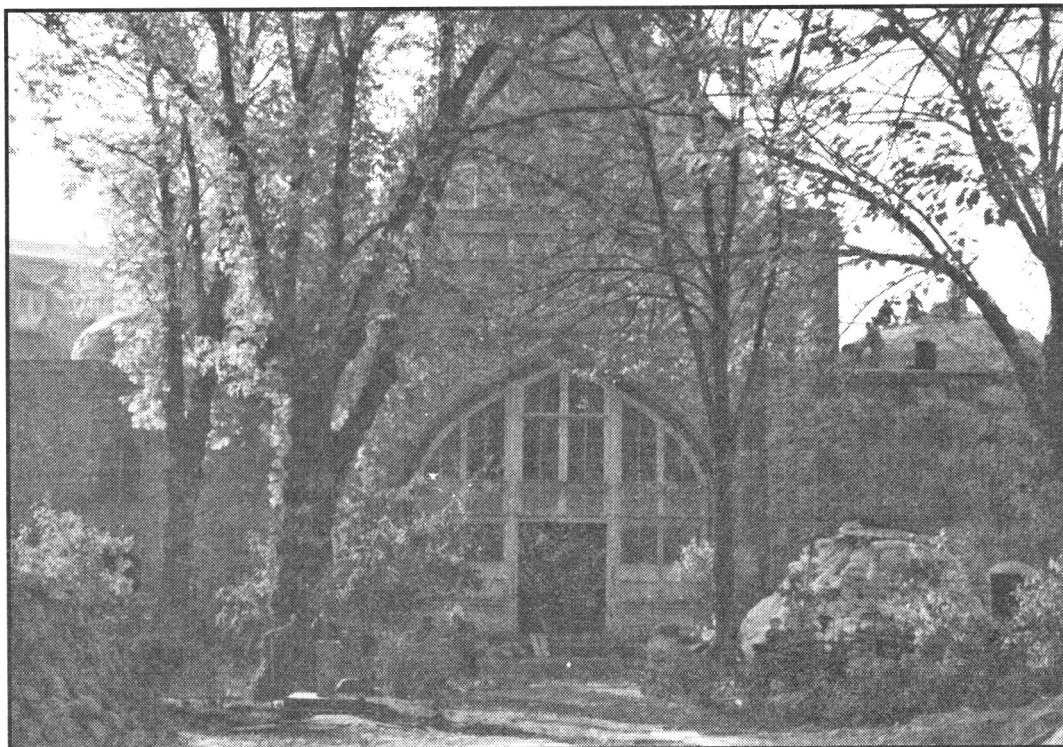
(عکس شماره ۲۹) مسجد جامع ایروان نگاهی به جبهه جنوبی در متن مسجد بافت شهری ایروان مشاهده می‌شود. مرحله دوم سرپوشیده ورودی مسجد ملاحظه شود. - مأخذ موزه تاریخ شهر ایروان

(عکس شماره ۳۰) نشانگر موقعیت مأذنه در فاصله سر در و بدنه جنوبی مسجد و سرپوشیده سردر (مرحله دوم) نگاه از زاویه شمال شرقی - مأخذ موزه تاریخ شهر ایروان

(عکسهای شماره ۳۱، ۳۲) مسجد جامع ایروان
دو تصویر از وضعیت مسجد و نمای شمالی حیاط در سال ۱۳۷۵ و آغاز تعمیرات - مأخذ حیدری

گنبدخانه مقصوره و شبستانهای گنبدپوش شرقی و غربی فراهم آمد و امکان دستیابی به دو تاریخ بنیان مسجد توسط حسین علی‌خان (۴) میسر گردید.

محراب اصلی گنبدخانه مقصوره

محراب گنبدخانه که مهم‌ترین محراب مسجد است کتیبه آن دو بخش عمده دارد: بخش اول کتیبه پیشانی است که مشتمل است بر گذری از اوضاع سیاسی اجتماعی منطقه، اوصاف بانی مسجد و نام او، سال ایجاد مسجد و نام کاتب، کتیبه مزبور در سه سطر به شرح زیر است:

سطر اول

کتیبه پیشانی محراب اصلی

"چون نسیم توفیق از مهب الطاف الهی وزیدن گرفته راز غنچه قلوب عباد خلص را بتوافق و توائف علوم و عبادت ... مستعد ساخته فیوضات لم‌یزلی ندا می‌کرد ... و اقتدا بمضمون بلاغت مشحون انما یعمر مساجد الله من آمن بالله و الیوم الآخر و اقام الصلوه و آتی الزکوه و لم یخشی الا الله فعسی اولئک ان یكونوا من المهتدین امیرالعظام الکبیر...

سطر دوم

لکبرالکرام حامی بیضه الاسلام مروج شعائر الایمان حافظ ثغور حاجز المسلمین ... ذوی الحق المتین مرجع الفقراء ملجا لاغنیاء عامر مساجد طیبه معابد الطاهره ... الساعی فی الخیر المجاهد فی الحسنات الموعید من الله المنان حسین علی خان لازالت بحار احسانه للقاصدین متصافحه و سیوف احکامه علی روءس

سطر سوم

لمخالفین متوادره بتاءسیس این طرح بدیع و ترصیص این صرح رفیع اشاره فرمود تعظیما لشعائر الله و تقریبا لمرضات الله و کان ذلک فی ذی العقده الحرام من شهور سنه احدی و ثمانین و مائه بعد الف من هجره النبویه المصطفویه علیه و اله افضل التحیه والسلام و کتبه المحتاج الی مغفره ربه العلی محمدبن ابوالقاسم الحسنی الاصفهانی."

کتیبه‌های حاشیه‌ای محراب اصلی

بخش دوم کتیبه آیاتی است قرآنی مشتمل بر آیات ۲۵ تا ۲۸ از سوره نور، آیات ۹۶ و ۹۷ سوره آل‌عمران، آیه ۲۹ سوره الاعراف، آیات ۱۲۵ تا ۱۲۹ از سوره بقره و آیات ۱۸۰ و ۱۸۱ از سوره صافات و پس از آن ذکر عدد سال ۱۱۸۱

محراب دوم

سنگ نبشته دوم به شکل محراب بر بدنه جنوبی (قبلی) شبستان جنوب شرقی مشاهده می‌شود.

این سنگ نبشته دوازده بیت شعر به خط نستعلیق حاوی اطلاعاتی درباره حسین علی‌خان، شهر ایروان و مسجد جامعی که در آن برپا شده، هزینه‌ای که برای برپا داشتن آن خرج شده و در پایان نام کاتب کتیبه و به هراز و صد و هفتاد و نه، تاریخ احداث این خجسته بنا است به شرح زیر:

دریا نوال و فلک شکوه و کوه و قار

خان سپهر کیوان شوکت احتشام

خورشید کف حسین علی خان آنکه شد

ابر نیسان بحرش و کاریز او غلام

از روی صدق قوت ایمان سر یقین

بازور همت دست توفیق لاینام

در ایروان روان بخش دلپذیر شهر

فرمود طرح جامعی با سعی و اهتمام

بکشود زگنج در بغیر رنج بداد

یک هزار تومان و پنج الف که هست تمام

شد صرف عمارت آن معبد شریف

چو از آن رویعمر المساجد رخ کلام

هر طاق سایه است در آفتاب حشر

چو چتر سقش پا شده در رستخیز عام

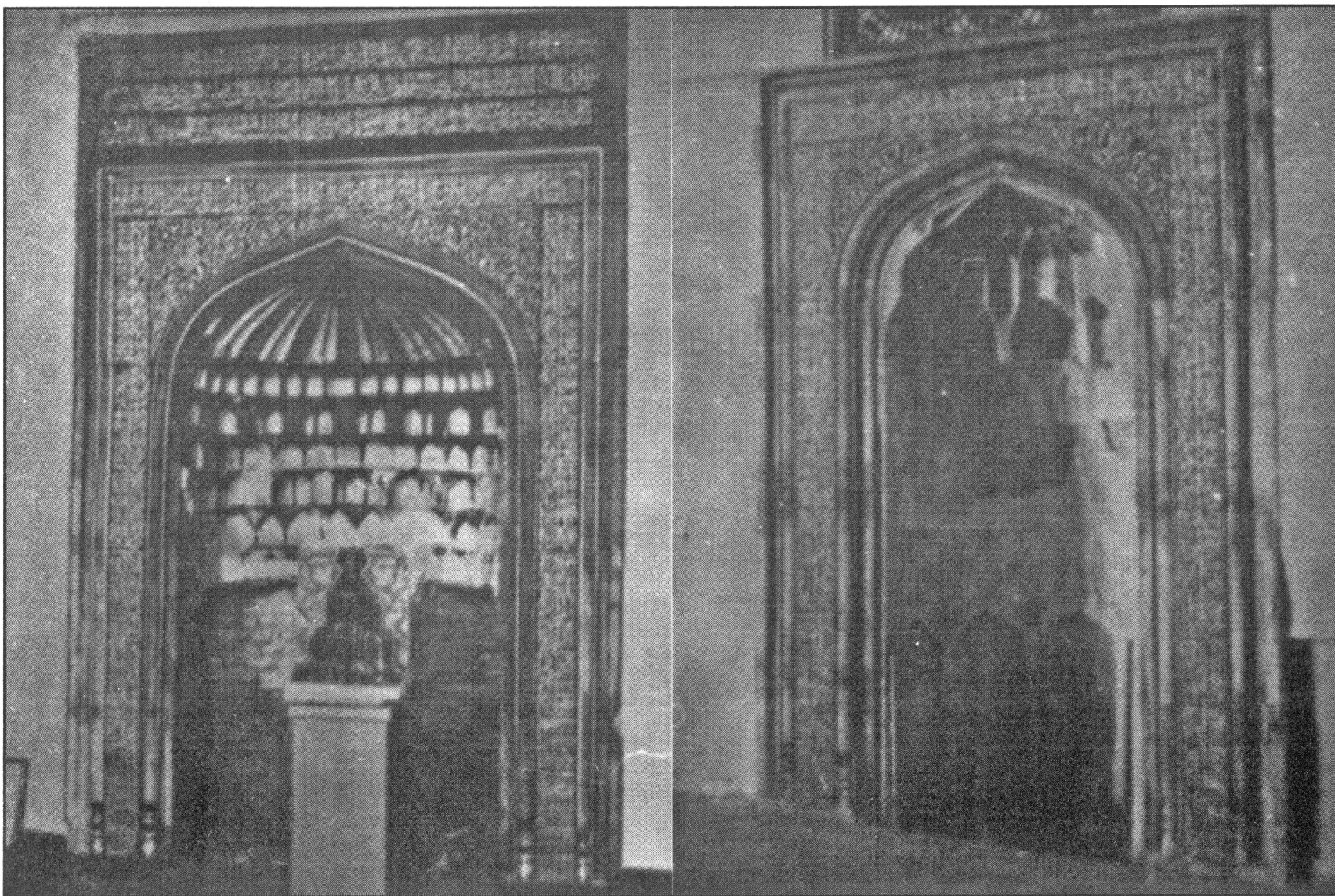
هر پاش قباله‌اش و فردای سرمد

دیوار زد پناه دیوار لوح مدام

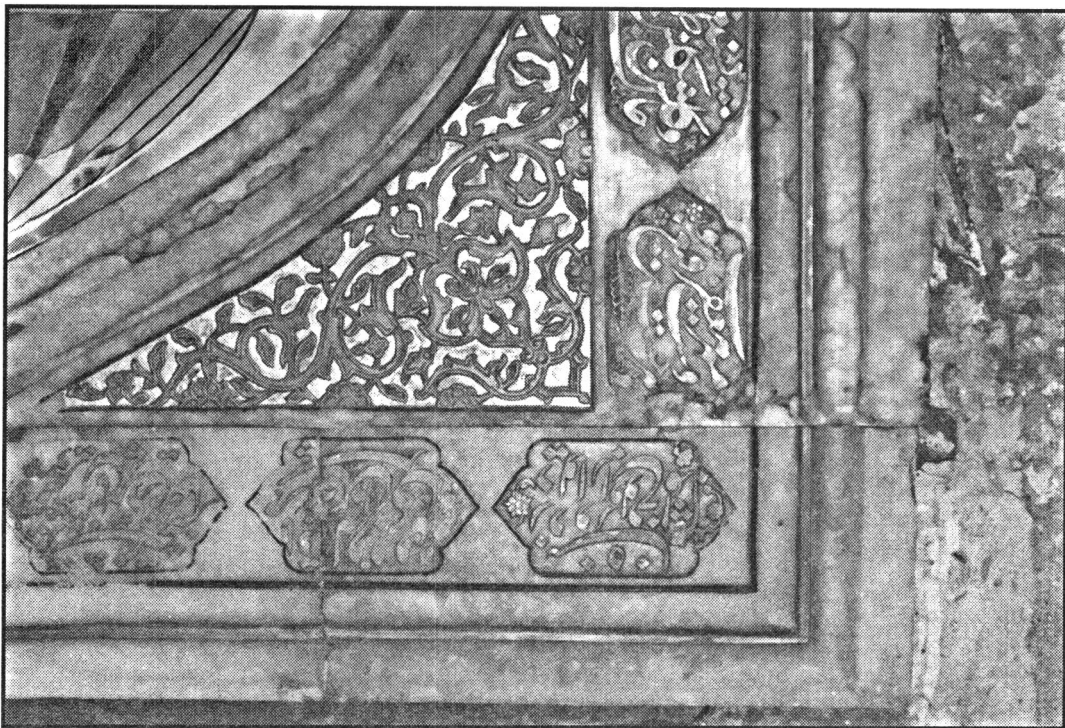
هر خشت و بیت مهر بتوقیع مغفرت

خاک و گلشن بگلشن طوبی کشد مقام

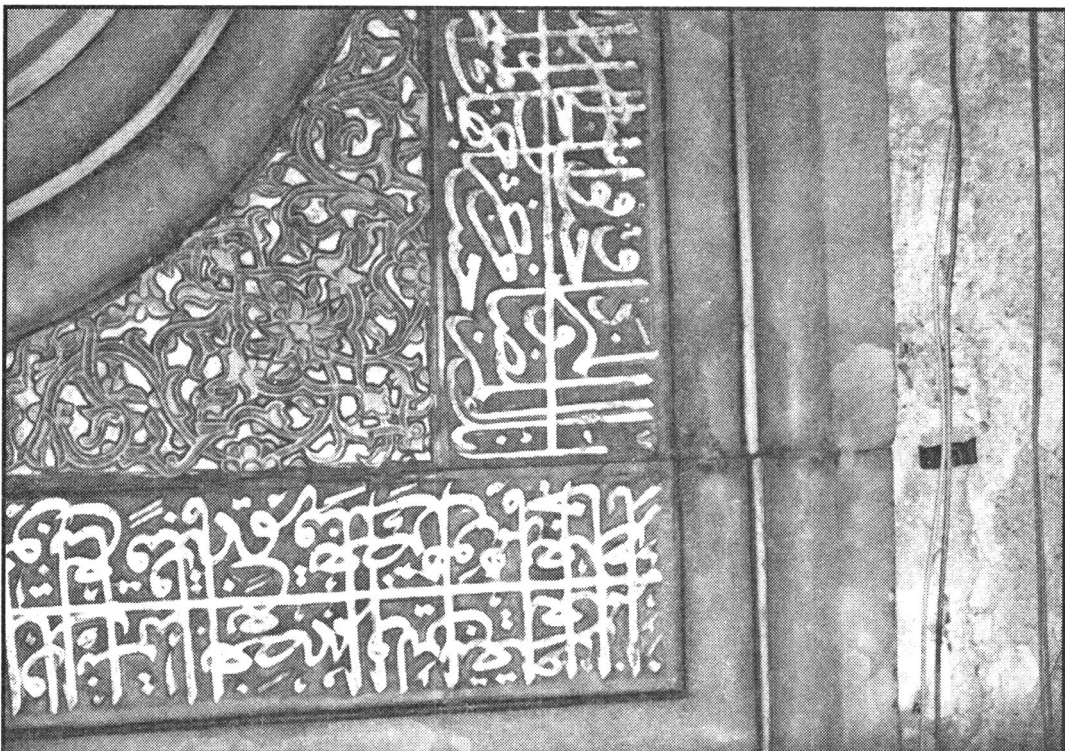

(عکسهای شماره ۳۳، ۳۴) مسجد جامع ایروان - دو محراب اصلی مسجد - دست چپ محراب گنبدخانه - دست راست محراب شبستان غربی (عکسهای قدیمی از آرشیو موزه تاریخ ایروان)

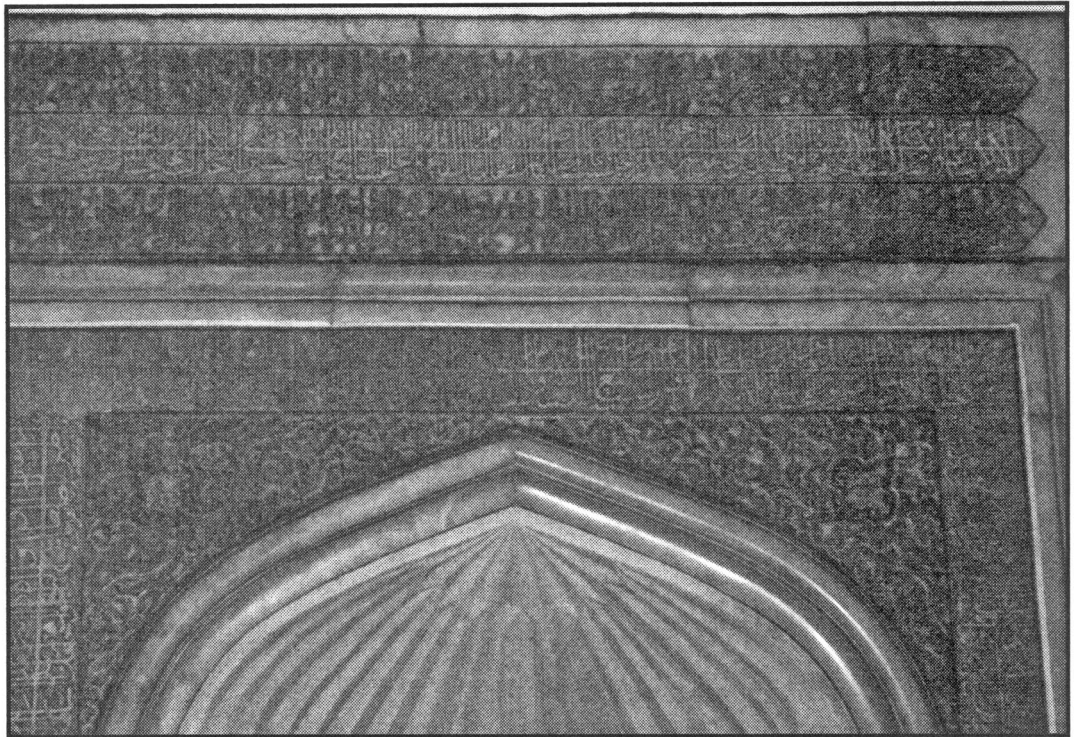

(عکس شماره ۳۶) جزئیات محراب شیبستان شرقی در
حین تعمیرات (عکس از صفاتی ۱۳۷۶)

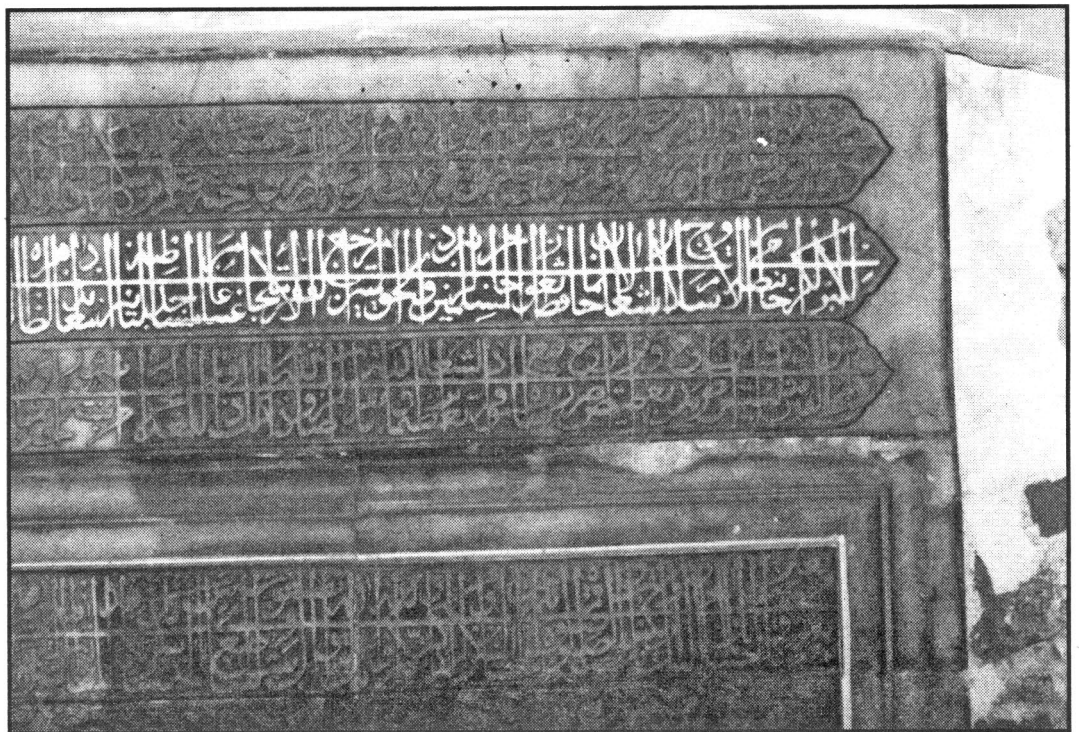

(عکس شماره ۳۵) جزئیات محراب شیبستان غربی در
حین تعمیرات (عکس از صفاتی ۱۳۷۶)

(عکسهای شماره ۳۷، ۳۸) مسجد جامع ابروان - جزئیاتی از محراب اصلی - زیر گنبدخانه در حال تعمیر (عکس از صفائی ۱۳۷۶)

هر مجلسش زخلد برین هست منزلی

هر گوشه‌اش ز جنت عدن آورد پیام

تاریخ این خجسته بنا را فکر ندیم

تفتیش کرد ز دل اشراق مستهام

از عرش ندا دل شد چنین نویس بقلم

افکنده غلسی در ایروان مسجد الحرام

کتابه العبد المذنب الحقیق محمد ربیع اصفهانی.

غفر ذنوبه فی سنه هزار و صد و هفتاد و نه.^۵

محراب سوم

در شبستان جنوبی غربی بر بدنه جنوبی (قبله) محراب سنگی مرمرین سومی قرار دارد که بر آن آیاتی از قرآن کریم مشتمل بر آیات یکم تا دوازدهم از سوره المومنون و سپس آیات ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳ از سوره بقره و آیه ۱۸۰ از سوره صافات و در پایان آن عبارت شریفه سبحانک رب العزة عما یصفون ۱۱۸۱ حک شده است.

کتابه چهارم

کتابه‌ای دیگر بر بدنه داخلی استوانه‌ای ساقه گنبد و برفراز روزنهای مشبک آن در عکس قدیمی از زیر گنبد، که از بایگانی اداره کل حفاظت آثار تاریخی ارمنستان در اختیار بود، قابل خواندن بود. این عکس مربوط به سالهای قبل از تبدیل مسجد به موزه و پوشاندن روی آن است. آنچه که در کتابه قابل رویت بود مشتمل بر آیاتی از سوره مبارکه النبأ از آیه ۳۶ تا پایان سوره است.

نام دو کاتب کتابه: میرمرتضی تبریزی و غفار اوجانی و سال کتابت آن ۱۱۸۰ هـ ق است. بهنگام انجام تعمیرات نماسازی زیر گنبد و توسط آقای بختیار صفائی مرمت‌گر اعزامی از اصفهان و دسترسی به این کتابه مشاهده شد که کتابه بر روی نواری از گونی نوشته شده است. به نقل قول از آقای دکتر عبدالله جبل عاملی کتابه پارچه‌ای مذکور که نیمه جنوبی آن برجا بود همراه طوق گنبد به اصفهان حمل گردید و هم اکنون تعمیرات آنها به پایان رسیده و آماده حمل به ایروان جهت

نصب در محل خود می‌باشد.

اولین استنتاج‌ها و ملاحظات

در مجموع با توجه به فحوای کتیبه‌های ذکر شده چنین نتیجه گرفته می‌شود که:

۱- بانی مسجد حسین علی‌خان (قاجار) بیگلربیگی (حاکم ایروان) می‌باشد.

۲- این مسجد در سال ۱۱۷۹ برپا شده است.

۳- هزینه ساخت مسجد از سوی حاکم ایروان پرداخت شده است و بالغ بر شش هزار تومان بوده است.

۴- نام دو هنرمند اصفهانی به اسامی:

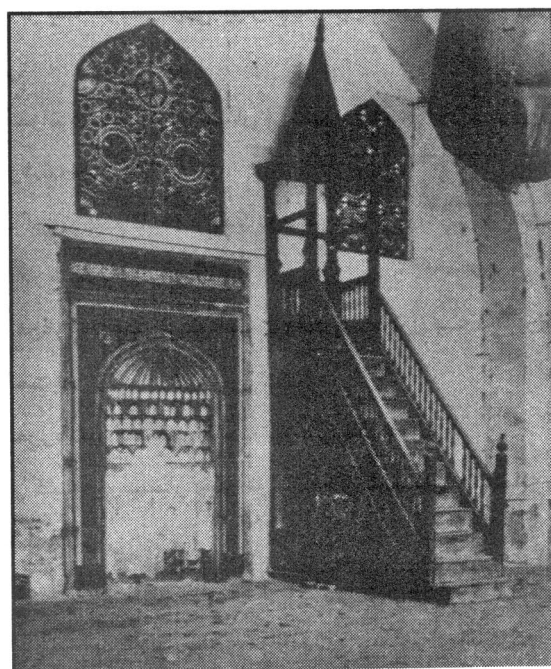
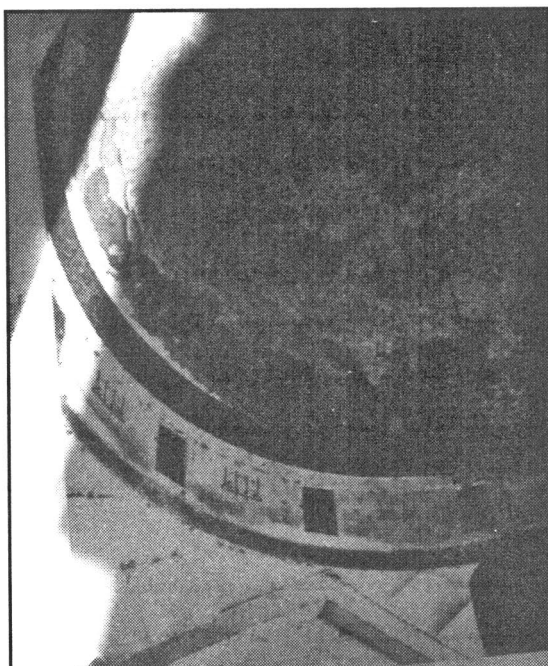
- محمدحسن ابوالقاسم الحسنی الاصفهانی

- محمد ربیع اصفهانی.

بر روی دو محراب مرمرین آمده است و نام یک هنرمند بومی بنام غفار اوجانی و هنرمندی تبریزی بنام میر مرتضی تبریزی بر کتیبه نقاشی زیر گنبد مشاهده می‌شود.

همانگونه که ملاحظه می‌شود دو محراب مرمرین گنبدخانه و شبستان غربی مشتمل بر آیاتی متناسب وضعیت محراب از کلام‌الله مجید است ولی محتویات محراب مرمرین سوم واقع در شبستان جنوب شرقی فاقد آیاتی قرآنی است و عنوان محراب دادن به آن با قضاوت از روی محتویات کتابه آن علی‌القاعده نمی‌تواند دقیق باشد.

۵- ساختمان موجود مسجد (مانند مسجد جامع دارالاحسان سنندج و جامع مهاباد) بصورت مسجد - مدرسه و در کتیبه‌ها نیز اشاره مشخصی به حدود و ثغور مسجد یا ساخت مناره‌ها و یا جبهه‌های دیگر در مسجد ندارد. ولی ذکر عبارت: "توافق و توافق علوم و عبادات" در جملات مطلع سطر اول کتابه می‌تواند اشاره به مسجد مدرسه بودن بنا تلقی گردد. آنچه از طریق حضور کتیبه‌ها قطعی می‌نماید اینست که هسته اصلی مسجد که همانا گنبدخانه و دو شبستان طرفین آن می‌باشد ساخته و پرداخته دوران حسین علی‌خان قاجار در اوایل دوره زندیه می‌باشد. در بررسیهای اولیه درباره گنبد و دو شبستان طرفین آن که پس از حذف زوائد و الحاقات مستور

مسجد جامع ایروان

(عکسهای شماره ۴۱، ۴۰، ۳۹) گنبدخانه - محراب اصلی مسجد هنوز در سلامت کامل است و تمام عناصر آن از قبیل محراب، منبر، چهلچراغ و روزنها و کتیبه زیر گنبد قابل ملاحظه است عکسها احتمالا مربوط به سالهای پس از ۱۳۰۵ است - گنبد به سوی متروکه رفتن می‌رود - ابتدا و انتهای کتیبه ساقه گنبد مشتمل بر آیاتی از سوره بنا و تاریخ کتیبه به سال ۱۱۸۰ دیده می‌شود.
(ماخذ - اداره کل حفاظت بناهای تاریخی ارمنستان)

کننده بدنه‌ها و فضاهای زیر گنبد و شبستانهای طرفین آن بعمل آمد چیزی که خلاف این مدعی را ثابت کند مشاهده نگردید یک پارچگی ساختار و معماری گنبد مرکزی و دوشبستان جانبی آن که هسته مرکزی جبهه جنوبی مسجد را تشکیل می‌دهد، تائیدی است بر یک زمانه بودن آنها، اظهار این مطلب بدان معنی نیست که فضاهای متصل به این هسته مرکزی در جبهه جنوبی مسجد می‌تواند مربوط به دوره‌های بعد باشد. هرچند شواهدی ساختمانی در نمای شمالی و ارتباط فضاهای متصل به هسته مرکزی گویای احتمالی دوره‌های ساختمانی بعدی است که احتمالاً در فاصله زمانی کوتاه صورت گرفته است.

با حذف الحاقات ایجاد شده به سبب عملکرد موزه‌ای مسجد در ۶۵ سال اخیر (تا سال ۱۳۷۵/۱۹۹۴) و آشکار شدن فضاها و بدنه‌های اصلی اطلاعات تاریخی و ساختاری بسیاری از مسجد آشکار گردید. از جمله این اطلاعات یادگارهای زیادی است که در دوره‌های مختلف بر لایه‌های اندود گچ بدنه‌های مسجد برجا مانده است.

این لایه‌های اندود گچ گاه به هشت لایه می‌رسد و یادگارهای روی آن در واقع گنجینه‌ایست بی‌مانند از کاربرد هر یک از فضاها در دورانه‌های مختلف اجتماعی سیاسی و فرهنگی و بدون تردید گاه شماريست که ما را در تمام لحظات حیات دویست و چهل ساله مسجد رهنمون می‌باشد.

از جمله در گوشه جنوب غربی اطاق شمال غربی شبستان جنوب غربی و بر اولین لایه اندود گچ (لایه اصلی) تاریخ ۱۱۹۷ مشاهده گردید که زندیه بودن این بخش از بنا را در جبهه جنوبی مسجد ثابت می‌کند.

ذکر موارد زیر نیز اهمیت این امر را می‌تواند روشن کند:
- در اطاق دوم از گوشه جنوب شرقی طاقچه شمال غربی:
"بی‌رحمت حق بهشت یزدان مطلب

بی‌خاتم دین ملک سلیمان مطلب

چون آخر عمر تو اجل خواهد بود

آزار هیل هیچ مسلمان مطلب

دو سه کلمه حرره ۱۲۲۳^{*}

- بر بدنه گوشه غربی ایوان چهارمین حجره شمال ایوان غربی:

"خواندن کتاب ابواب الجنان فی شهر ذی‌قعدة الحرام در روز چهارشنبه سنه ۱۲۴۸"

- "این نوشتن تا بماند یادگار سنه ۱۲۶۱"

- در شبستان غربی گنبد:

"هرکه آمد عمارتی نو ساخت رفت و منزل به دیگری پرداخت

حرره العبد العاصی (نام به اعداد و سنه ۱۲۱۸)"

و کتیبه‌های بسیار دیگر در بدنه‌های شبستان گنبدخانه و شبستان شرقی

بهرحال مسئله یادگار نوشته‌های روی بدنه‌های داخلی سراسر مسجد کار تحقیقاتی درازمدت و جداگانه‌ای است که در جریان تعمیرات آینده باید انجام گیرد. (۶)

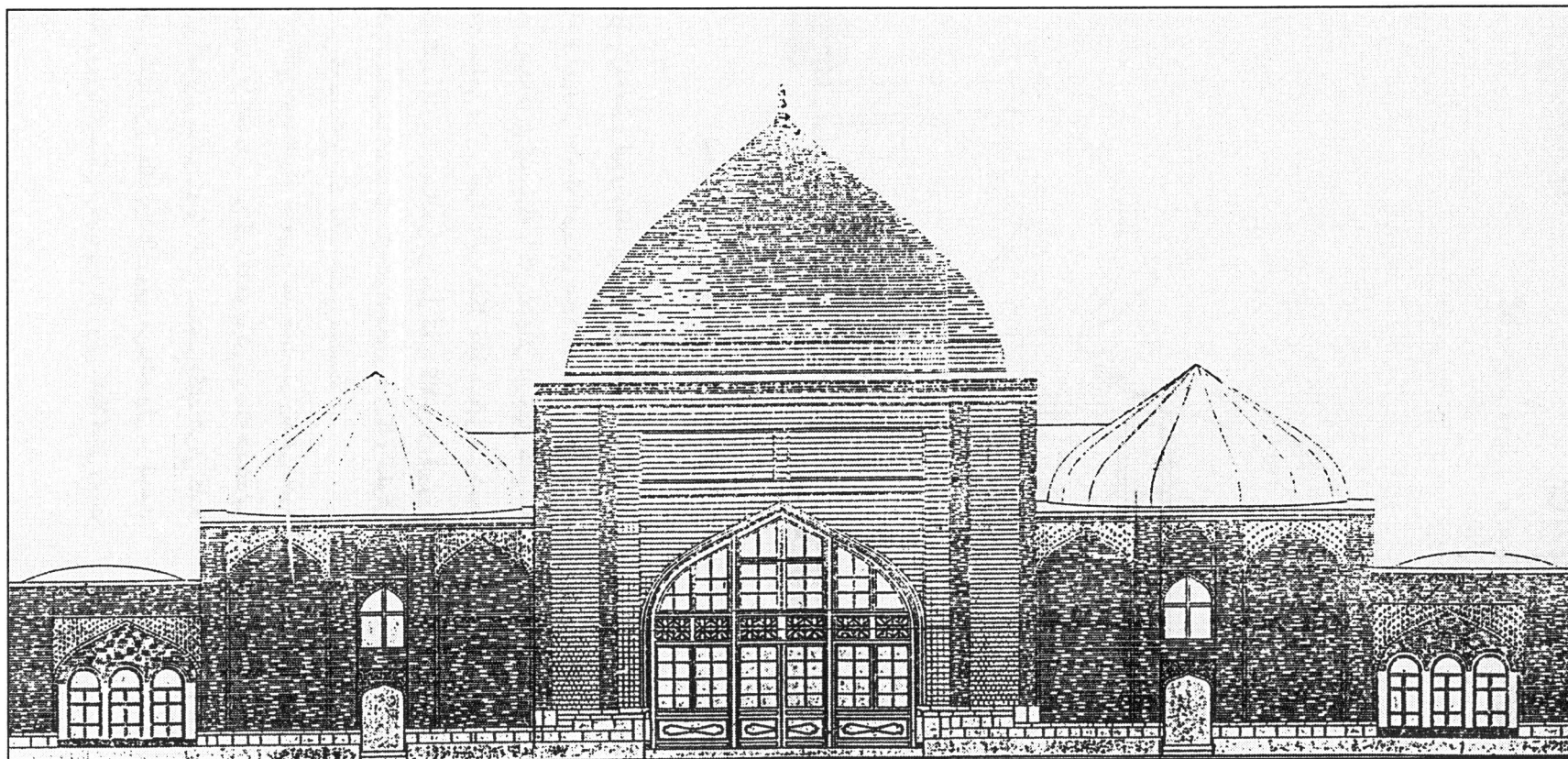
۶- سالهائی که مسجد جامع ایروان طی آن شکل می‌گیرد سالهای شکوفائی حکومت کریمخان زنداست. و عبارت آغازین کتیبه محراب زیر گنبد به این تعبیر: "چون نسیم توفیق از مهب الطاف الهی وزیدن گرفته" حکایت از همین معنی دارد. به یاد آوریم که اقدامات وسیع عمرانی کریمخان زند در شیراز به سالهای ۱۱۸۰ به بعد برمی‌گردد.

۷- در اولین بررسیها این امر مدلل گردید که بنائی که مادام دولا فوا تصویرش را ارائه می‌دهد مربوط به این مسجد مورد بحث ما نیست و بنائی است دیگر در نقطه‌ای دیگر و در ارگ حکومتی در ایروان به نام مدرسه سردار. (۷)

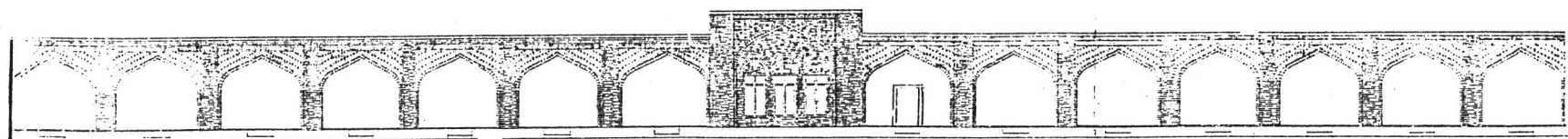
۸- هسته مرکزی مسجد (گنبدخانه و دو شبستان همجوار آن) با ترکیب ویژه‌ای که دارند در مجموع تالار دلپذیر و فراخی به ابعاد حدود سیزده متر در سی و چهار متر را تشکیل می‌دهد. فضای معماری آن فضائی است ابداعی و در نوع خود سیر تحولی را در معماری دوران اسلامی ایرانی ارائه می‌دهد.

روحیه فضا تداعی کننده تمام ابعاد معماری ایرانی و شیعی است. سایر فضاهای مسجد مدرسه از این قاعده مستثنی نمی‌باشد. هر سه فضای هسته مرکزی با گنبد پوشانده شده است. گنبد مرکزی بر طوقه‌ای به قطر داخلی

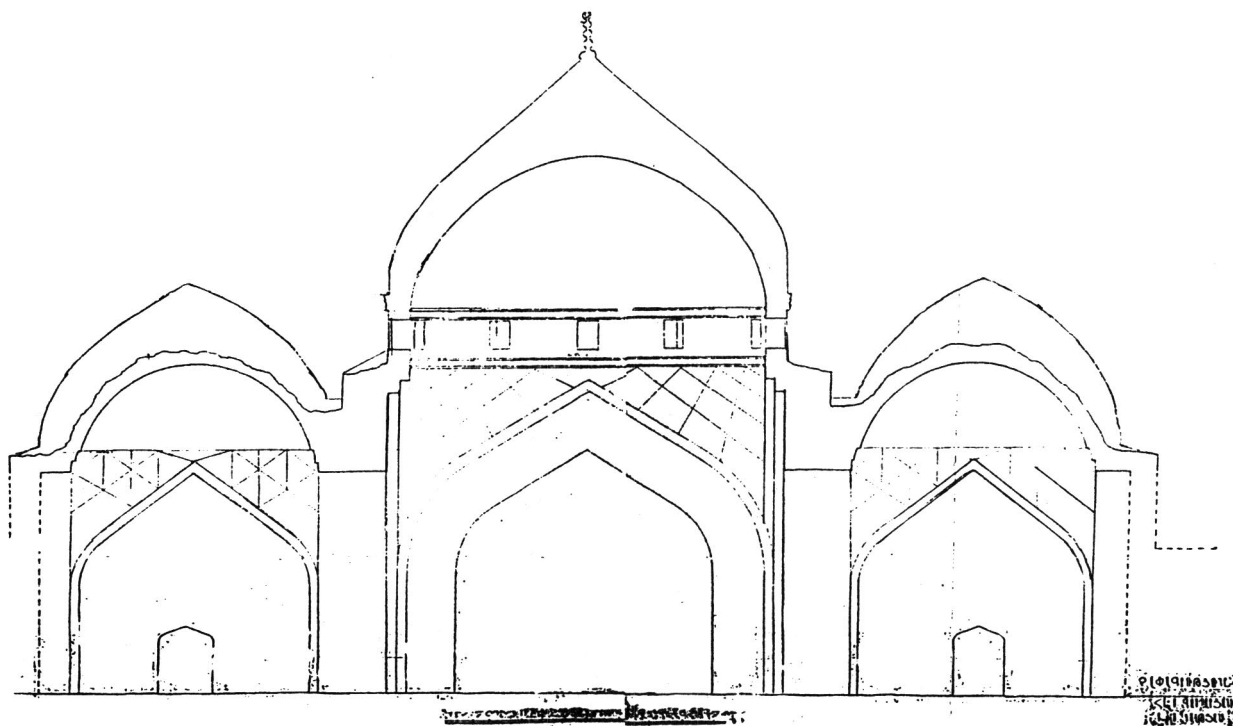

(شکل شماره ۱۱) نمای شمالی صحن مسجد جامع ایروان (ماخذ اداره کل حفاظت آثار تاریخی ارمنستان)

(شکل شماره ۳۸) نمای غربی صحن مسجد جامع ایروان (ماخذ اداره کل حفاظت آثار تاریخی ارمنستان)

(شکل شماره ۱۲) مقطع شرقی غربی هسته جنوبی مسجد جامع ایروان (ماخذ اداره کل حفاظت آثار تاریخی ارمنستان)

هشتاد سانت است که قطر ساقه از خارج بدین ترتیب سیزده متر می‌شود.

۹- هسته مرکزی در مجموع بنائی بسیار استوار و ایستا و ستبر است و ازاره‌ای سنگی بلند (از داخل و خارج) و دیواره‌ای با سنگ لاشه ملاط گچی و گنبدها از آجر است.

در تمام ساختار مسجد بطور کلی این امر دیده می‌شود که دیواره‌ها تا پای کار قوسها از سنگ لاشه و ملاط گچی (آهکی؟) و طاقها و گنبد از آجر مربع مرغوب قرمز رنگ و ملاط گچ ساخته شده است.

بدنه‌های داخلی را اندود ساده سفید گچ با ابزار کاری ساده پوشانده است. کاربندیها تنها در گنبد‌های گنبد‌ها و در محراب‌ها دیده می‌شود.

۱۰- ارتفاع گنبد مرکزی، گنبد‌های جانبی شبستانها و حجرات طرفین شبستانها به گونه‌ای طراحی شده که کاهش

حدود یازده متر و نیم و ارتفاعی حدود بیست متر از کف صحن حیاط و دوپوش (فاصله دوپوش حدود سه متر) ایجاد شده است. زمینه مربع گنبدخانه با کاربندیهای در چهار گنبد به بیست ضلعی در زیر طوقه دایره شکل گنبد منتهی می‌شود. سطح گنبد با تزیینات ساده و در اصل کلا با کاشی نره فیروزه رنگ (آسمانی یا کبود) در متن، ترنج‌های زرد رنگ و نقوش هندسی که عمدتاً از رنگ سفید است بوده است.

دو گنبد شبستانهای طرفین با قطر هفت متر ارتفاعی حدود یازده متر از کف دارد. این گنبد‌ها دو پوش پیوسته هستند با نمائی آجری و صابونکهای کاشی مختصر (گنبد شرقی کاملاً سالم و گنبد غربی فاقد پوشش رویی می‌باشد ولی در قسمت قاعده روی پایه سنگی ترکیب پوشش رویی کاملاً قابل رویت بود)

ضخامت دیواره ساقه گنبد اصلی که ظاهر سنگی دارد حدود

تدریجی آن از دو سو (با مرکز قراردادادن گنبد اصلی) نمائی مثلث شکل را به خود می‌گیرد.

۱۱- در سرتاسر بنا آنچه که کاملاً قابل لمس است حضور فرهنگی ایرانی مسلمان است که رنگ تشیع آن به ویژه از سالهای ۱۳۰۵ هـ.ق به بعد تا ۱۳۳۰ هـ.ق کاملاً بر در و دیوار با یاد مکرر نام علی به گونه‌های مختلف پررنگ‌تر شده است.

۱۲- باید اعتراف کرد که شواهد موجود در بنا با خلوص و وضوحی که دارد تحقیق مستقیم درباره آنرا برای پژوهشگر بسیار آسان و سهل‌الوصول ساخته است به ویژه که مدارک به یادگار مانده از سالهای ۱۸۶۲ - ۱۸۸۵ به بعد در آرشیو موزه تاریخ شهر ایروان و دیگر منابع از مسجد آنچه را که در جریان سالهای ۱۹۳۰ به بعد مخدوش و یا از بین رفته است را کاملاً آشکار می‌سازد. (۸)

در آرشیو موزه مذکور علاوه بر نقشه‌ها (که هر چند دقت کافی ندارد ولی روشنگر کلیت معماری و ساختار اثر هست) به عکسهای زنده و گویائی از دوران سلامتی و شادابی مسجد برخورد می‌شود که کار محقق مرمت‌گر را بسیار آسان می‌سازد.

فضاهای جانبی هسته مرکزی

۱۳- هسته مرکزی جنوبی مسجد را (منظور گنبدخانه و دو شبستان طرفین آن) از هر سو (شرق و غرب) چهار فضا اشغال کرده است. که در ارتفاعی پائین‌تر از هسته مرکزی ساخته شده‌اند. در شرق، سردر ورودی اصلی از جنوب و دالان ورودی که با یک چرخش از گوشه جنوب شرقی وارد مسجد می‌شود. و سه تالار که دو تای آن رو به حیاط دارد و یک تالار در جنوب که حد فاصل شبستان شرقی و دالان ورودی است. در غرب، نیز سه تالار که یکی تمام جبهه جنوبی را اشغال می‌کند و دو تالار روبحیاط دارد. پله سنگی بام نیز در بدنه غربی جاسازی شده است.

ارتباط این دو بخش با هسته مرکزی ارتباطی است که به نظر می‌آید بعداً ایجاد شده باشد بخصوص که مشاهده شد که برای ارتباط از شبستان شرقی طاقچه تالار جنب آن شکافته شده است. از همین رو است که این ظن تقویت می‌شود که یا در

اصل بخاطر عملکرد ویژه‌ای که این فضاها داشته‌اند (فضای خدماتی مسجد) معمار بنا آنرا به نحوی طراحی کرده است که رابطه مستقیمی وجود نداشته باشد. یا اینکه تصور شود که این فضاها در مرحله‌ای بعد یا قبل از هسته مرکزی و این دو بخش دو مرحله بودن را قدری تقویت می‌کند که نیازمند کنکاش بیشتری است.

پوشش تمام فضاها را مذکور به شیوه طاق و تویزه است به جز طاق واقع در جنوب غربی صحن که گنبدی شکل و بدنه‌ای آجری دارد و ویژگی خاصی را القاء می‌کند.

۱۴- دو ورودی اصلی تا کنون در مسجد قابل شناسائی بوده‌است. ورودی جنوبی که علی‌الظاهر ورودی اصلی بنا به شمار می‌آید و ورودی غربی که مستقیماً به ایوان غربی راه دارد. و از شکل اصلی آنها مدارک کافی در دست است.

مناره و مأذنه

۱۵- شواهد و مدارک حکایت از وجود تنها یک مناره اصلی و یک مأذنه در دو سوی ورودی جنوبی دارد.

مناره اصلی که از یک طرح کاملاً استوار و حساب شده برخوردار است پایه‌ای سنگی (برزمنه‌ای چهارگوش) به ارتفاع حدود سه و هشتاد سانتیمتر و پله‌هایی سنگی و بدنه‌ای استوانه‌ای و آجری با تزیینات معقلی و قطاربندی ساده زیر نعلبکی و گنبدی کوچک بر فراز آن جمعا حدود ۲۴ متر ارتفاع دارد.

درگاه سنگی مناره از پله‌ای به ارتفاع چهل سانتیمتر از کف اصلی احتمالاً گذر راه به مناره دارد.

دری جدید و در ارتفاع بام سردر، در بدنه آجری مناره نیز ایجاد شده است.

مأذنه با نقشه چند ضلعی که در جانب غربی سردر جنوبی بوده است و از الحاقات بعدی (احتمالاً ۱۳۰۵ هـ.ق به بعد) باید به شمار آید.

مدارک نشان می‌دهد که این مأذنه آجری ارتفاعی حدود دوازده متر و قطری حدود یک متری داشته است.

۱۶- کل مجموعه مسجد - مدرسه به شیوه چهار ایوانی طراحی شده است هر چند در جبهه شمال و جنوب فاقد ایوان است و دسترسی به فضاهای مرکزی جنوبی و شمالی مستقیماً از هوای آزاد صحن صورت می‌گیرد. و در دوره بعد با در و ارسی از فضای آزاد حیاط جدا شده است. ایوان غربی نقش دالان ورودی را به صحن ایفا می‌کند و ایوان شرقی که قرینه ایوان غربی است احتمالاً مدرس تابستانی بوده است و پوشش طاق و تویزه‌ای و نمائی آجری دارد. هر دو ایوان بطور محسوس ارتفاعی فراتر از ردیف حجرات دارند. نمای این ایوان با یک ترکیب سه دهانه‌ای از فضای حیاط جدا شده و به حجره‌ای تبدیل گشته است و سنگ قبری در آن است که بعداً از آن یاد خواهد شد.

هفت حجره در شمال ایوان غربی و شرقی و شش حجره در جنوب این دو ایوان وجود دارد که جمعاً ۲۶ حجره را در جبهه شرقی و غربی تشکیل می‌دهند. دهانه ورودی به مدرسه از گوشه جنوب شرقی و دهانه صحن و فضای ارتباط دهنده جنوب غربی صحن جمع دهانه‌ها را در جنوب دو ایوان مانند شمال دو ایوان به هفت دهانه می‌رساند. در دهانه جنوب غربی و جوار دیوار خارجی پله اصلی ارتباط مسجد به بام آن فراهم دیده شده است.

هر حجره ایوانی رو به صحن دارد که از طریق دری که روزنی کوچک بالای آنست به حجره راه دارد. حجره‌ها فاقد پستو می‌باشند و هر یک دو روزن رو به خارج دارند و یک دستگاه بخاری دیواری و طاقچه‌هایی در بدنه‌ها و طاق آهنگ معماری آنرا می‌سازد. ایوانها نیز طاق آهنگ دارند که ساختار آن در بام با دیوارهای از طاق آهنگ حجرات جدا می‌شود. ارتفاع حجرات از کف صحن حدود پنجاه سانتیمتر است.

حجرات مانند زنجیره‌ای دو جبهه شرقی و غربی مسجد را هم ارتفاع با نمای فضاهای جانبی هسته مرکزی جنوبی دور می‌زنند.

۱۷- یکی از ویژگیهای برجسته این مسجد - مدرسه صحن دلگشا و طراحی شده‌ایست که تمام فضاهای داخلی به آن نگاه دارند.

صحن مدرسه دارای دو بخش است یکی خیابانهای وسیعی که آنرا دور می‌زنند و دیگری باغ و حوض مرکزی آن. این دو بخش را ستونچه‌های سنگی و نرده‌ای آهنی که تاریخ‌هایی بین سالهای ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۸ دارد که در همین گزارش از آن به تفصیل یاد خواهد شد، احاطه کرده است.

اختلاف سطحی حدود یک پله خیابانهای، محوطه‌سازی باغچه‌ها و خرنده حوض مرکزی را از یکدیگر مشخص می‌سازد. تمام صحن با سنگهای بزرگ خاکستری توف فرش شده است.

بدنه شمالی

۱۸- بدنه شمالی مسجد که قاعدتا در زمستان (بعلت آفتاب‌گیربودن آن) مصرف داشته است و با قضاوت از روی مدارک موجود فضاهائی ویژه و بسیار کار شده‌ای را تشکیل می‌داده است، در حال حاضر جز بخش‌هایی از نمای گوشه شمال شرقی و گوشه شمال غربی از آن چیزی باقی نمانده است. گنبد مرکزی آن کاملاً ویران شده (که عرصه آن در تصرف مسجد است) و بخش شمال‌شرقی آن در تصرف مردم و بخش شمال‌غربی آن در ایجاد خیابان ماشتوتز از بین رفته است که خوشبختانه آزاد گشته و امکان بازسازی جبهه شمالی را میسر ساخته است.

در یک بررسی اولیه مشاهده شد که درهای ورودی به فضاهای داخلی (طرفین فضای مرکزی) از صحن در محور طاقنماهای نمای آن قرار ندارد ولی در فضاهای داخلی متقارن است. (این بررسی به ویژه در گوشه شمال غربی به عمل آمد. از سوئی بدنه‌سازی منته‌الیه گوشه شمال شرقی (که موجود است) در اتصال به بدنه شرقی صحن اختلالاتی را نشان می‌دهد که ظن دو دوره بودن را القاء می‌کند.

نمای بدنه شمالی صحن نسبت به بدنه‌های شرقی و غربی

ارتفاع مشخص بیشتری دارد و جرزهای آن نمائی سرستونی به خود گرفته است.

بهرحال در مرمت و احیاء مسجد این بخش از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و پیچیدگی بیشتری نسبت به سایر قسمت‌ها دارد. مطالعات این بخش چه از نقطه نظر شناسائی کامل شکل اصلی و طراحی آن، بخصوص در ارتباط با خیابان، کار فشرده‌تری را می‌طلبد. از عکسها و نقشه‌هایی که از مرکز اسناد اداره کل حفاظت بناهای تاریخی ارمنستان بدست آمد مشاهده گردید که جبهه جنوبی با سه گنبد یکی با ارتفاعی فراتر در مرکز و دو گنبد بر فراز فضاهاى گوشه شمال شرقی و شمال غربی صحن دارای نمائی چشمگیر بوده است.

در یک بررسی انجام شده روی بدنه سوی قبله اطاق واقف در گوشه شمال غربی به وجود محرابی بر روی دیواره میان دو در اطاق برخورد شد.

تعمیرات و تغییرات سال ۱۳۰۵ و ۱۳۰۶ هـ ق

۱۹- صرف نظر از کتیبه‌های محراب‌های گنبدخانه و شبستانهای جانبی آن که حکایت از بنیان مسجد دارد، مهمترین شاهده‌ای که ما را به تعمیرات و تغییرات در مسجد در سالهای بعد هدایت می‌کند کتیبه‌های نمای شمالی و صحن و جبهه ورودی به گنبدخانه است.

با قضاوت از روی تزئینات کاشی‌کاری باقیمانده از دوره زندیه مسجد - مدرسه این نتیجه بدست می‌آمد که در هیچ جای مسجد (مگر در دو کتیبه از بین رفته ایوان شمالی و جنوبی) کاشی هفت‌رنگ بکار برده نشده است و تنها از سال ۱۳۰۵ به بعد است که کاشی هفت رنگ در مسجد کاربرد پیدا می‌کند و کاشیکاری‌ها با استفاده از کاشی‌های نره و صابونک در نماهای داخلی و خارجی مسجد و گنبد صورت گرفته است.

کاشی کاری‌های سال ۱۳۰۵ در نمای ایوان (سردر گنبد) جنوبی (یا بخش مرکزی نمای شمالی صحن) هر چند خوش طرح ولی از کیفیت بالائی برخوردار نیست ولی چهره‌ای تازه و معنادار به مسجد می‌دهد، این نوع کاشی‌کاری را در نواری روی گنبد در حدود منطقه گریو نیز مشاهده می‌کنیم.

در مرکز دو ترنج پیشانی ایوان عبارت زیر قابل مشاهده است: "در یک‌هزار (ار) سیصد و شش مشهدی کریم محکم نمود خانه ایمان مستقیم تعمیر طاق گنبد مسجد تمام شد.

عهد جناب حاجی حسین از دل صمیم محمدرضا"

در لوح‌های متعدد تزئینات کاشی‌کاری روی دو جرز طرفین تاریخ ۱۳۰۵ و ۱۳۰۶ به کرات تکرار شده است: برای مثال همراه عبارات:

"یا کاشف المهمات ۱۳۰۵"، "نصر من الله و فتح قریب ۱۳۰۵"، "یا قاضی الحاجات ۱۳۰۵-۱۳۰۶"، "یا علی ادرکنی عمل حاجی حسنعلی شیشه لر" و در پایان رقم میرزا محمد علی ۱۳۰۵ جمله یا علی ادرکنی نیز به کرات مشاهده می‌شود. کتیبه قرانی پیشانی مشتمل بر آیات یک تا کلمه یقولون (ن) از آیه یازده از سوره فتح می‌باشد.

بهرحال از تمام آنچه که گفته شد نتیجه گرفته می‌شود که این اقدام در بین سالهای ۱۳۰۵ تا ۱۳۰۶ در عهد جناب حاج حسین توسط محمدرضا نامی به عمل حاجی حسنعلی و رقم میرزا محمدعلی صورت گرفته است.

از این زمان به بعد است که نام علی به گونه‌های مختلف بر دیواره‌ها و بدنه‌ها و گنبد به تعداد زیاد مشاهده می‌شود. از آن جمله است نقاشی نام علی بصورت درشت و متقارن بر جرز جنوبی فاصل بین گنبدخانه و شبستان غربی. و ...

کتیبه‌های از میان رفته ایوان‌های جنوبی و شمالی

۲۰- با توجه به مدارک موجود و به استناد عکس‌های قدیمی به نظر می‌رسد که این تغییرات عمدتاً متوجه نمای شمالی صحن و ورودی گنبدخانه اصلی بوده است و جبهه شمالی مسجد را (نمای جنوبی صحن) را متأثر نساخته است در یک بررسی دقیق از روی عکسهای به یادگار مانده از سالهای ۱۸۷۷م (۱۲۹۴ق) چند نکته مهم قابل ذکر است: هر دو جبهه ایوان دارای کتیبه بوده است کتیبه ایوان جنوبی که امکان قرائت آن از روی عکس میسر شد مشتمل بر تمام سوره الدهر که دورتا دور بخش مرکزی نما دور می‌زند و در انتهای آن بخش

که خوانده نشد و در پایان کتیبه نام حسین علی خان قاجار و سنه ۱۱۷۹ قابل رؤیت است کتیبه به خط ثلث و از کاشی هفت رنگی است. پیچی از کاشی برخاسته از گلدان ظریفی دور دهانه ورودی ایوان به شبستان زیر گنبد را فرا گرفته است. پیشانی ایوان در زیر بخش افقی کتیبه ترکیبی از قوس های کلیل همراه با کاربرندی است. دو جرز طرفین ایوان را دو طاقنمای کم عمق آجری زینت بخشیده است. امکان وجود آثار کتیبه و طاقنماهای روی جرزهای طرفین در زیر تزئینات فعلی هست. کتیبه ایوان شمالی در سراسر لبه فوقانی و پیشانی است که آنهم از کاشی هفت رنگ و خط ثلث بوده است. که امکان خواندن آن از روی عکس تاریخی موجود ممکن نشد. این کتیبه به همراه ساختمان گنبد خراب شده است.

کتیبه های نرده های آهنی حیاط

۲۱- از جمله وجوه تاریخی زیبا در مسجد پدیده ای است که حکایت بسیج مردمی برای مرمت مسجد در سالهای بین ۱۳۲۵ و به ویژه ۱۳۲۸ دارد. بر روی بیش از ۲۲ میله نرده های دور باغچه عبارات زیر مشاهده می شود که توسط همکارمان آقای عبدالرحمن و هابزاده قرائت گردیده است.

- اعانه حاجی علی اکبر کربلانی علی زاده ۱۳۲۵

- اعانه شخصی: عموحاجی عباس زاده گنجه ای ۱۳۲۸

- اعانه کربلانی رضا حاجی جبارزاده ۱۳۲۸

- اعانه حاجی میررضا علی زاده ۱۳۲۸

- اعانه آقامیرصمد بزاز ۱۵ ج ۱ ۱۳۲۸

- اعانه میرمحمد محمدزاده صفرلو ۱۳۲۸

- اعانه مشهدی مرتضی مشهدی محمدعلی زاده ۱۳۲۸

- اعانه مشهدی علی امیر محمد قاسم زاده ۱۳۲۸

- اعانه باقر بک بزاز ۱۳۲۸

- اعانه مشهدی..... زاده ۱۳۲۸

- اعانه رضا بک لطفعلی مرحوم بک زاده ۱۳۲۸

- اعانه اسماعیل امیرابراهیم میرجمیل زاده ۱۳۲۸

- اعانه مشهدی علی اکبر کربلانی عسکرزاده ۱۳۲۸

- اعانه کربلای عباس علی.... برادر رجب ۱۳۲۸

- اعانه آقا میراسماعیل میر حیدرزاده ۱۳۲۸

- اعانه حاج علی اکبر آقا

- اعانه کربلای علی مشهدی محمدزاده ۱۳۲۸

- اعانه حاجی ابراهیم خلیل ۱۳۲۸

- اعانه عبدالله حاجی بابا زاده ۱۳۲۸

- اعانه مشهدی یوسف و آقا حسن برادرش ۱۳۲۸

- اعانه مشهدی باقر حاجی ابراهیم زاده ۱۳۲۸

این نرده ها به نقل قول از آقای دکتر جبل عاملی پس از حمل به تبریز توسط هنرمندان تبریزی تعمیر و تکمیل و در حال حاضر در محل خود نصب گردیده است.

۲۲- در چند مورد به وجود سنگ قبرهایی در مسجد برخورد شد که از آن جمله است دو سنگ قبر از ازاره شمالی دالان ورودی که یکی از آنها تاریخ ۱۲۰۴ هـ ق را بر خود دارد. سنگ قبری دیگر بر بدنه شمالی ایوان غربی است که به این شرح کتیبه دارد:

هو الحی القيوم

و فدت علی الکریم بغیر زاد

من الحسنات و القلب السلیم

و حمل الزاد اقبیح کل شیئی

اذاکان الوفود الی الکریم

خان فردوس مکان انجب اشراف زمان

که صفات ملکوتیش نگنجد به بیان

بشری بود پسندیده باخلاق ملک

ملکی بود ملبس بلباس انسان

خود چو کا رفت برون از چمن دهر گذاشت

لاله سان بردل ما داغ فراق و هجران

زین مصیبت سراجناب سر زانوی غم

چشم اخلاف در این غم همگی اشک فشان

در شب نیمه شوال و شب آدینه

زاینجهان کرد بگلزار جنان لعل مکان

شاخه طوبی شد بر طایر روحش مسکن

جسدش گشت در این تربت پاکیزه نهان

حریم

۲۳- از محله کهنه‌ای که احتمالاً مرکز ایروان کهن یکی از محلات پر رونق آن بوده است امروزه دیگر نشانی جر مسجد جامع علی‌الظاهر باقی نمانده است. تغییرات سریع چهره بافت شهر ایروان (که نشانه‌های مختصری از آن هنوز بر بلندای تپه غرب نزدیک مسجد جامع وجود دارد) به ویژه از سالهای ۱۹۲۱ به این سو از ایروان شهری متفاوت ساخته است.

تصاویر برج‌مانده از بافت اطراف مسجد ایروان از اواخر سده‌های نوزده و بیست نشان از تحلیل رفتن تدریجی بافت اطراف آن دارد و به نظر می‌رسد که از سالهای ۱۳۳۰ هـ ق برای ۱۹۱۲ میلادی که دیگر خاطره‌ای از مسلمانان ساکن ایروان در مسجد نمی‌یابیم محله متروک و اطراف مسجد را ویرانه‌ها به تدریج فرا گرفته باشد که برخی از تصاویر این گمان را تایید می‌کند.

بهر حال امروزه هر چند محله اطراف مسجد که بر سطحی حدود دو متر بالاتر از کف فعلی مسجد و احتمالاً بافت قدیم به وجود آمده است با مردم خویش حال و هوایی ناآشنا دارد ولی از کالبد گذشته اثری از آن باقی نمانده است.

در صورتیکه امکان آزادسازی حریم مسجد تا حد ممکن فراهم باشد شاید شرایط انجام کاوشهایی برای ردیابی قسمتی از شناسنامه شهر تاریخی ایروان در این بخش میسر گردد. از شواهد موجود عکس‌های قدیمی و بررسیهای معمارانه،

به ویژه که کلیه فضاها داخلی به طرف خارج روزن دارد چنین برمی‌آید که علی‌الاصول به مسجد بنائی پیوسته نبوده است و احتمالاً مسجد را مانند اکثر مساجد جامع گذرگاهی احاطه می‌کرده است مگر آنکه تصور شود که تاسیساتی نظیر وضوخانه یا بناهای خدماتی و مرتبط با مسجد به آن متصل می‌گردیده است، چنانکه از عکس قدیمی موجود از ایوان غربی چنین امری مستفاد می‌گردد.

بهر صورت امروز بیش از دو سوم حریم مسجد آزاد است و آزادسازی بخشهای دیگر به ویژه جانب شمالی آن برای بازسازی بدنه شمالی ضروری می‌نماید. که اطلاعات واصله عملی شدن این اقدام را علی‌رغم مشکلات فراوانی که داشته است خبر می‌دهد.

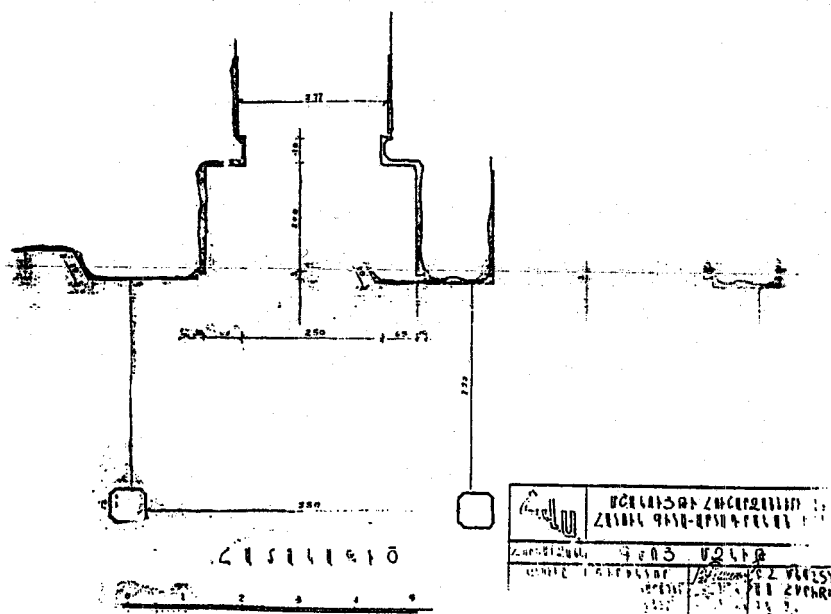
۲۴- مدارک (عکسها) و نقشه‌های موجود از مسجد جامع ایروان از سال ۱۸۶۲/۱۲۷۹ نشانگر وضع سالم و نسبتاً فعال مسجد است. این وضع احتمالاً تا سالهای ۱۳۳۰ هـ ق (۱۹۱۲ م) که مسلمین در آن اجازه فعالیت داشته‌اند ادامه داشته است. با شروع اغتشاشات در روسیه تزاری از سالهای ۱۹۰۰ به بعد و ظهور جنگ جهانی اول به سال ۱۹۱۴/۱۳۳۳ و ورود ارمنستان به جرگه کشورهای کمونیستی در سال ۱۹۲۱ و تعطیل شدن تدریجی فعالیتهای مذهبی، بمنظور جلوگیری از تخریب مسجد، همانگونه که اشاره شد، در سال ۱۹۳۰ (۱۳۰۹ هـ ش) به همت برخی از روشنفکران ارمنی به موزه تبدیل می‌گردد. همزمان با این اتفاقات شهر ایروان به نوبه خود دچار تحولات اساسی می‌شود و بافت اطراف مسجد کالبدی متفاوت با گذشته پیدا می‌کند که در مجموع بی‌تاثیر در تغییرات و دگرگونیهای فضائی و کالبدی مسجد و حریم آن نبوده است.

فصل سوم - اطلاعات تفصیلی بیشتر درباره مسجد جامع مقدمه

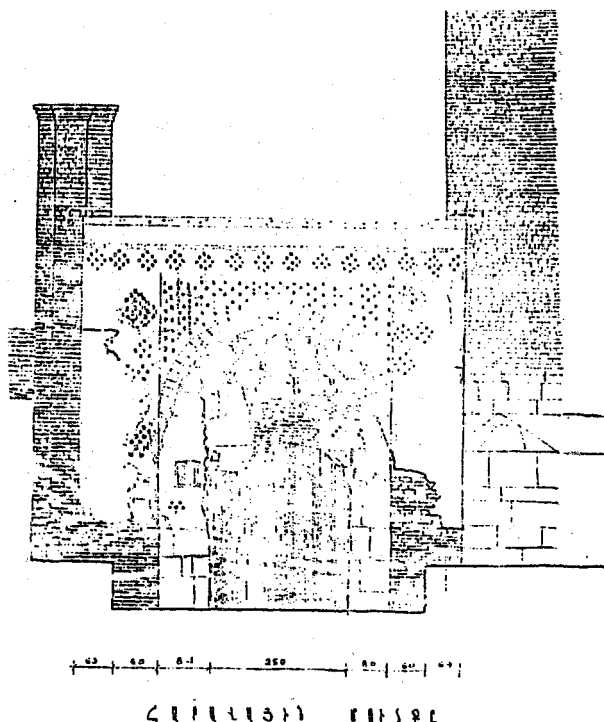
آنچه که تا کنون ارائه گردید حاصل بررسیهای انجام یافته در مأموریتهای اول و دوم بود در مأموریت سوم و بمنظور همگام شدن هر چه بیشتر با برنامه‌های سریع و شتابزده تعمیرات و احیاء مسجد الزام آور شد با تفصیل ضمن ادامه کار مطالعاتی نسبت به تهیه طرحهای تعمیراتی و نجات‌دهی مسجد پرداخته شود. برنامه‌هایی که برای تکمیل مطالعات و مرمت و احیاء مسجد منظور نظر هیئت بود برنامه‌های چهارساله بود در حالی که مجریان طرح به برنامه‌های شش ماهه و کمی بیش از آن می‌اندیشیدند و موجب شد که کار مطالعات با پایان یافتن مأموریت سوم (۸/۱۶ لغایت ۷۵/۸/۲۴) ادامه نیابد. بهرحال آنچه که انجام شد کاری بود در نوع خود بی سابقه و اولین همکاری علمی ایرانی با کشورهای استقلال یافته همسایه در زمینه حفظ ارزشهای فرهنگی مشترک بود. که آنرا با تمام کم و

کاستیهایش باید اقدامی مفید و چشمگیر دانست و از تمام دست‌اندرکاران ایرانی و ارمنی برای این عمل مثبت باید سپاسگزار بود. تجربه‌ای بود که نباید آنرا در بوته فراموشی سپارد که این گزارش همین نیت را پی‌گیری می‌کند.

الف - سردر جنوبی، مناره و مأذنه (عکس‌های شماره ۹ و ۱۰)
همانگونه که در فصل اول یاد شد مسجد جامع ایروان در مجاورت میدان اصلی بازار و بازار سرپوشیده و دیگر تأسیسات عمومی شهر ایروان قرار داشته و در مجموع مرکز پایین شهر (محل مسلمان‌نشین) را می‌ساخته و هسته اصلی فعالیتها و عملکردهای عمومی شهر تلقی می‌شده است. وجود دو سردر جبهه جنوبی و غربی و نورگیری حجرات و فضاهای اصلی مسجد از بدنه‌های خارجی گویای این امر است که مسجد با گذرهای عمومی در چهارطرف احاطه می‌شده است و مسدود شدن معابر اطراف و تصرف آن با تغییرات عمده شهرسازانه در مرکز ایروان و بالآ آمدن سطح شهر امریست که از سالهای

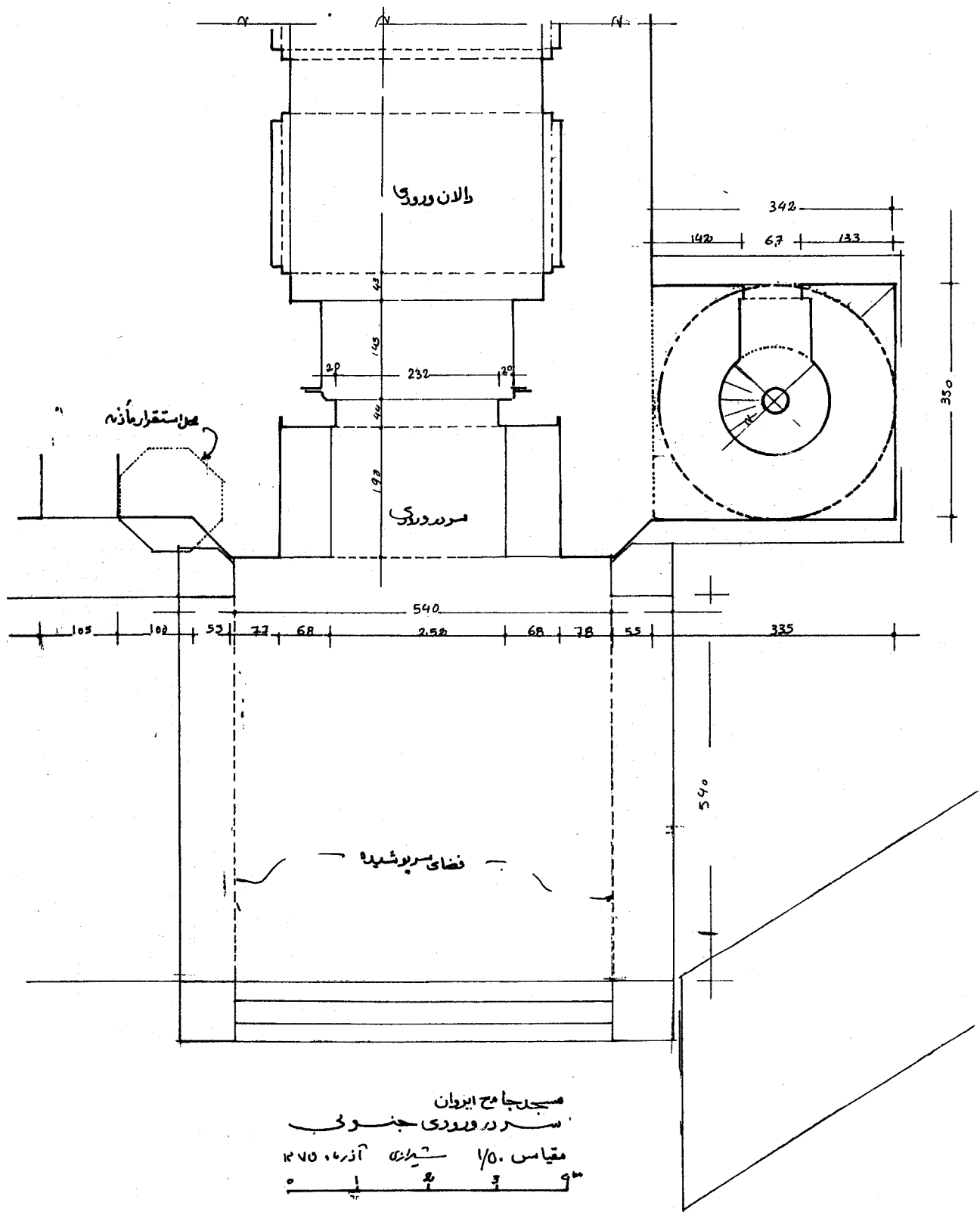

(شکل شماره ۱۴) پلان سرپوشیده و سردر ورودی مسجد جامع

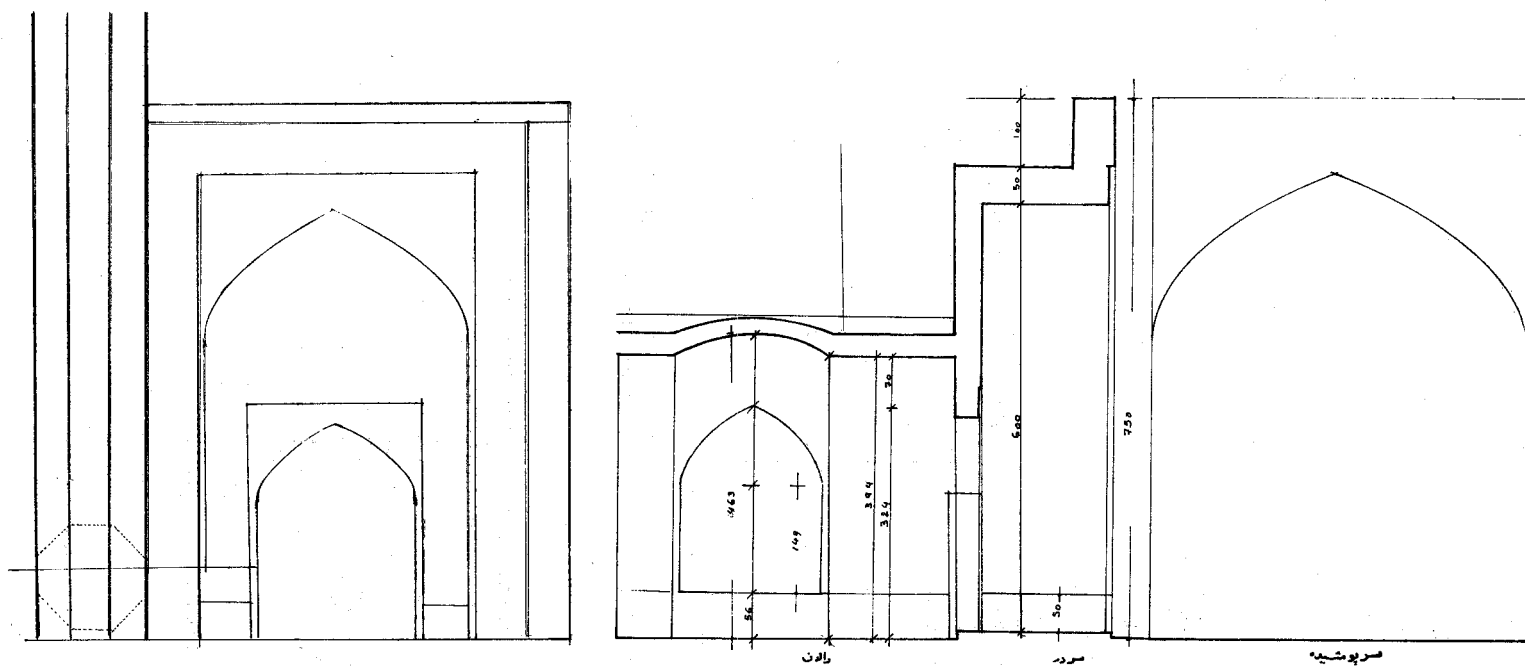
مسجد جامع ایروان

(شکل شماره ۱۳) نمای سردر ورودی همراه با مناره و مأذنه و پایه‌های سرپوشیده ماخذ اداره کل حفاظت آثار تاریخی ارمنستان

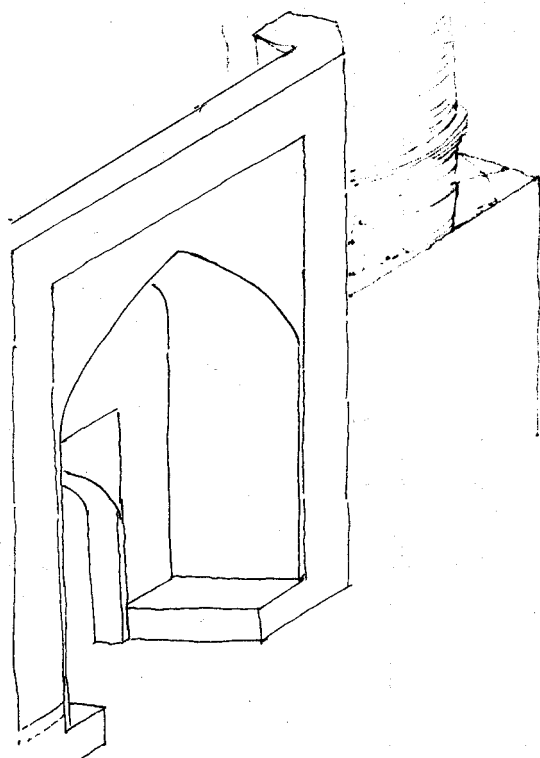
(شکل شماره ۱۵) سردر ورودی جنوبی، مناره، مازنه و پایه‌های سرپوشیده سردر ورودی و دالان ورودی براساس مطالعات و بررسی و کاوشهای سال ۱۳۷۰، توسط نگارنده

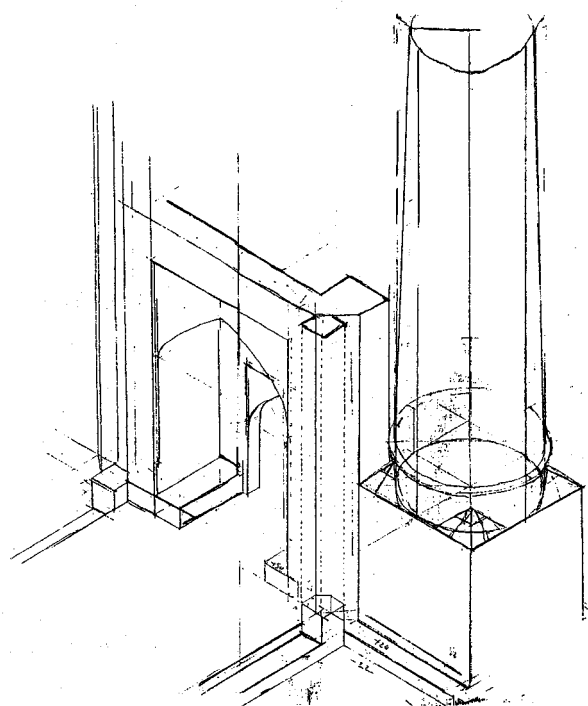

(شکل شماره ۱۷) مسجد جامع ایروان - کروکی نمای سردر جنوبی -
طرح بازسازی براساس مدارک موجود و بررسی‌ها (شیرازی،
جبل عاملی ۱۳۷۵/۸/۲۱)

(شکل شماره ۱۶) مسجد جامع ایروان - کروکی مقطع طرح بازسازی
سردر جنوبی - براساس مدارک موجود و بررسی‌ها (شیرازی،
جبل عاملی، ایروان ۱۳۷۵/۸/۲۱)

(شکل شماره ۱۹) مسجد جامع ایروان سردر اصلی (جنوبی) نمای
عمومی (۷۵/۸/۲۱) مقیاس ۱/۵۰ شیرازی

مسجد جامع ایروان
(شکل شماره ۱۸) نمای عمومی سردر جنوبی (بازسازی از روی مدارک
کاوشها) نگاه از شرق به غرب، مقیاس ۱/۲۵ شیرازی ۷۵/۸/۲۱

۱۹۳۲ (۱۳۰۲ش) به بعد صورت پذیرفته است.

براساس شواهد و مدارک موجود مهم‌ترین دسترسی مسجد به فضای خارج از خود از طریق سردر جنوبی و در درجه دوم از سردر غربی بوده است. سردر جنوبی پس از افتتاح سردر جدید به خیابان ماشوتز در گوشه شمال غربی عملاً بصورت سردری دست دوم و خدماتی می‌شود طاق آن فرو می‌ریزد و به شکلی ویرانه در می‌آید.

سردر در شکل آباد آن دارای تزیینات معقلی و قطاربندی آینه کاری شده بوده است. تک مناره‌ای رفیع در شرق، مأذنه‌ای کوتاه در غرب و سرپوشیده‌ای در جلوی آن داشته است. مجموعه سردر در دوره‌های مختلف شکل گرفته است و تزیینات ایوان دوره‌هایی متفاوت دارد. ولی استخوانبندی آن همزمان با مسجد می‌باشد.

مأذنه

مأذنه (عکس شماره ۳۰) که در حال حاضر وجود ندارد هشت گوشی بوده است در جانب غربی سردر که در دوره‌های پس از سردر و مناره ایجاد شده است. برپایه‌ای مستقل از سردر از سطح همکف آغاز و خود را بالاتر می‌کشد. مأذنه فاقد پله داخلی و ارتباط به فراز آن در دو مرحله صورت می‌گرفته است. ابتدا از کف بام و از پله پشته طاق سردر به اتاقک پاگرد واقع بر فراز سردر و از آنجا به کف مأذنه. مأذنه با احتمال زیاد از الحاقات دوره متأخر قاجاری است (احتمالاً ۱۳۰۵ به بعد)

سرپوشیده

با مراجعه به عکسهای تاریخی، سرپوشیده مقابل سردر جنوبی را در وضع متفاوت در دوره‌های مختلف نشان می‌دهد: الف - عکس شماره ۶ که احتمالاً قدیمی‌ترین عکس گزارش است (۱۸۶۲ م ۱۲۵۹ هـ)، سرپوشیده را روی چهار ستون (احتمالاً سنگی) و چهار قوس و سقفی تخت نشان می‌دهد که ارتفاعی برابر ارتفاع سردر دارد.

کلاhek مأذنه در این عکس به صورت کلاه درویشی و وضع اصلی خود را دارد. اتاقک پاگرد مأذنه بر فراز سردر در این

عکس کاملاً مشخص است.

ب - در عکس شماره (۳۰) ستونهای سرپوشیده بلندتر شده است. سقف سرپوشیده شیب دار شده و قوسهای بین ستونها حذف گردیده است.

کلاhek مأذنه به صورت چتری ساده درآمده و ارتفاع مأذنه با احتمال زیاد بلندتر شده است، ستونهای باربر سرپوشیده نیز تغییر یافته است سرپوشیده احتمالاً به دوره‌ای تعلق دارد که مأذنه ایجاد شده است و مربوط به سالهای ۱۳۰۵ به بعد است.

یک نکته درباره بافت شهری مقابل سردر

مقایسه عکس شماره ۲۱ نشانگر آنست که بافت شهری مقابل سردر محو شده است. در عکس ۱۰ سه قوس در نما دیده می‌شود که اولی بزرگتر و مربوط به سرپوشیده، دومی قوس طاق سردر (که از اولی کوچکتر است) و سومی قوس ورودی دهلیز مسجد است و محل قرارگیری در می‌باشد.

چند نکته درباره سردر و مناره

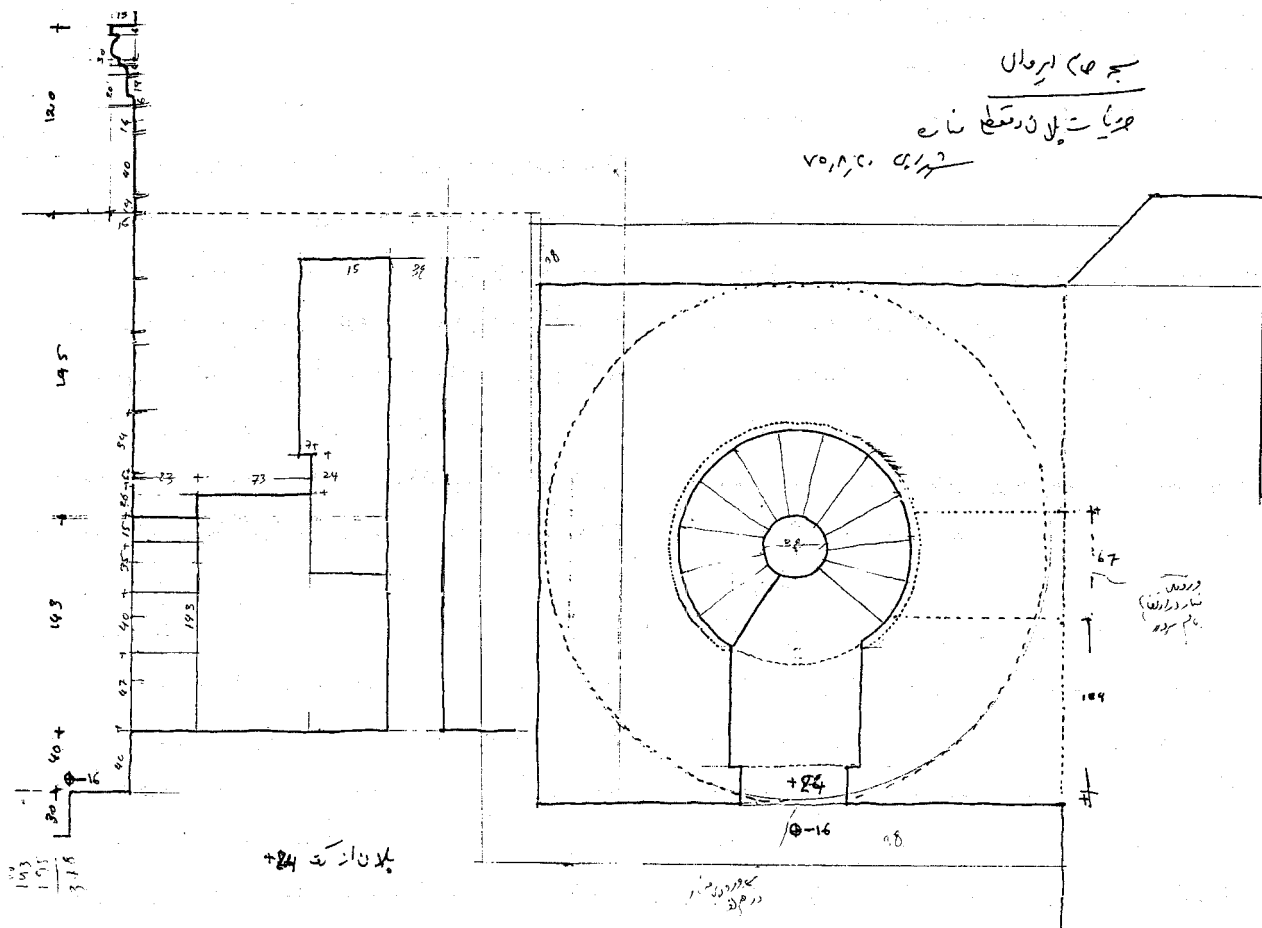
- ارتفاع سردر با توجه به عکس شماره ۸ هم‌تراز پاگرد شبستان شرقی کنار گنبد یعنی حدود ۷/۵ متر است.
- با توجه به عکس شماره ۱۰، پاکار قوس سردر هم‌تراز با اولین پای قطاربندی است که از کف اصلی حدوداً ۴/۱۵ متر است.
- قطار بندی سردر آینه‌کاری بوده است (گفته اهالی این امر را تائید می‌کند) آینه‌کاری احتمالاً مربوط به دوره سوم تزیینات سردر است.

با عنایت به گمانه‌زنی‌ها چند نکته زیر مسلم شده است:
ساختار مناره با ساختار سردر مسجد جدا از یکدیگر ساخته شده است. این بدان معنی نیست که در دوره دور از یکدیگر بوده است بلکه ظن قوی اینست که معمار بنا بعلت رفتارهای متفاوت دوسازه عمداً آنها را درز داده و هشت گیر نساخته است. تقدم یکی بر دیگری چندان محرز نیست ولی احتمال تقدم ساختمان مناره همانگونه که خواهد آمد وجود دارد.

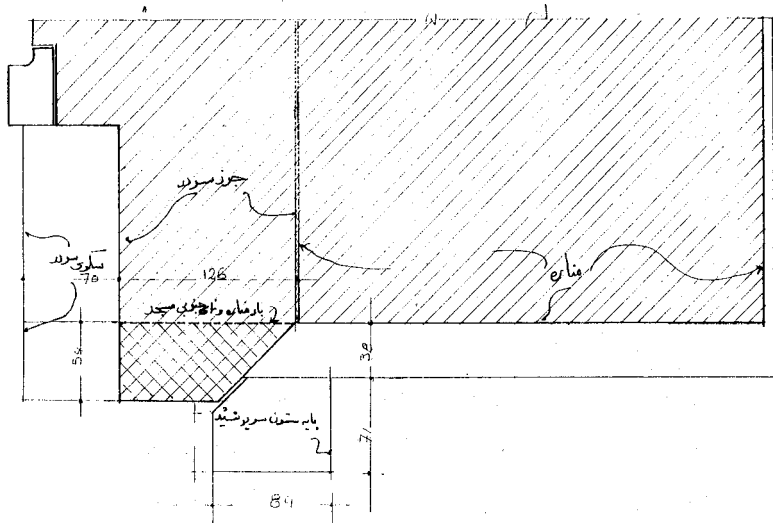
- نکته دیگر آنکه از بررسی روی سنگ ازاره مناره و سردر و نشان روشنی که در سکوی سردر وجود دارد. این مطلب

روشن می‌شود که مناره و بدنه جنوبی مسجد و از جمله سردر جنوبی در ابتدا در یک بار طراحی و ساخته شده است ولی بدلائلی از جمله بمنظور برجسته کردن نمای سردر با جلو کشیدن جرزهای طرفین (باندازه ۵۲ سانتیمتر) و ایجاد پخی در طرفین سردر سردر را نسبت به بدنه مناره و مسجد نمایان‌تر ساخته‌اند. آنچه که ظن قدیمی بودن و اصلی بودن این اقدام را تقویت می‌کند وجود تزیینات کاشیکاری معقلی روی پخها است که از نوع کاشیکاری مرحله اول سردر می‌باشد.

آنچه که پس از گنبد از مسجد جامع در نگاه اول جلب نظر می‌کند مناره ستبر و خوش اندام آنست که گلدسته آن به ویژه

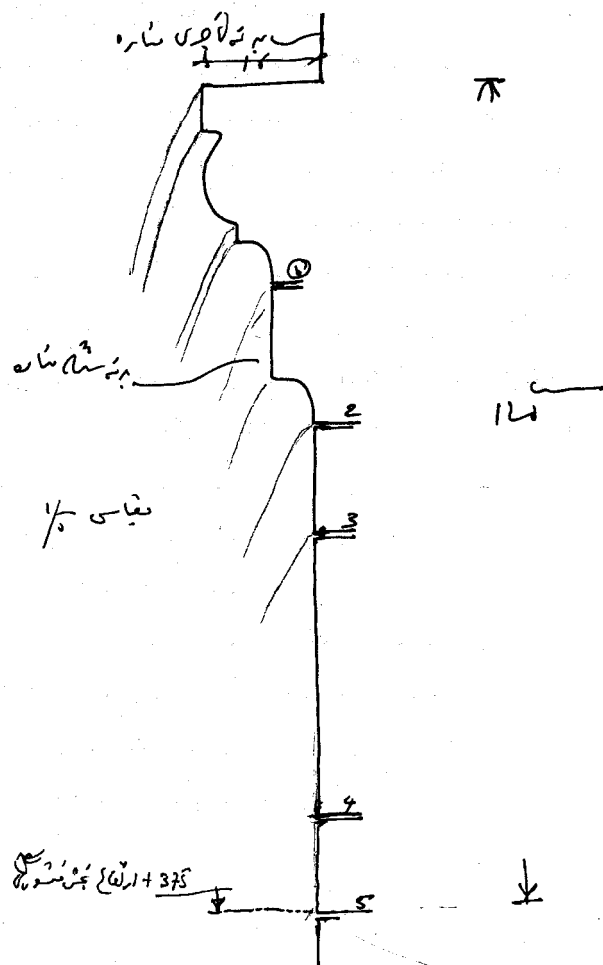
جزئیات پلان و مقطع پایه مناره - شیرازی ۷۵/۸/۲۰

مسجد جامع ایروان

(شکل شماره ۲۲) جزئیات اتصال مناره و سردر جنوبی مناره و سردر در اصل هم باد یکدیگر طراحی شده بوده است ولی بعداً احتمالاً در همان زمان ساخت مسجد تصمیم گرفته می‌شود که سردر با ایجاد پنج به میزان ۵۴ سانتیمتر از نمای مسجد جلوزده شود. مقیاس ۱/۲۵ شیرازی آذر ماه ۱۳۷۵

استوانه‌ای شکل مناره دیده می‌شود و نه پایه مناره که به سردر تکیه دارد. ضایعات وارده بر اثر این عدم تعادل در بخش انتقالی (از مکعب مستطیل به استوانه) و امال یا شبه مخروطی مناره کاملاً مشهود است. خردشدگی سنگهای پله‌ها، میله مناره و اولین سنگهای محل اتکاء استوانه مناره روی مکعب مستطیل پایه علائم این عدم تعادل و چرخش است. با توجه به اینکه هیچگونه نشست در سطح اتکاء پایه مناره بر روی شالوده دیده نمی‌شود، میتوان عامل این عدم تعادل را زلزله‌هائی دانست که در سالهای گذشته رخ داده است، به نظر می‌رسد که ضعیف شدن بدنه مناره بر اثر ایجاد درگاه و نیز خرابی و ناتمام بودن سردر (که می‌توانست تا حدی در انحراف مناره به سوی سردر جلوگیری کند) در جهت‌گیری انحراف

مسجد جامع ایروان

(شکل شماره ۲۱) جزئیات مناره در محل انتقال (۷۵/۸/۲۰ شیرازی)

از تنه مناره استوانه‌ای است.

تنه مناره با پله‌ها و میله سنگی وسط آن تا کف نعلبکی و امال است از نعلبکی به بالا (سرمناره) پله وجود ندارد و در فضای خالی آن چوبهائی بصورت نردبان تعبیه شده است. بر بدنه داخلی سرمناره یادگارهایی از دوران جنگ جهانی اول دیده شد. در زمانی که زیاد هم نزدیک نیست بخشی از تنه مناره در کف بام سردر شکافته شده تا دسترسی به مناره را از روی بام ممکن سازد. احتمال می‌رود که این درگاه پس از ایجاد سردر بوجود آمده باشد. با ایجاد این درگاه ورودی به مناره از همکف متروک می‌ماند.

مناره به طور محسوسی به سوی جنوب غربی (یعنی به سوی سردر) کج شده است. این انحراف بطور مشخصی در بخش

مناره به سوی سردر کمک کرده باشد.

در عکس تاریخی شماره ۱۱ که مربوط به سال ۱۸۷۷ (۱۲۹۴) است این انحراف قدیمی دیده می‌شود.

این حدس ضعیف نیز وجود دارد که با ایجاد سردر در تاریخی پس از مناره و ضرورت وجود دسترسی به مناره از بام درگاه همزمان با تاریخ ایجاد سردر باشد. بهرحال کاوشها نشان داد که ورودی همکف مناره سال‌ها متروک و بلااستفاده مانده بوده است.

نمای پیش‌طاق گنبد و تغییرات آن

عکس شماره ۱۱ مربوط به سال ۱۲۹۴/۱۸۷۷ وضعیت سردر را در شکل اصلی نشان می‌دهد و مربوط است به پیش از تغییرات انجام یافته در کاشیکاریهای نما و گنبد در سال ۱۳۰۵. با مقایسه عکس ۹۰ با عکسهای ۲۶/۲۵ (وضعیت سال ۱۳۰۵) و وضعیت امروز موارد زیر قابل ملاحظه است:

- کتیبه قرانی خط ثلث بر خشت‌های کاشی‌های هفت رنگ و شامل سوره‌الدهر که تاریخ احداث و نام بانی در پایان آن آمده است با کتیبه جدید کاشی هفت رنگی پوشانده شده است.
- جای طاقچه‌سازی کاربندی شده پیشانی پیش طاق را، که ترکیبی کاملاً نو در معماری زندیه است دو کتیبه هفت رنگ پرکرده است.

- طاقنماهای جرزهای طرفین نما با ترکیبی جدید از کاشی هفت رنگ پر شده است.

- پیشانی نما برای نصب یک کتیبه هفت رنگی دیگر بالا برده شده است که موجب شده از دید گنبد از داخل حیاط کاسته شود.

- طرح لچکی‌های نما با یک طرح اسلیمی هفت رنگی جایگزین گردیده است.

- شبستان زیرگنبد با درب ارسی بزرگ چوبی سه دری بسته شده است. این ارسی هم اکنون نیز وجود دارد و در جریان احیاء مسجد تعمیر شده است.

یادداشتی درباره تاریخ عکاسی

اولین شکل عکاسی در سال ۱۸۳۹/۱۲۵۴ در پاریس به صورت داگروتیپی به نمایش گذارده می‌شود و اولین بهره‌برداری از دوربین عکاسی در ایران توسط موسیوریشارد در سال ۱۸۴۴/۱۲۶۰ انجام گرفت. به گفته موسیوریشارد (عکاس‌باشی در بار ایران) در آن زمان یعنی (۱۸۴۴/۱۲۶۰) محمدشاه دو دستگاه ثبت عکس بر صفحه فلزی (داگروتیپی) در اختیار داشته است که یکی از دستگاهها را ملکه ویکتوریا (۱۸۳۷-۱۹۰۱) و دیگری را تزار نیکلای اول (۱۸۲۵-۱۸۵۵) به محمد شاه هدیه کرده بودند.^۹ از این رو علی‌الاصول رواج عکاسی در ایران نمی‌تواند مقدم بر سال ۱۲۶۰/۱۸۴۴ و در روسیه ۱۲۵۴/۱۸۳۹ باشد.

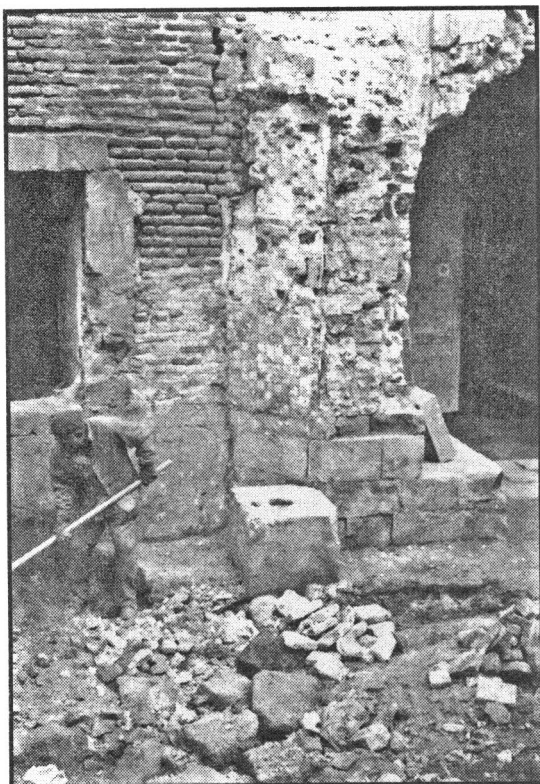
قدیمی‌ترین عکس تاریخ داری که ما در این گزارش از آن یاد کرده‌ایم عکس‌هایی است که مربوط به هیئت دیپلماتیک ایتالیائی است که در سال ۱۸۶۲ در ایروان توقف داشته‌اند. ولی مقایسه عکس ۸ (مربوط به سال ۱۸۶۲)^{۱۰}

کاشیکاری گنبد و تغییرات طرح آن

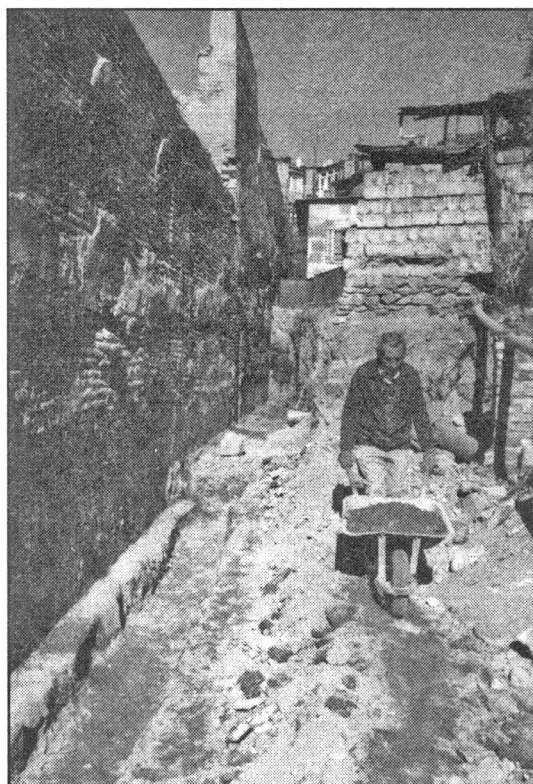
عکسهای شماره ۸ و ۹ نشانگر قدیمی‌ترین وضع طرح کاشیکاری گنبد حداقل در فاصله سالهای ۱۸۶۲-۱۸۸۷، ۱۲۷۷/۱۳۰۵ یعنی فاصله‌های حدود یک نسل است.

هرچند با توجه به اقلیم سرد ایروان بعید به نظر می‌رسد که در فاصله (۱۷۶۵ تا ۱۱۷۹/۱۸۶۲ تا ۱۲۷۷) یعنی حدود یکصد سال تعمیراتی در گنبد صورت نگرفته باشد کاشیکاری گنبد به شیوه نزه امکان تعمیرات موضعی آنرا می‌دهد و احتمال نگهداری کاشیکاری گنبد بدین شیوه در طول سالهای فوق‌الذکر وجود دارد.

بهرحال از مستندات تصویری چنین مستفاد می‌شود که

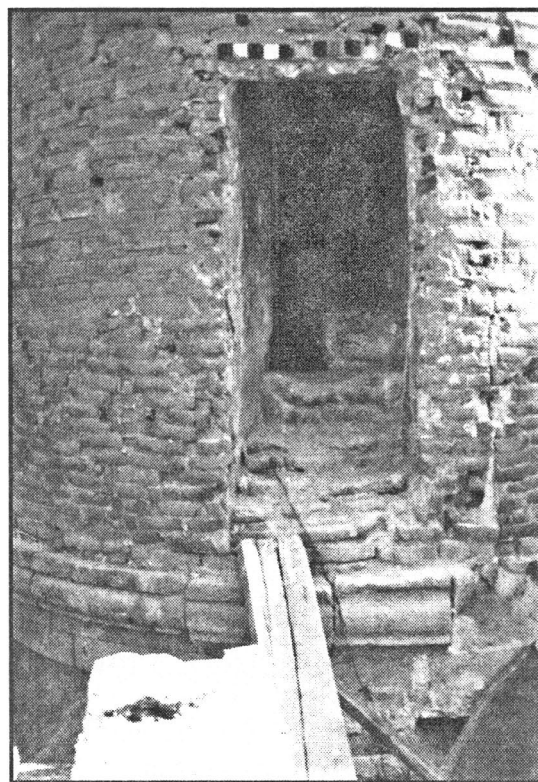
۴۳

۴۲

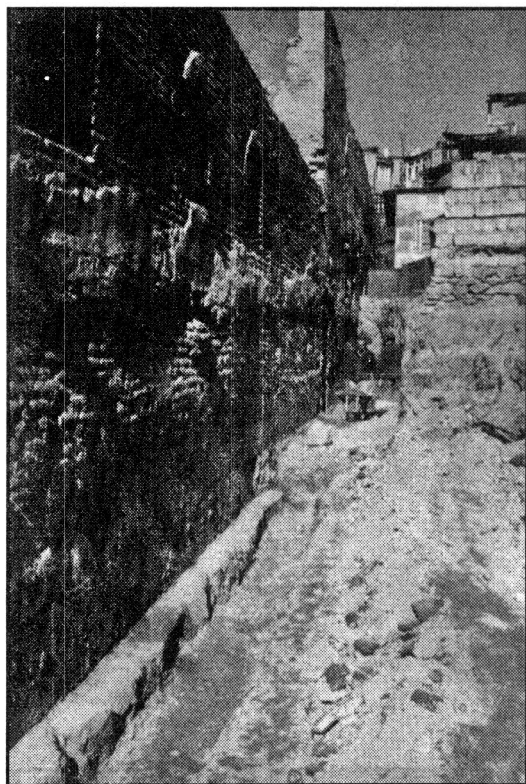
(عکس شماره ۴۲) مسجد جامع ایروان - خاکبرداری پشت بدنه شرقی تا کف اصلی ۱۳۷۵

مسجد جامع ایروان
(عکس شماره ۴۳) وضعیت پایه جنوبی سردر پیش از تعمیرات ۱۳۷۵

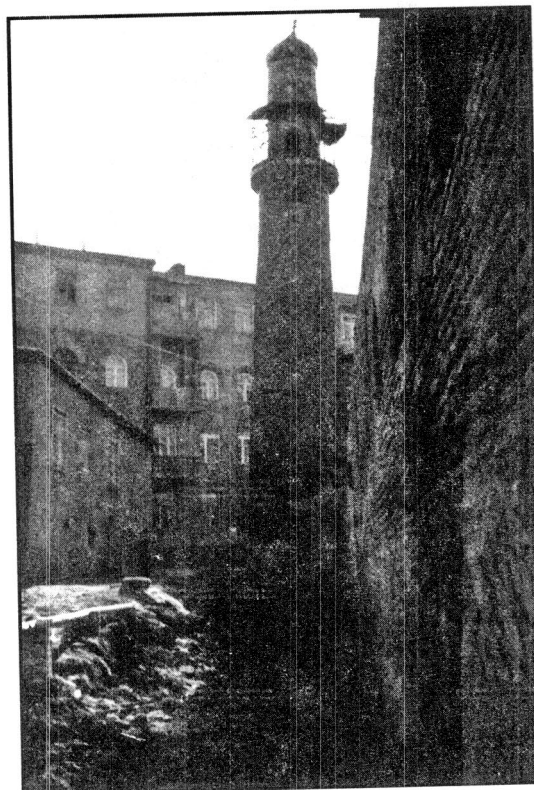

۴۴

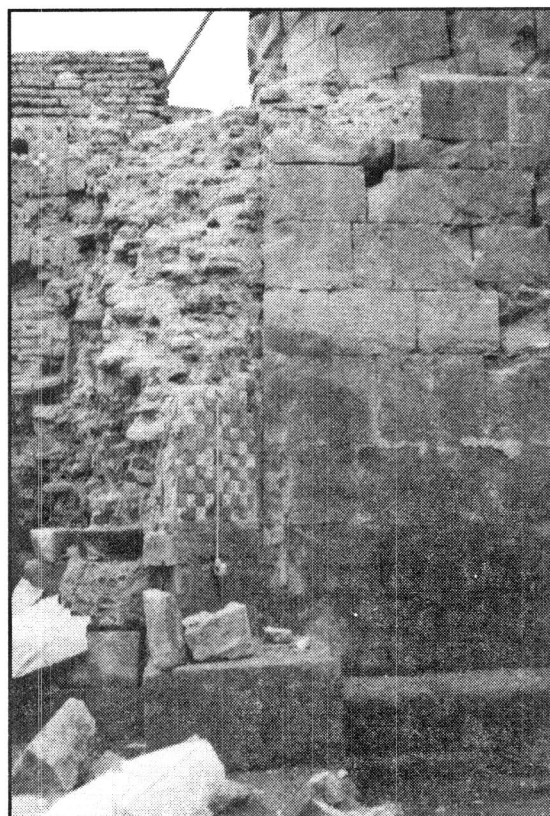
مسجد جامع ایروان
(شکل شماره ۴۴) دهانه باز شده در بدنه مناره در هم کف بام سردر ۱۳۷۵

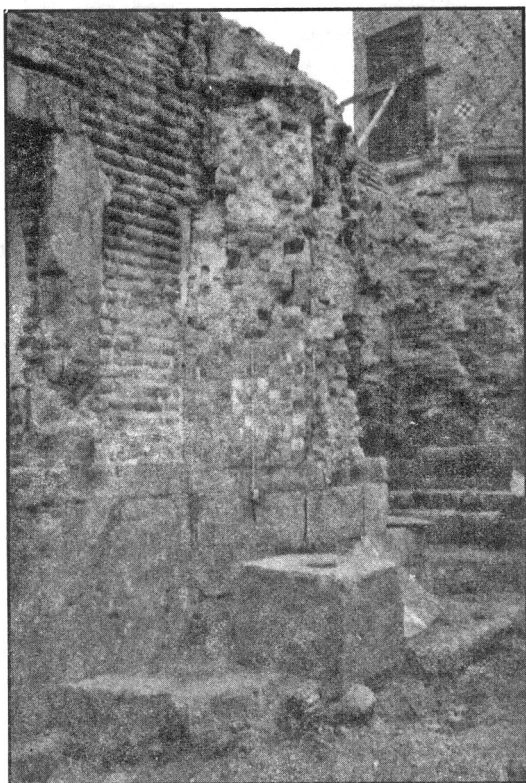
(عکس شماره ۴۵) عکس حریم بلا فصل شرقی گنبد و ساختار دیواره شرقی و شیب زمین از شمال به جنوب - ۱۳۷۵

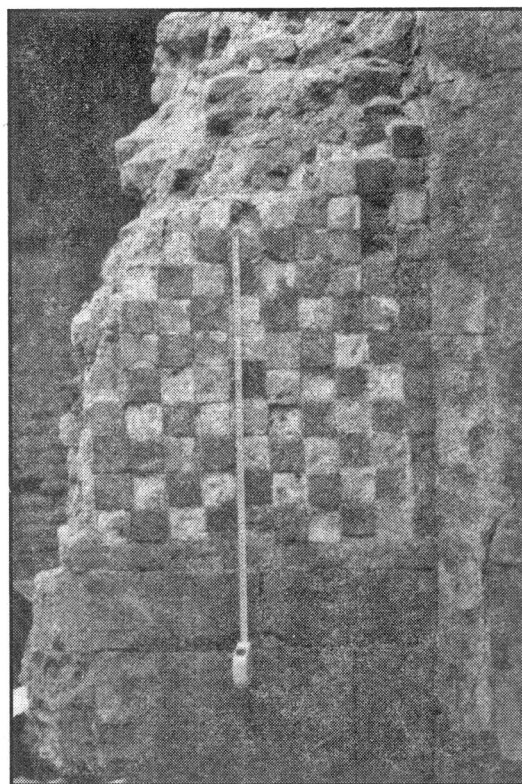
(عکس شماره ۴۶) عکس حریم بلا فصل شرقی گنبد و منظر عمومی مناره - ۱۳۷۵

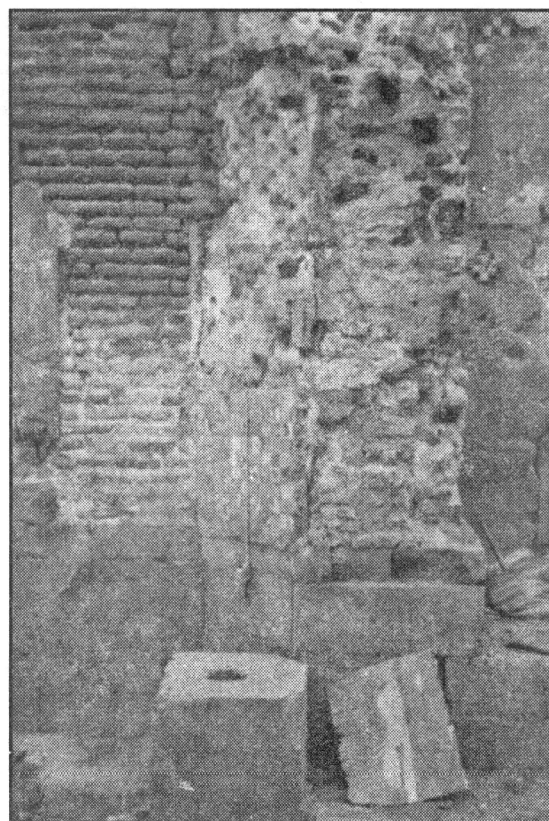
(عکس شماره ۴۷) عکس از تزئینات کاشیکاری معقلی پنج شمال شرقی سردر جنوبی

(عکس شماره ۴۸) عکس از جزئیات تزئینات کاشیکاری معقلی پنج شمال شرقی سردر جنوبی

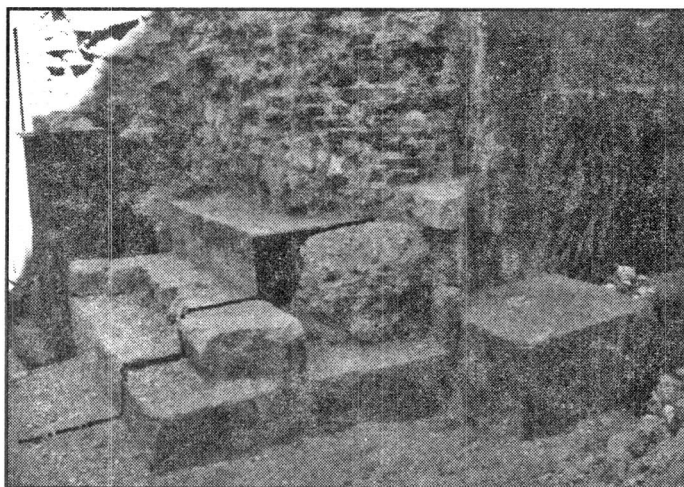
(عکس شماره ۴۹) عکس از تزئینات کاشیکاری معقلی پنج شمال غربی سردر جنوبی، پایه ماذنه و پایه سنگی سر پوشیده

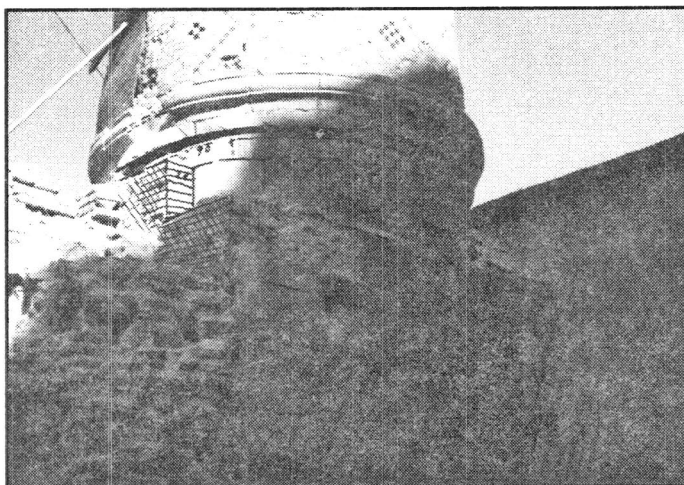
(عکس شماره ۵۰) عکس از جزئیات کاشیکاری معقلی پنج شمال غربی سردر جنوبی و سنگ پایه ستون سر پوشیده سردر.

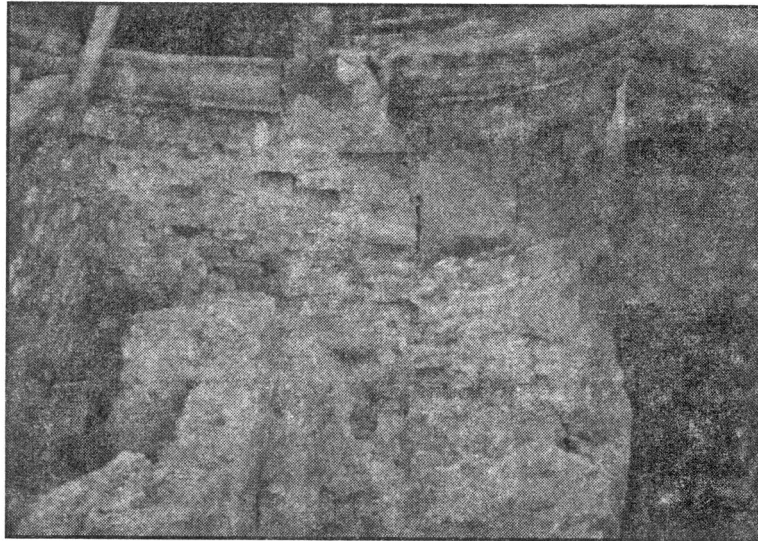
(عکس شماره ۵۱) عکس از جزئیات آزاره سنگی بدنه مناره و گوشه شمال شرقی سردر و سکو سردر و پخ الحاقی

(عکس شماره ۵۲) عکس از جزئیات آزاره سنگی بدنه مناره، گوشه شمال شرقی و سکوی سردر

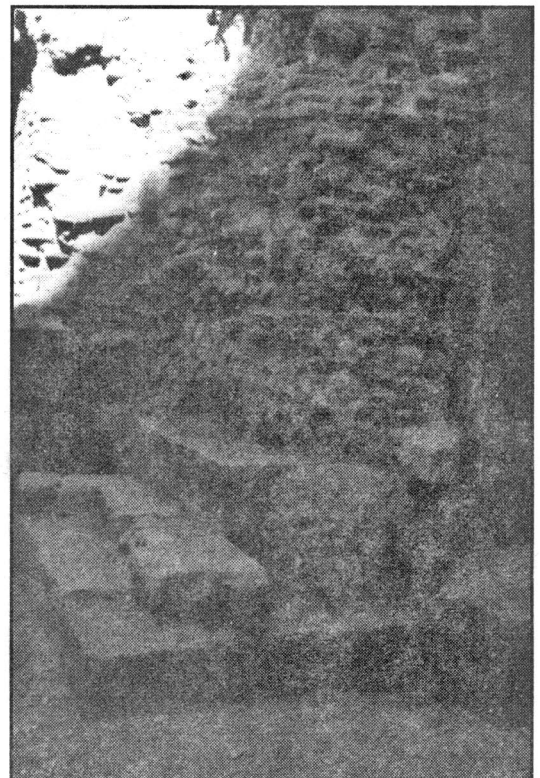
(عکس شماره ۵۳) عکس از اتصال پایه مناره به سردر جنوبی

(عکس شماره ۵۴) عکس از اتصال پایه مناره به سردر جنوبی

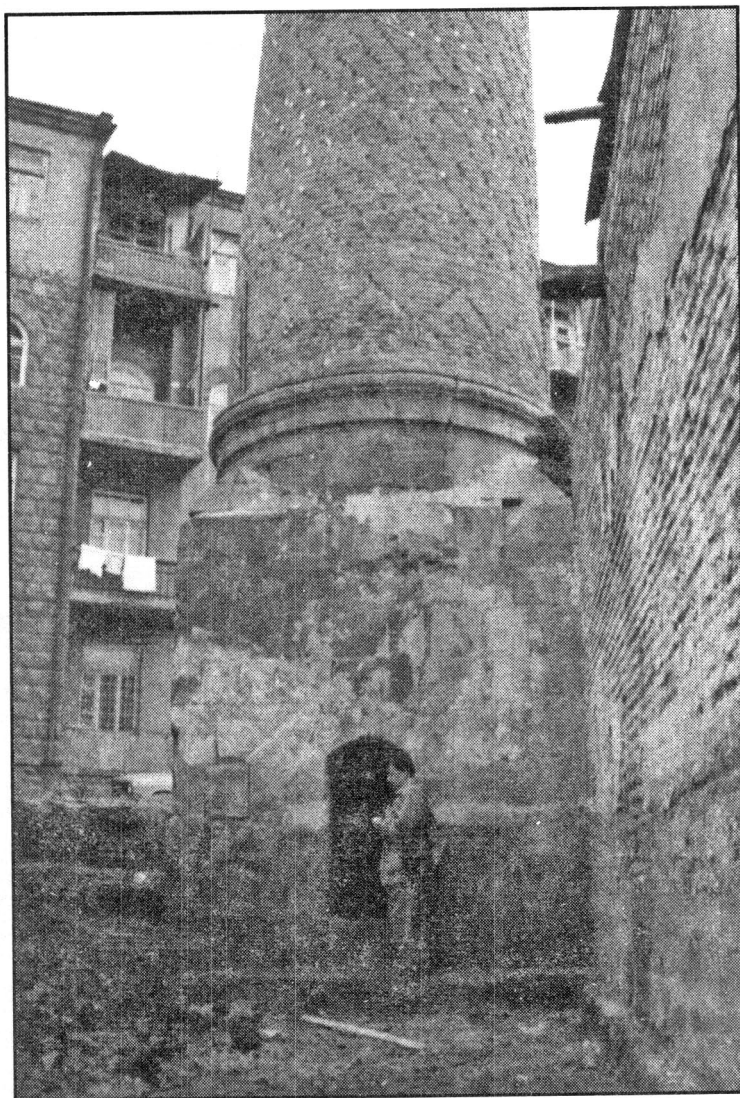
(عکس شماره ۵۶) عکس از اتصال پایه مناره به سردر جنوبی

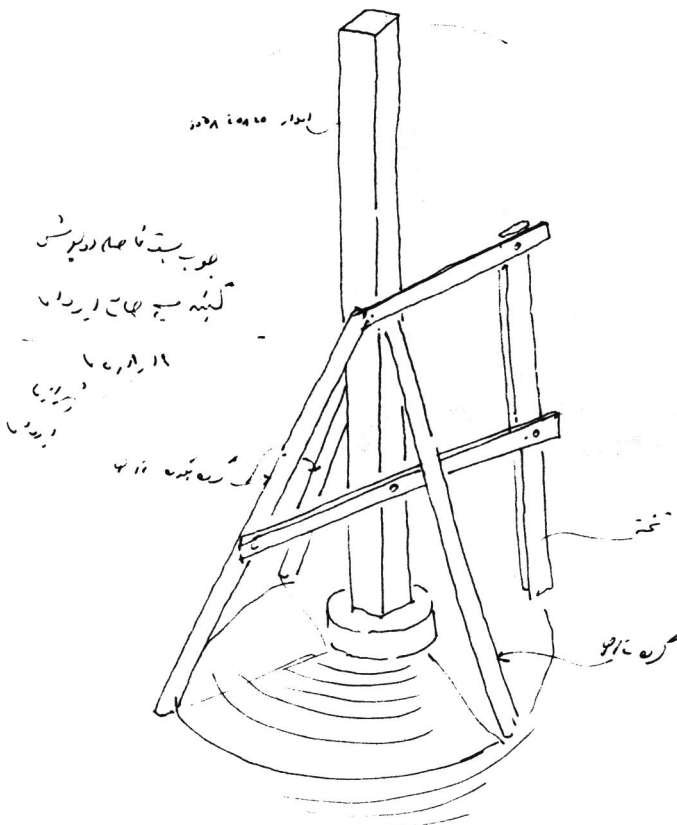
(عکس شماره ۵۵) عکس از اتصال پایه مناره به سردر جنوبی

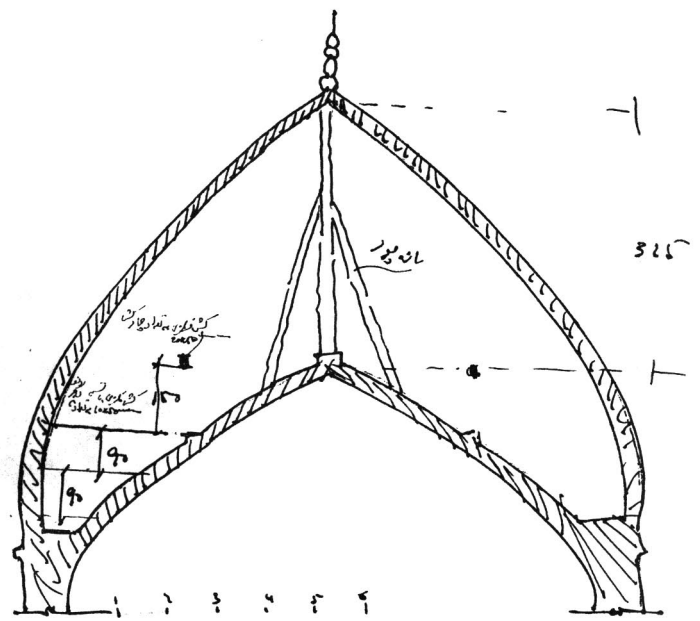
(عکس شماره ۵۸) عکس از منظر عمومی مناره

(عکس شماره ۵۷) عکس از پایه مناره و درگاه ورودی به پلکان مناره پس از انجام خاکبرداری از پشت دیواره بدنه شرقی - خاک تا ارتفاع پاکار درگاه ورودی مناره را فرا گرفته بود.

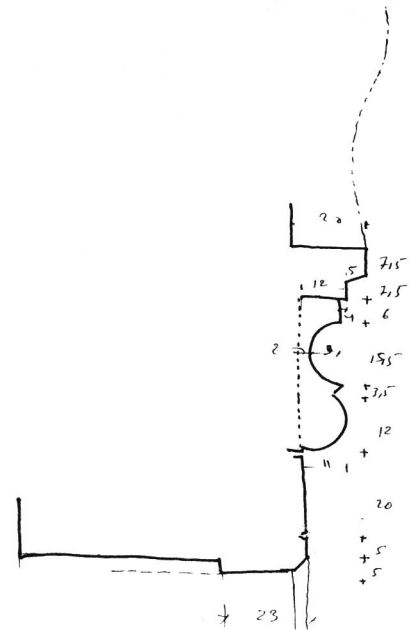
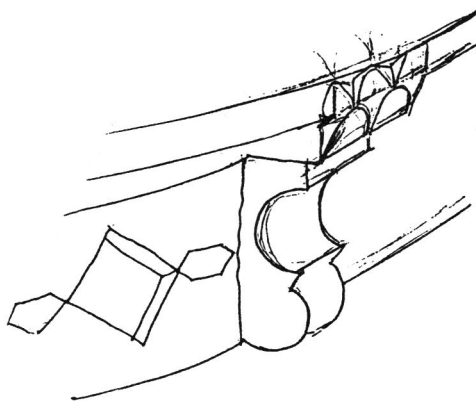
شکل شماره ۲۴) چوب بست فاصله دو پوش گنبد مسجد جامع ایوان
(شیرازی ۷۵/۸/۱۹)

شکل شماره ۲۵) مهارکشی دو پوسته گنبد انجام شده احتمالاً در
نیم قرن اخیر مقیاس ۱/۵۵ شیرازی ۷۹/۸/۲۰

مسجد جامع ایوان

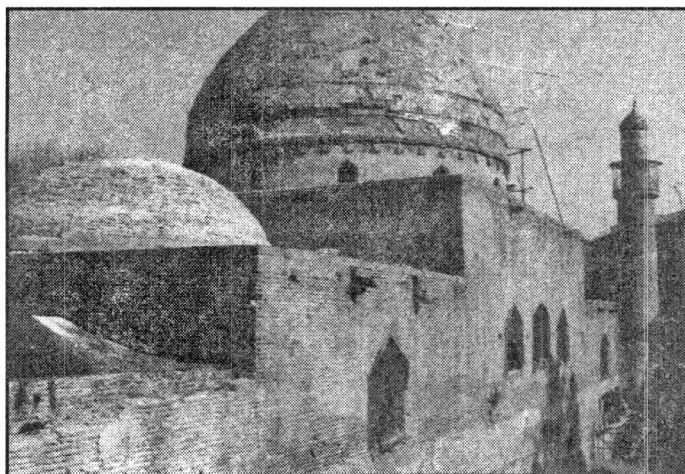
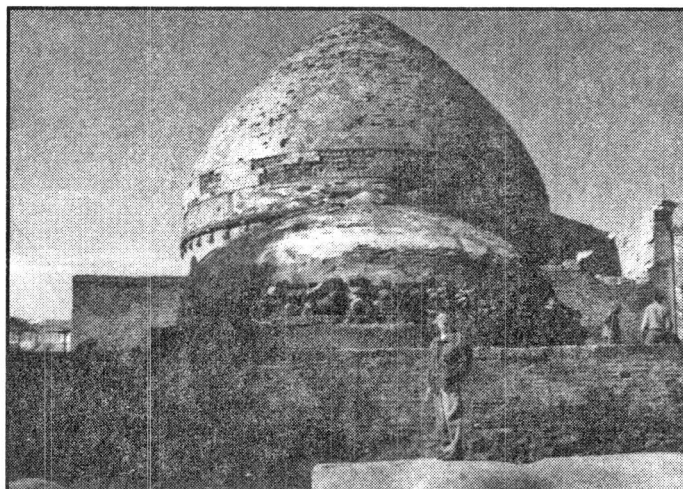
(شکل شماره ۲۳) مهارکشی دو پوسته گنبد انجام شده احتمالاً در
نیم قرن اخیر مقیاس ۱/۵۵ شیرازی ۷۹/۸/۲۰

(شکلهای شماره ۲۵ و ۲۶) مسجد جامع ایوان ۷۵/۸/۱۹ جزئیات سنگی زیر آونگ گنبد و روی ساقه مقیاس ۱/۱۵ شیرازی

(عکس شماره ۵۹) عکس از گنبد و گنبد شبستان شرقی
به شکل اصلی آن و بعد از برداشتن شیروانی روی
آن ۱۳۷۵ قبل از تعمیرات

(عکس شماره ۶۰) عکس از گنبد و گنبد شبستان غربی آن
۱۳۷۵ - قبل از تعمیرات

- علی‌الظاهر تغییراتی نیز در طرح عرقچین گنبد مشاهده می‌شود.

آخرین تعمیرات روی گنبد

به نظر می‌آید که تنها یک بار دیگر گنبد از آن تاریخ تا زمان تعمیرات اساسی اخیر تعمیر می‌شود و آن زمانیکه اقدام به استحکام‌بخشی گنبد از طریق تعبیه کش‌های فلزی و کمربند فلزی می‌شود. که احتمالاً مربوط به سالهائی است که موزه در آن تشکیل شده بوده است.

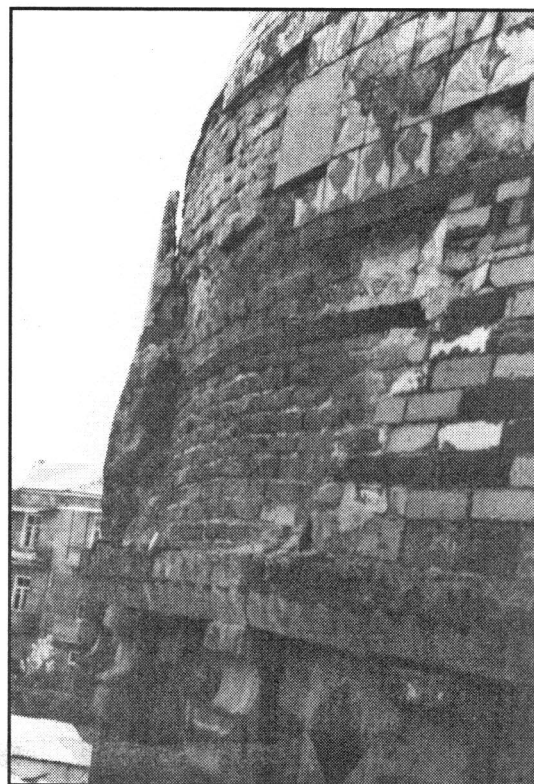
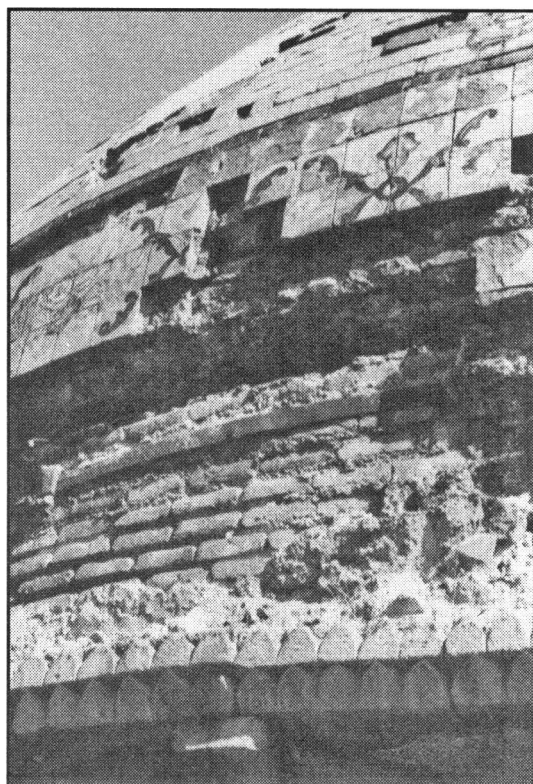
در این مرحله مشاهده می‌شود که تعمیرگران بطورکلی از فن

تغییرات و تعمیرات عمده گنبد همزمان با تغییرات انجام یافته در نمای ایوان جنوبی صورت گرفته است. که به شرح زیر شاهد آن هستیم.

- تعبیه نه ترنج با ذکر نام متقارن علی در زمینه طرح اسلیمی روی کاشی نره (وضع امروزی گنبد قبل از تعمیرات اخیر)

- تغییر طرح کمر بند (آوگون) خود گنبد به طرحی بر زمینه اسلیمی و کاشی هفت‌رنگ

- تغییر طرح پائین‌ترین بخش گنبد (زیرخاک‌انداز و آوگون)

(عکسهای شماره ۶۱، ۶۲) وضعیت کاشیکاریها در آوگون گنبد و جزئیات اتکاء گنبد روی ساقه - ۱۳۷۵ - قبل از تعمیرات

و برفخیز ایروان، تیز و تند ساخته شده است. هیچگونه ارتباط سازه‌ای بین دو پوسته وجود ندارد و پوسته‌ها بصورت مستقل عمل می‌کنند. منظور آنستکه بسان سایر گنبدهای مشابه دوپوش از طریق تیغه‌های آجری شعاعی (خشحاشیها) به یکدیگر تکیه ندارند و فاقد کش‌های چوبی است. تنها ارتباط شبه سازه‌ای بین دو پوسته در محل نوک‌ها وجود دارد. که عبارت است از ستونی چوبی که به نظر نمی‌رسد نقش سازه‌ای داشته باشد و احتمالاً در ارتباط با طوق روی گنبد است.

آمود یا روکش پوش بیرونی را کاشیهای نره ریشه‌دار (بیست سانتیمتر) می‌پوشانده که نقش سازه‌ای به آن می‌داده و کمک پوش روئین است که ضخامت آن یک آجر است (۲۵ سانتیمتر)

ساقه گنبد که نورگیرها در آن تعبیه شده است استوانه‌ایست به ضخامت هشتاد سانتیمتر با ترکیب سنگ و

هنر کاشیکاری بی‌اطلاع بوده‌اند. چون پس از نصب کلاف تسمه‌ای به دور گنبد در نصب مجدد کاشیهای نره براساس طرح قبلی دچار مشکل اساسی شده‌اند و کاشی‌ها بدون رعایت نظم و ترتیب درهم چیده شده است.

از آن زمان به این سو و تا زمان ما وضع گنبد بعلت عدم آشنائی به فن ساخت کاشی و تعمیرات گنبد دچار فرسایش شدید شده است این فرسایش و فرو ریختن کاشی‌ها به ویژه در کلاهک گنبد و کتیبه آن کاملاً مشهود است.

ساختار گنبد

گنبد مسجد جامع ایروان گنبدی آجری و دو پوسته است آهیانه (پوسته زیرین) و خود (پوسته روئین) با فاصله‌ای برابر ۳۲۵ سانتیمتر از یکدیگرند.

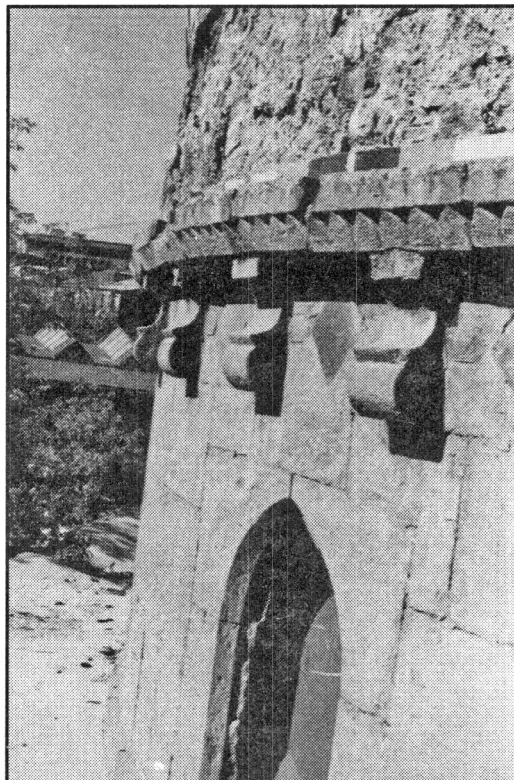
خود گنبد به شیوه سروی و متناسب با شرایط اقلیمی سرد

آجر. سنگ پاک تراش ضخیمی که همزمان با آجر چیده شده است نمای ساقه را می‌سازد.

در مجموع گنبد از سلامت نسبی برخوردار است جز آنکه برخی علامتهای فرسایشی ناشی از نفوذ آب باران و برف و یخبندانهای طرف نسا (نه سرد) در فاصله تنگ بین ساقه و پیشانی بلند (شده) پیش‌طاق ایوان جنوبی.

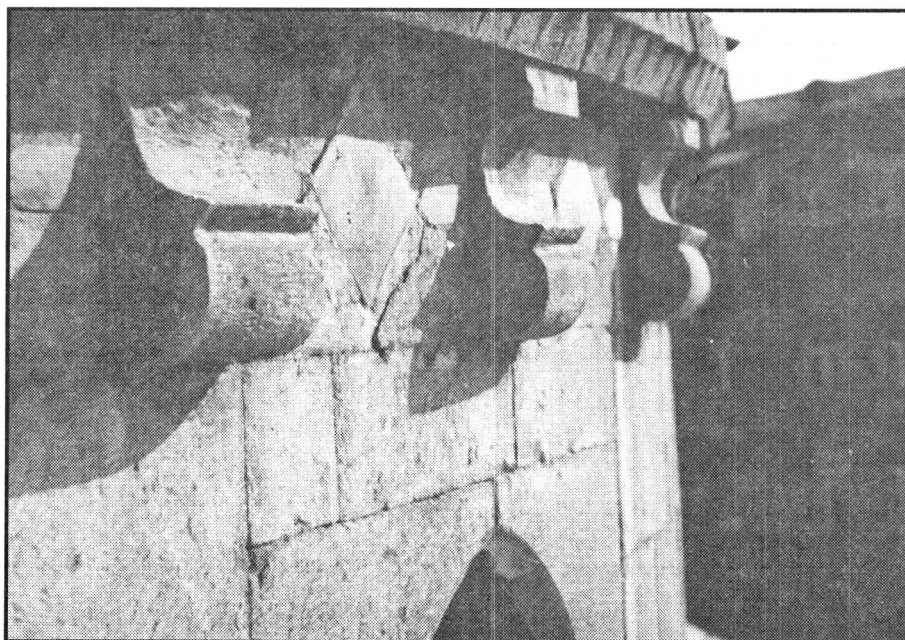
لازم به یادآوریست که در بازدید سال ۷۲ مشاهده شد که کوره‌پوشهای پشت پیش‌طاق فروریخته و محلی شده است برای انباشته شدن برف و باران که خوشبختانه در سال ۷۵ در جریان تعمیر مسجد این عیب برطرف گردید. بهرحال از نقطه نظر سازه‌ای گنبد نیازمند مرمت‌های موضعی است، نظیر مرمت سنگهای خرد شده بخش شمالی ساقه و آب‌چکان سنگی زیر خاک‌انداز گنبد و دوز پوسته آجری بیرونی.

نکته‌ای که باید در پایان به آن اشاره کرد اینست که در وضعی که گنبد پیش از تعمیرات و بازسازی اخیر مورد بازدید قرار گرفت مشاهده گردید که گنبد بعثت تعمیرات غلط سالهای گذشته، فاقد آوگون شده است ولی با بررسی عکس شماره (۱۰) و سایر عکس‌هایی که سلامت گنبد را نشان می‌دهد وجود آوگون محرز است.

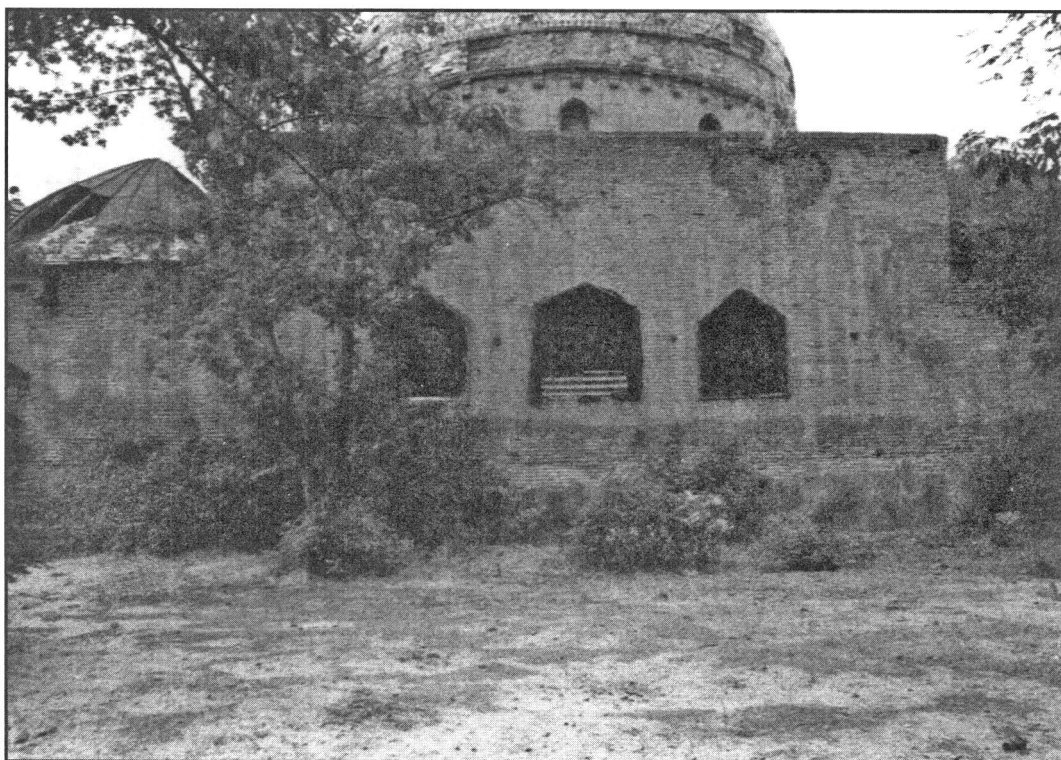

(عکسهای شماره ۶۲، ۶۴) جزئیاتی از بدنه ساقه سنگی گنبد - ۱۳۷۵

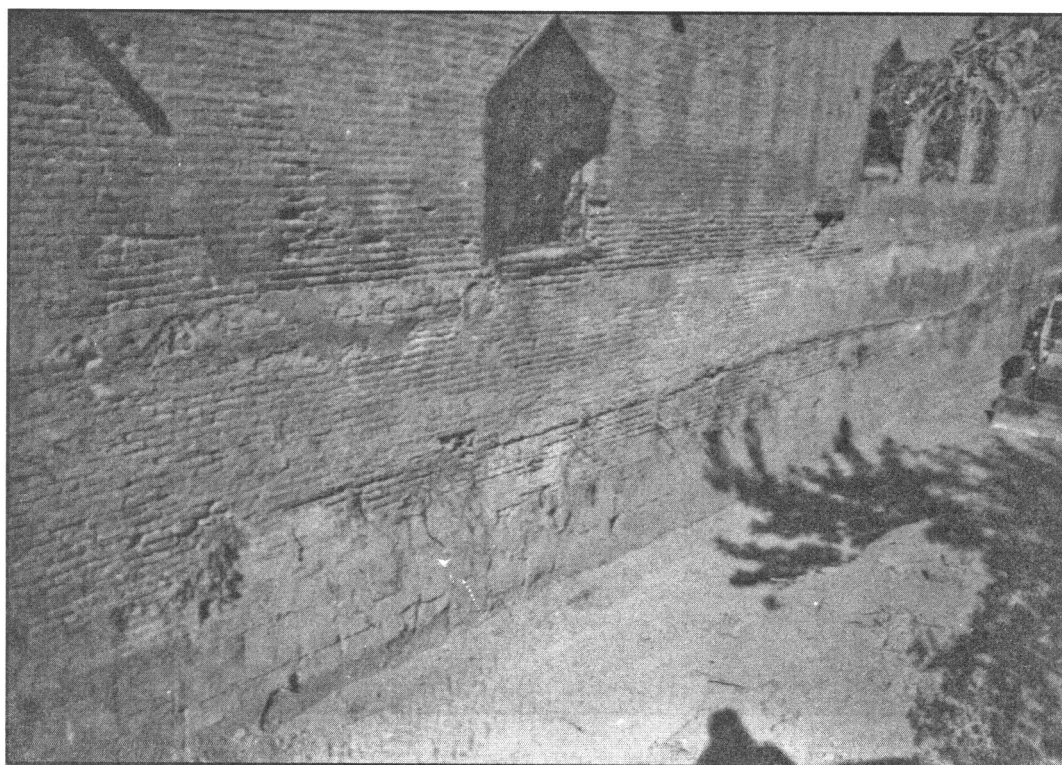
- قبل از تعمیرات

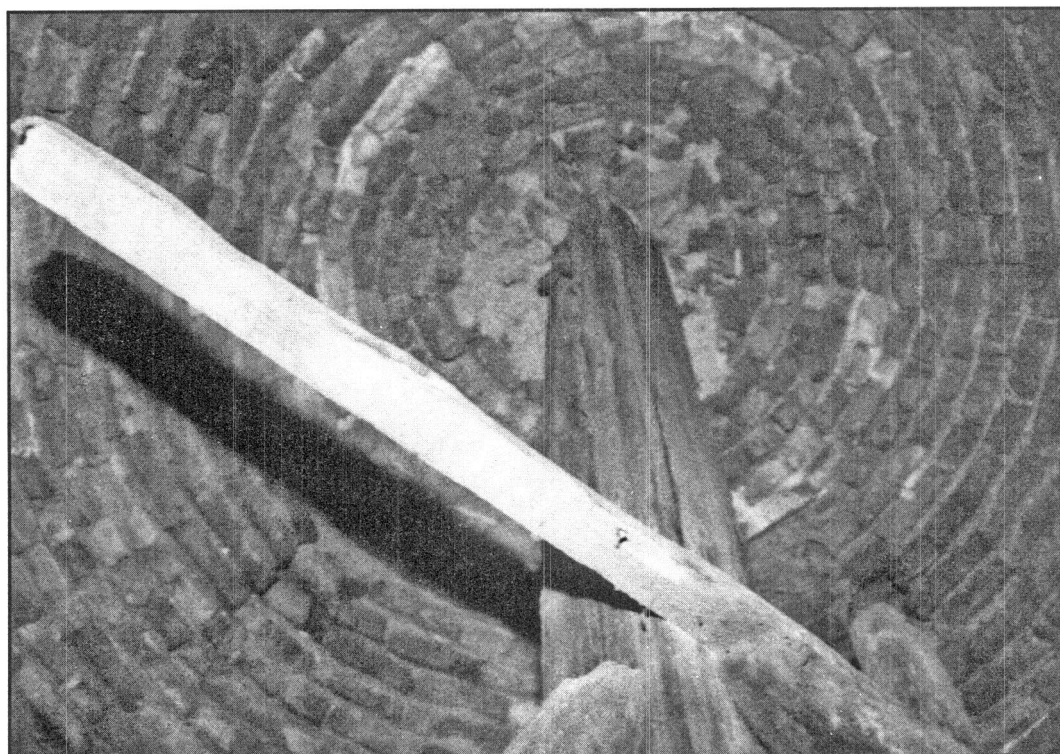
(عکس شماره ۶۵، ۶۶) عکسهائی از وضعیت بدنه خارجی جنوبی مسجد قبل از خاکبرداری و پس از خاکبرداری ۱۳۷۵ و قبل از تعمیرات و محوطه سازی جنوبی

(عکس شماره ۶۷) عکس از ساختار چوبی بین دو پوسته گنبد و یکی از کلافهای فلزی شخصی که در عکس دیده می‌شود استاد حیدر یکی از استادان دلاور تیریزی است. ۱۳۷۵

(عکس شماره ۶۸) عکس از اتصال ستون اصلی ساختار چوبی بین دو پوش گنبد ۱۳۷۵

حضور رنگ زرد کنار رنگ آسمانی (کبود) گنبد

آنچه که در تعمیرات و تغییرات کاشی‌کاری سالهای ۱۳۰۵۶ کاملاً مشهود است به کارگیری رنگ طلایی زرد در کنار رنگ آسمانی (کبود) است. این تاکید در ترکیب این دو رنگ که شادابی و نشاط به فضا می‌بخشد چه در نمای پیش‌طاق و چه در گنبد (کاشیهای هفت رنگ و ترنجهای یا علی) دیده می‌شود. این ترکیب در بازسازی اخیر کاشی‌کاری گنبد محفوظ مانده است.

گنبدهای شبستانهای شرقی و غربی گنبدخانه

بررسی بر روی این گنبدها نشان داد که سازه این گنبد به شکل گنبدهای دو پوش پیوسته ساخته شده است. این معنی از بررسی روی گنبد غربی که پوش (پوسته) روئین آن ویران شده و قیدهای بین دو پوسته باقی بود مشخص گردید. گنبد شرقی نسبتاً سالم بود ساقه گنبدها از سنگ پاک‌تراش و به ارتفاع شصت و پنج سانتیمتر از سطح بام است. این ارتفاع با توجه به شیب‌بندی بام برای دفع آب باران متفاوت و در جوار بدنه گنبدخانه به حداقل می‌رسد و نظر به فاصله بسیار محدود گنبد بزرگ با گنبدهای شرقی و غربی بام در این بخش بصورت آبرو درمی‌آید. ساقه سنگی در واقع پوسته‌ای سنگی است که ساقه کوتاه آجری گنبدها را محافظت می‌کند. شکل تمام شده گنبد (با قضاوت از روی گنبد نسبتاً سالم شرقی) دارای شروعی تند (شیبی نزدیک به سی درصد) و راس افتاده دارد و به بیان دیگر برف‌گیر است و برخلاف گنبد اصلی خوابیده است و فرسایش آنها را موجب شده است و راه‌حل نجات آنها را در زمانی که از مسجد بعنوان موزه استفاده می‌شود شیروانی کردن روی گنبد و تمام بامها دیده‌بوده‌اند.

بازشدگاههای ایوان و حجرات

در جهت آماده کردن فضاهای متفاوت مسجد جامع برای موزه دخیل و تصرفاتی در آن صورت گرفته است که از آن جمله است بازشدگاههای بین ایوانها برای ایجاد رواق دور حیاط و واشدگاههای بین حجرات.

نظر به اینکه این اقدام به ویژه در ایوانها موجب تضعیف وضع استحکامی ایوانها شده بود در طرح مرمت تصمیم گرفته شد که تمام دیوارهای ایوانها که سوراخ شده و در آن راه عبور به ایوان دیگری ایجاد شده بود به شکل اصلی (که معمولاً طاقچه ایوان است) بازسازی شود. اغلب درگاه‌ها و روزنه‌های بالای آن در حجرات دچار تغییر شده بود که قرار شد آنها نیز براساس شکل اصلی بازسازی شود.

جبهه شمالی

با توجه به تصاویر گویا و روشنی که از نمای جبهه شمالی به سوی صحن وجود دارد و با عنایت به بقایای موجود از این نما در گوشه شمال شرقی و گوشه شمال غربی امکان دستیابی به نمای بخش مرکزی و دیگر قسمت‌های ویران گشته آن از طریق کاوشهای لازم میسر است. بهر حال آنچه که از بررسی عکسها و وضعیت موجود برمی‌آید این بخش از مسجد که مهمترین بخش پس از هسته مرکزی جبهه جنوبی است و با احتمال زیاد به شکل مدرس از آن بهره‌برداری می‌شده است شامل یک گنبدخانه مرکزی با فضائی هر چند بسیار کوچکتر از گنبدخانه مقصوره، ولی بسیار پرتکلف‌تر و دارای تزئینات بیشتر بوده است. بر فراز دو گوشه شمال شرقی و شمال غربی جبهه مذکور و مشرف به حیاط مسجد دو گنبدخانه کوچکتر از گنبد مرکزی و هم حجم یکدیگر وجود داشته است که نقشه قدیمی موجود در آرشیو اداره کل حفاظت بناهای تاریخی ارمنستان ابعاد آنها تا حدودی مشخص می‌سازد. این دو گنبد در واقع فضای حیاط مسجد را در گوشه‌های شمالی محدود کرده، آنها تعریف می‌کند. همانگونه که اشاره شد در گنبدخانه گوشه شمال غربی که امکان کاوشهای فراهم آمد مطالعاتی صورت گرفت که دستیابی به تمام اطلاعات لازم را درباره ساختار گنبد میسر ساخت ضمن آنکه به محرابی در جبهه جنوبی آن در بین دو در ورودی به فضای گوشه شمال غربی از حیاط دست یافتیم. احتمال اینکه در فضای گوشه شرقی نیز یک چنین محرابی

وجود داشته باشد قوی است.

دو گنبد مذکور هر چند از نظر ابعاد از گنبد مرکزی چندان کوچکتر نیستند ولی از نظر ساختار با آن متفاوت و در ارتفاع پائین‌تری برپا شده‌اند.

حد فاصل بین گنبد مرکزی و دو گنبد مورد بحث دو فضای مشابه وجود داشته که عینا در جانب دیگر آنها و در انتها الیه گوشه‌های شمال شرقی و شمال غربی جبهه شمالی تکرار می‌گردیده‌است و با احتمال زیاد با شیوه طاق و تویزه پوشانده می‌شده‌اند.

با توجه به اینکه گوشه شمال غربی مسجد ایروان بر اثر ایجاد خیابان ماشتوتز بریده شده است و کف حیاط مسجد حدود دو متر از کف پیاده‌رو خیابان مذکور پائین‌تر قرار دارد مرمت این بخش از مسجد و ایجاد نمائی متناسب با مسجد و فضای شهری بلافاصل آن از حساسیت ویژه‌ای برخوردار است. خوشبختانه میزان بریدگی ایجاد شده در گوشه شمال غربی مسجد در حدیست که امکان بازسازی کامل صحن مسجد در گوشه شمال غربی آن و ایجاد فضائی یکدست و هم‌زمان با معماری مسجد وجود دارد و در بازسازی مسجد در بر خیابان ماشتوتز مواجه با مشکل می‌باشیم این مشکل در چند جهت باید مورد بررسی قرار گیرد:

- ضرورت ایجاد دسترسی به مسجد از خیابان

- ضرورت ایجاد ارتباط فضائی و کالبدی بین مسجد و خیابان به نحوی که تداخل نامانوس صورت نگیرد.

- عرضه کردن حجم زیبای گنبد و مناره در فضای شهری بدون آنکه فضای شهری امروزی خود را بر فضای یک دست و تاریخی مسجد تحمیل کند.

آخرین اطلاعات واصله گویای این امر است که همزمان با بازسازی جبهه شمالی طرحی نیز برای ورودی مسجد از خیابان شتوتز توسط دکتر جبل عاملی فراهم دیده شده است که در دست اجرا می‌باشد.

فصل چهارم - جمع‌بندی اجمالی بحث آسیب‌شناسی

متروک ماندن بنا

- متروک ماندن بنای مذکور در فاصله سالهای ۱۹۱۲ (تحریک‌های منطقه‌ای و بروز جنگ جهانی اول) تا ۱۹۳۰ (تاسیس موزه در مسجد)

عوامل مخرب شهر سازانه

- پیاده شدن طرح جامع ایروان و تحولات شهری حاصل از آن از جمله تخریب گوشه شمال غربی مسجد و قسمت اعظم بدنه شمالی بر اثر ایجاد خیابان اصلی ماشتوتز.

- ایجاد ورودی اصلی به موزه از خیابان فوق‌الذکر متروک ماندن سر در جنوبی و غربی

- ساخت و سازهای جدید در حریم بلافاصل مسجد و بالا آمدن کف گذرها و عرصه‌های اطراف مسجد تا بیش از دو متر که نتیجه آن نه تنها ایجاد تغییرات در تناسبات نماهای خارجی بنا بلکه اثرات منفی منظری و ضایعات کالبدی بر اثر نفوذ رطوبتهای صعودی جانبی بود.

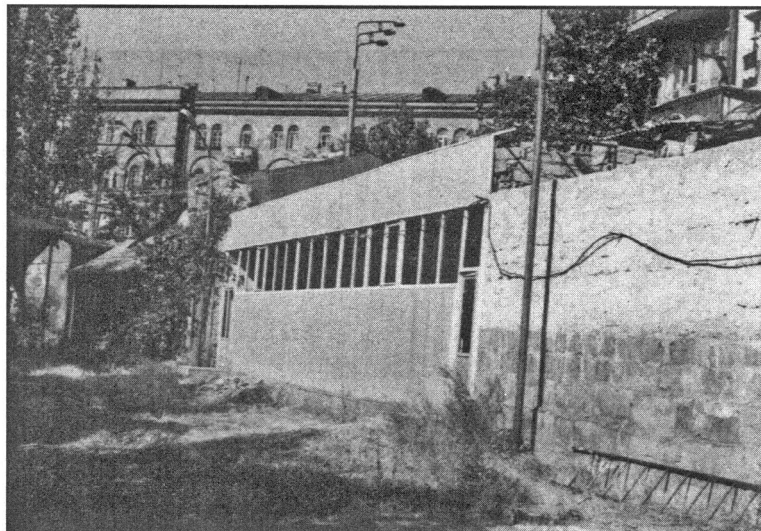
عامل ویرانگر رطوبت

بالا آمدن کف اطراف بنا، بسته شدن روزنه‌های حجرات را نیز (احتمالا برای تامین امنیت موزه) به همراه داشت. - بالا آمدن کف و بستن روزنها بنا را شدیداً در معرض نفوذ رطوبت قرارداده و جریان هوا را نیز در فضاهای آن متوقف کرده توقف جریان هوا و جلوگیری از تنفس بدنه‌ها و عارضه شدید آسیب دهنده تعریق با نصب پانلها و ویتترینهای موزه در مقابل آنها تشدید می‌گردد.

هر چند با نصب شیروانیهای بر روی بام حجرات و فضاهای جانبی گنبدخانه از نفوذ آب باران جلوگیری بعمل آمده ولی با فرسایش شیروانیها نفوذ آب باران از سقفها نیز مزید بر علت شده بدین ترتیب رطوبت صعودی و نزولی را باید عامل اصلی ویرانگر بنا دانست.

(عکس شماره ۶۹) وضعیت جبهه شمالی در سال

۱۳۷۵ - عکس از حیدری قبل از تعمیرات

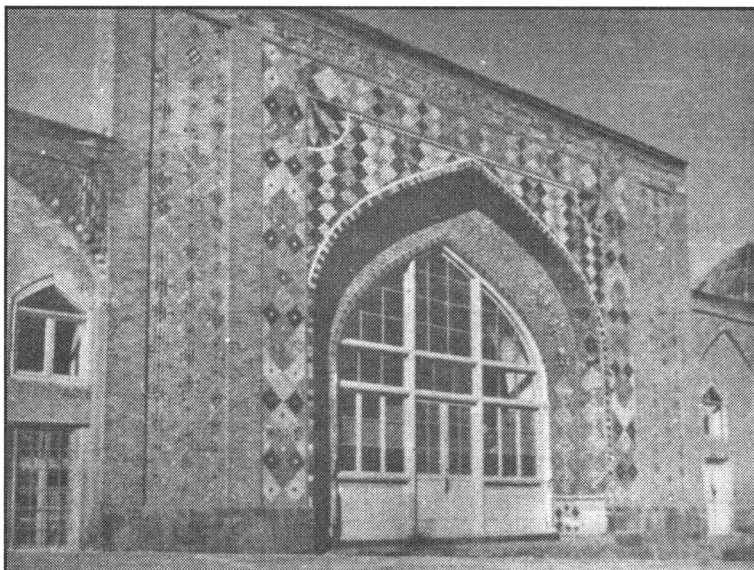

مسجد جامع ایروان

(عکس شماره ۷۰) دو عکس از پیش طاق گنبدخانه

شمالی در مرحله‌ای که به آن ارسپها نصب

شده است. موزه تاریخ ایروان

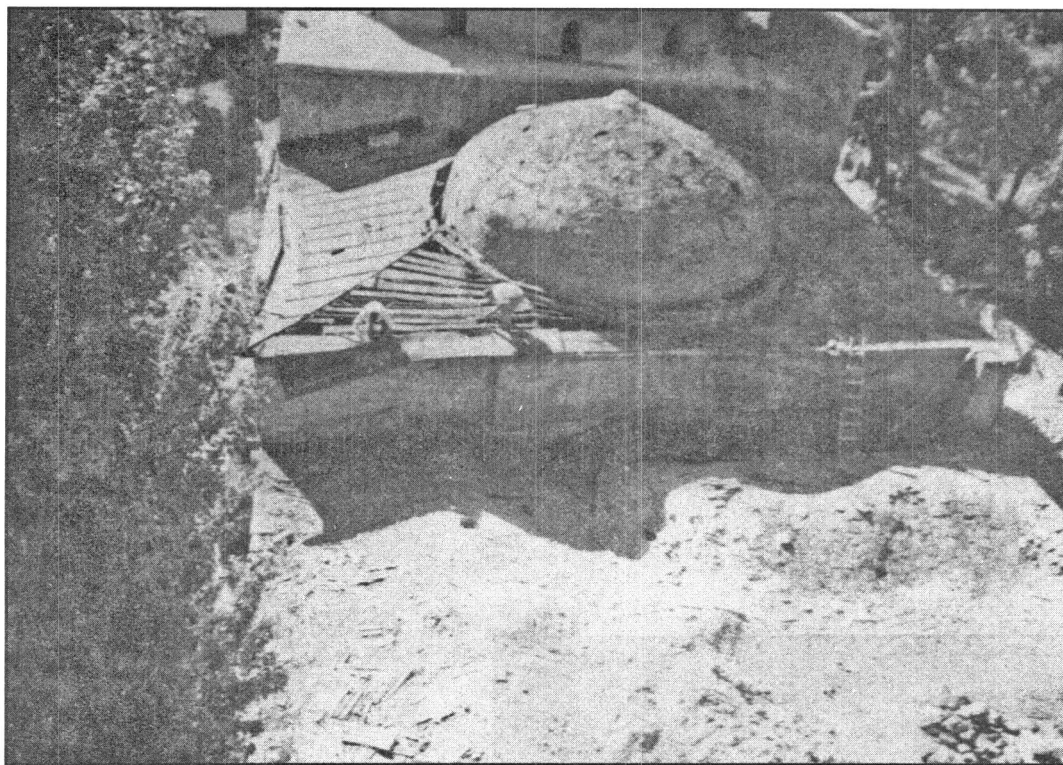
عوامل مخرب غیر سازه‌ای

همانگونه که اشاره شد برخی از دخل و تصرفاتی را که در بنا بمنظور ایجاد موزه‌ها بعمل آمده است خود در زمره عوامل مخل باید بشمار آورد. از جمله تفکیک فضاهای اصلی و از چهره انداختن فضاهای داخلی، بستن ایوانها و تبدیل آنها به فضاهای بسته، بستن پنجره‌ها، بالا آوردن کفهای داخلی و نظایر آن.

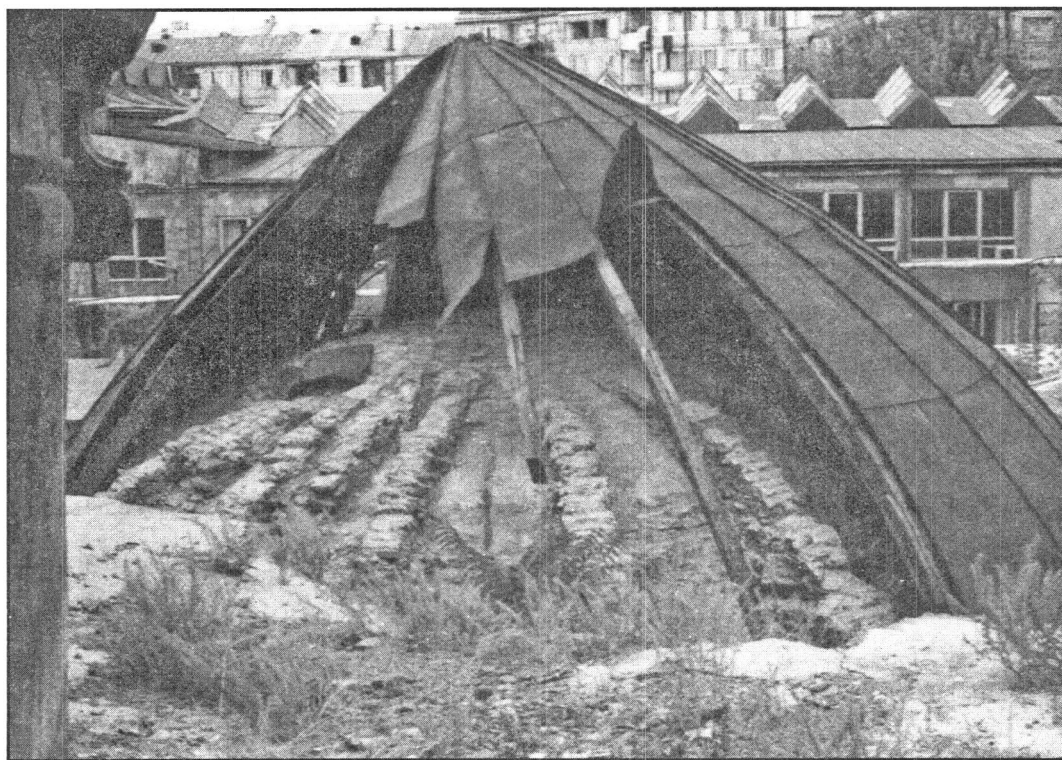
تقریباً تمام آب باران بام در شکل اصلی به خارج از بنا هدایت می‌شده است و با نصب شیروانی دو شیبه روی بامها الزاماً بخشی از آب باران و برف به داخل صحن هدایت می‌گردیده است که خود میزان حضور آبهای سطحی را در مجاورت پی بنا تشدید می‌کرده است.

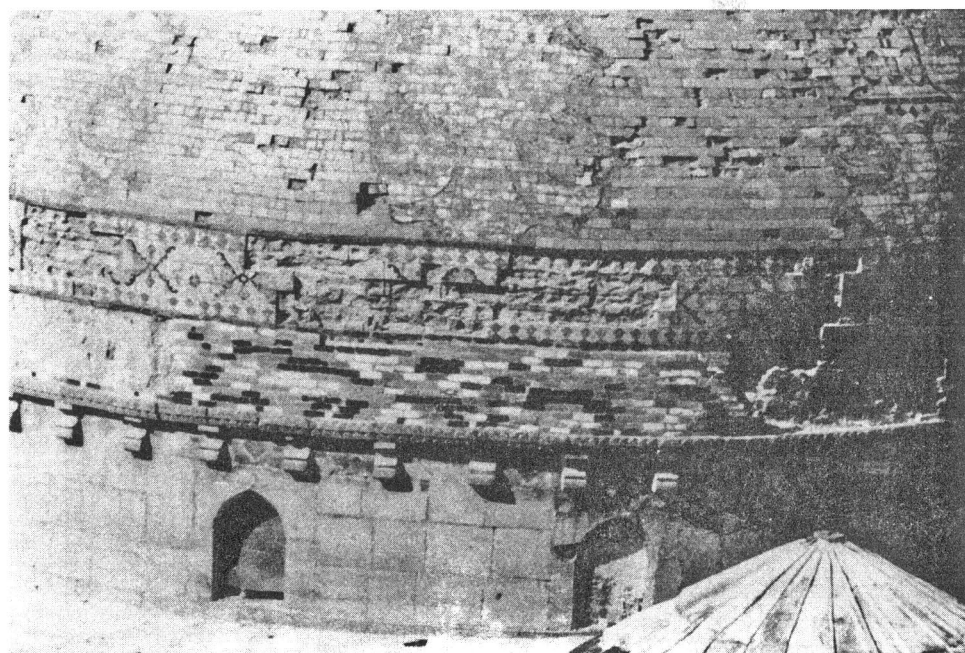
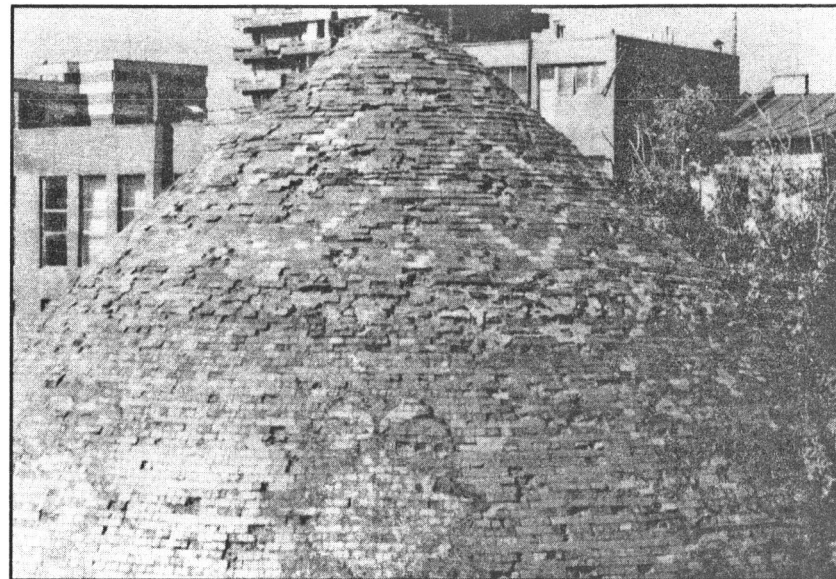
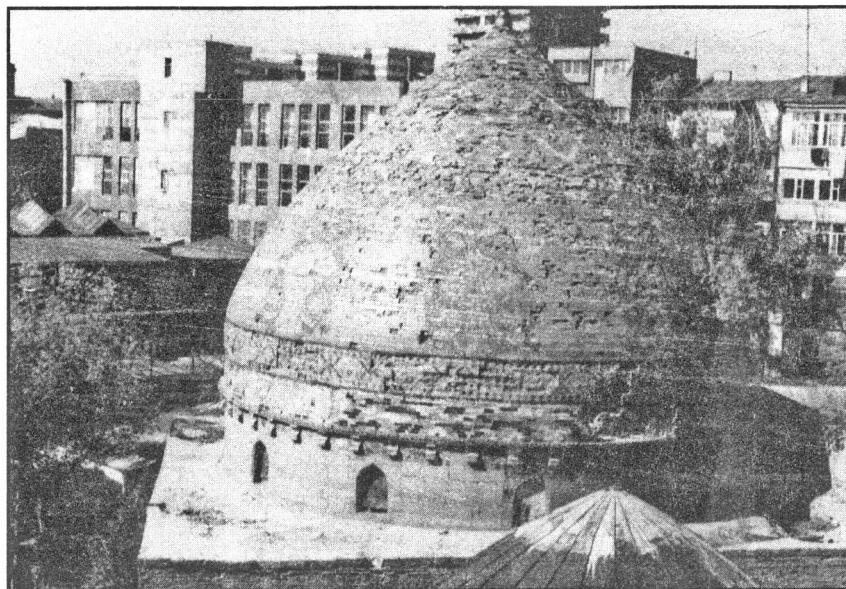
نفوذ آب باران را از ناودانها نیز باید ذکر کرد که به بدنه‌ها و به بخشی از پوششها آسیب رسانده است

(عکسهای شماره ۷۱، ۷۲) وضعیت گنبدهای شبستانهای شرقی و غربی جبهه جنوبی پیش از تعمیرات ۱۳۷۵

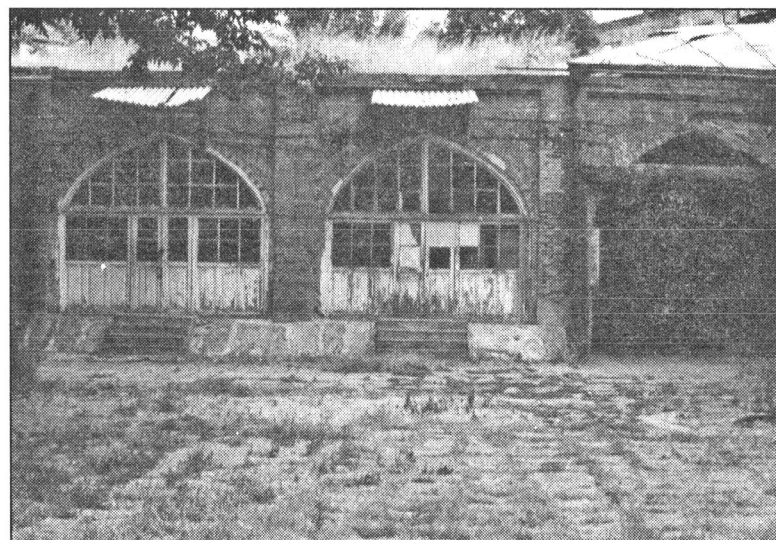
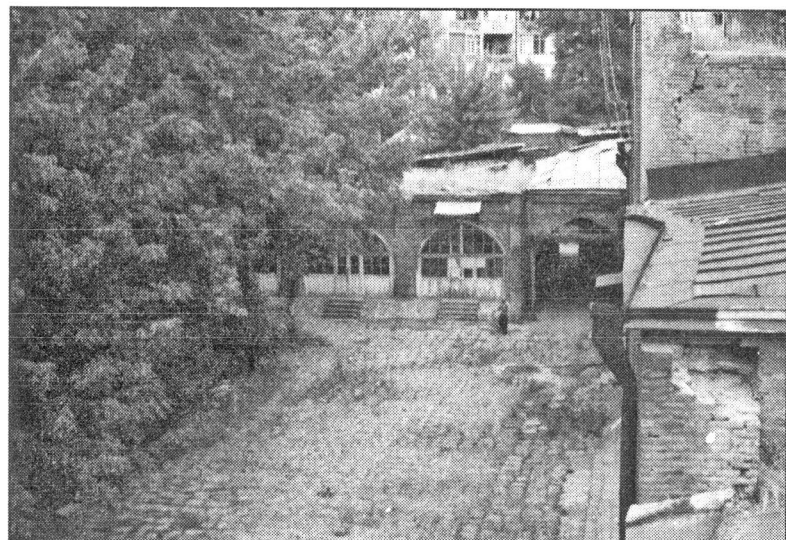

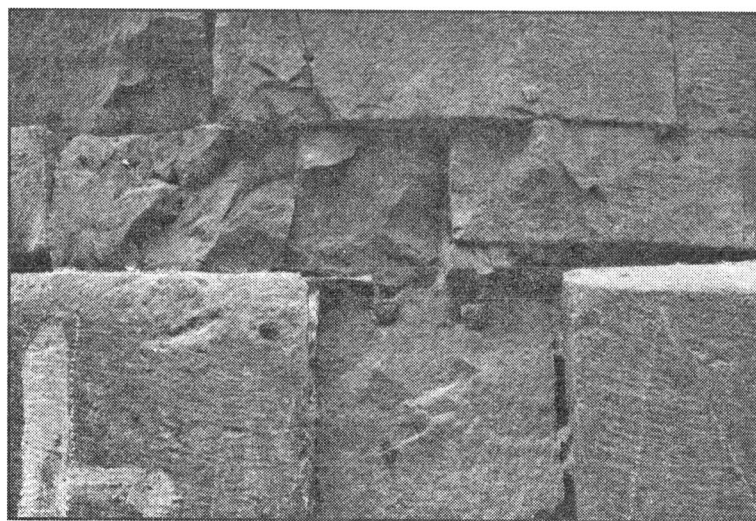
(عکسهای شماره ۷۲، ۷۴، ۷۵)

وضعیت کاشیکاری گنبد در بخشهای مختلف آن پیش از تعمیرات

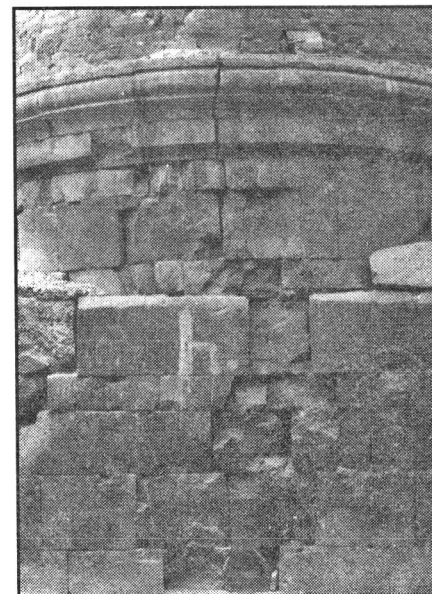
سال ۱۳۷۵-۷۶

(عکسهای شماره ۷۷، ۷۶) ورودی از دالان
جنوبی صحن و ایوانهای حجرات
مجاور آن که باورهای خوبی برای
بصرف موزه مسدود شده است
۱۳۷۲

(عکسهای شماره ۷۹، ۷۸) وضعیت فرسایش
سنگهای پاک تراش پایه سنگی مناره
- عکس ۱۳۷۵ قبل از تعمیرات

دخول و تصرفات سازهای

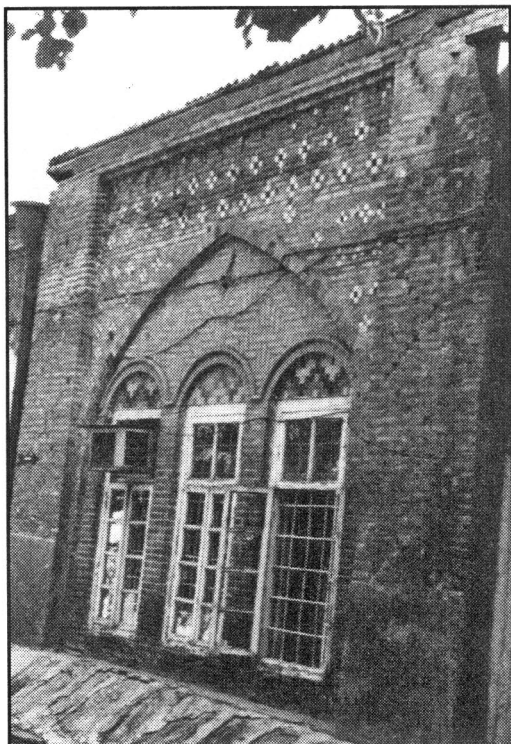
بمنظور ایجاد ارتباط بین فضاهای موزه دخل و تصرفاتی غیر فنی در بنا بعمل آمده است که تاثیر نامطلوب بر سازه بنا گذارده است. از جمله آنها باید به گشایش در بین ایوانهای حجرات برای ایجاد رواقی در اطراف صحن نام برد که عدم تعادل‌هایی را در جرزها و گاه پوششها موجب شده است.

تخریب‌های ناشی از عدم نگهداری

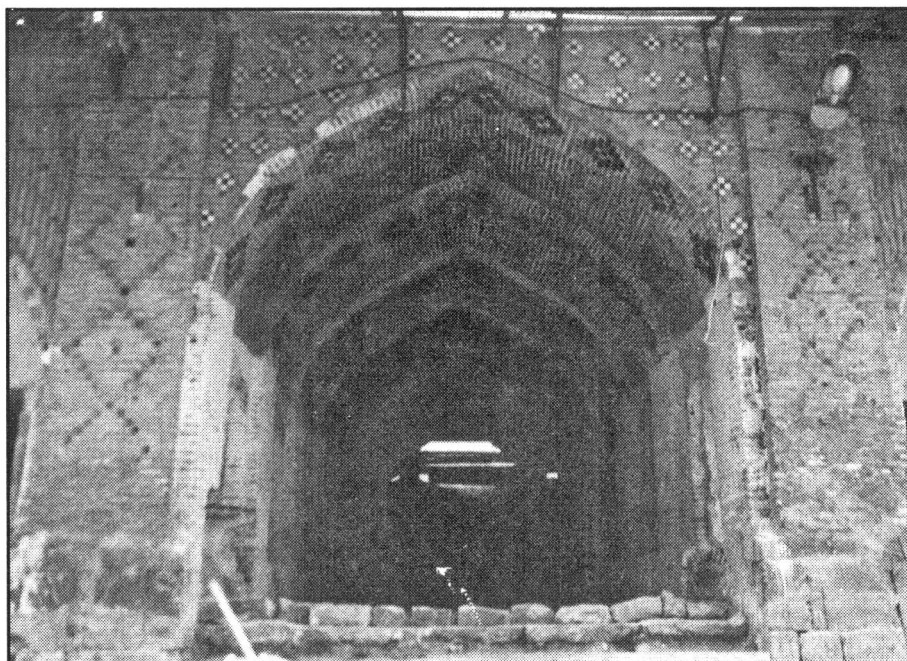
چنین به نظر می‌رسد که در تمام شصت و پنج‌سالیکه از بنا به عنوان موزه بهره‌برداری می‌شده است نسبت به نگهداری بنا تساهل جدی شده است. که این امر هرچند در سلامت فیزیکی بنا اثر منفی داشته است ولی در عین حال در حفظ شواهد تاریخی اثر مثبت گذارده است.

کلافکشی گنبد

در یک مورد مشاهده شد که اقدام به کلاف کشی گنبد در قسمت بالای ساقه گنبد با تسمه شده است. هنوز بر ما روشن نیست که این اقدام در چه تاریخی صورت گرفته است. ولی بهر حال انجام این اقدام نه تنها تاثیر عمده‌ای نداشته بلکه بعلا

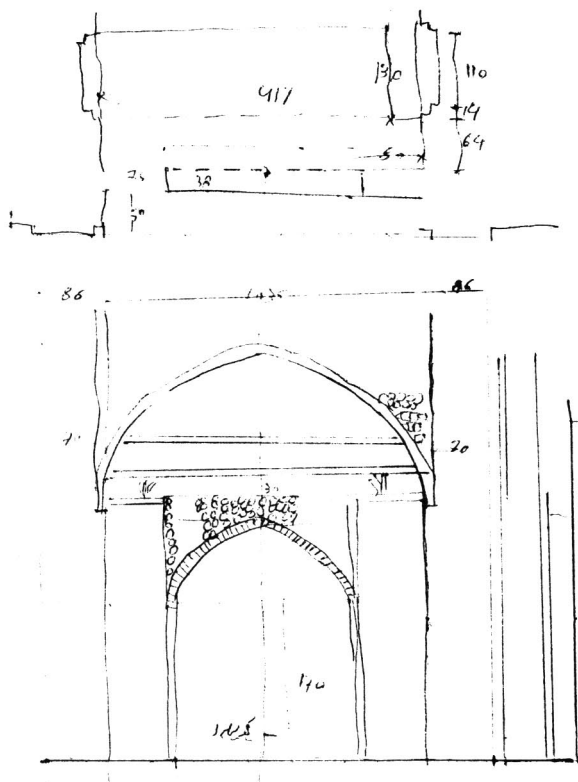
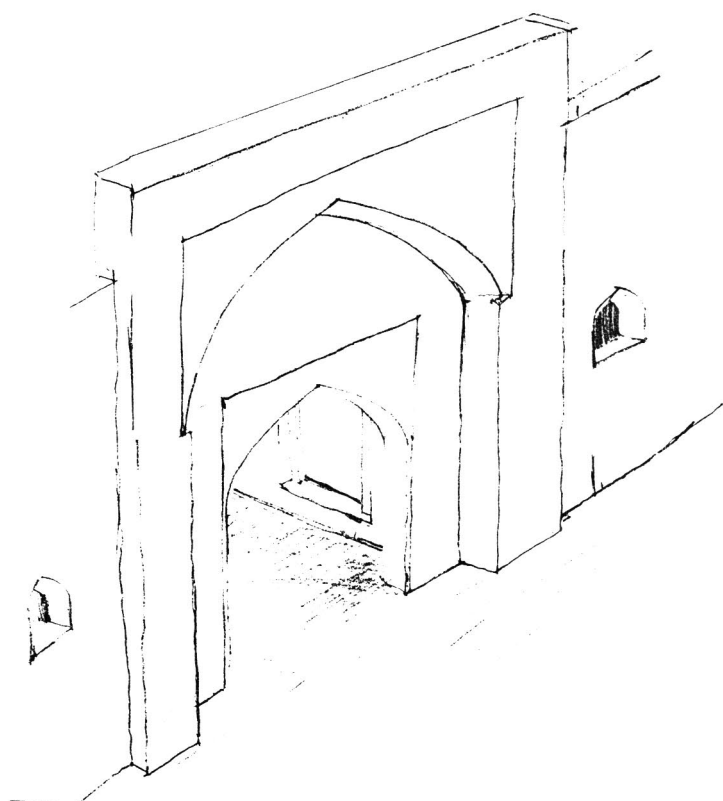

(عکس شماره ۸۰) ایوان شرقی - که از آن بعنوان دفتر موزه استفاده می‌شد - سنگ قبر مورخ ۱۳۳۰ هـ ق منتسب به عباسقلیخان بر بدنه جنوبی آن قرار دارد. - عکس ۱۳۷۵

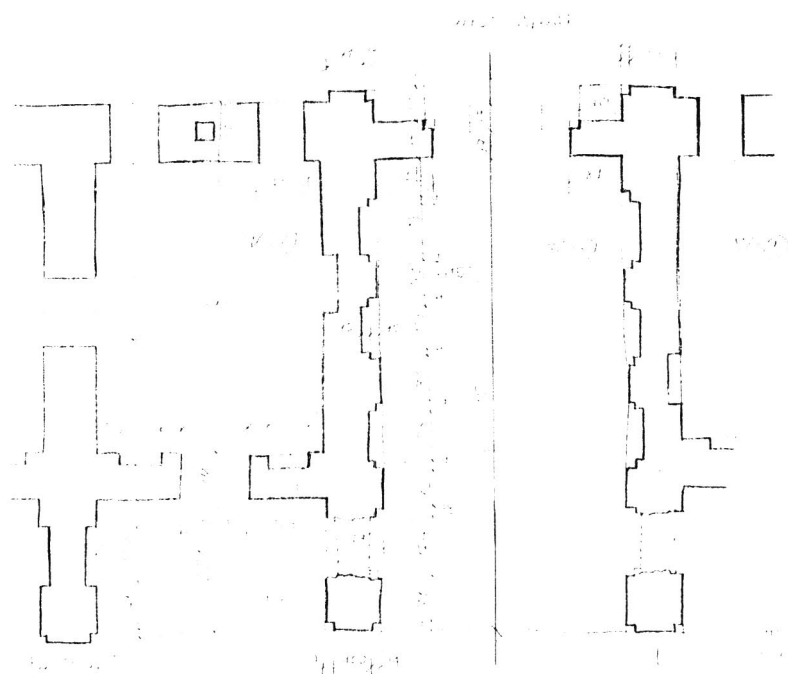
(عکس شماره ۸۱) ایوان غربی و یکی از ورودی‌های اصلی به مسجد ۱۳۷۵ - قبل از تعمیرات

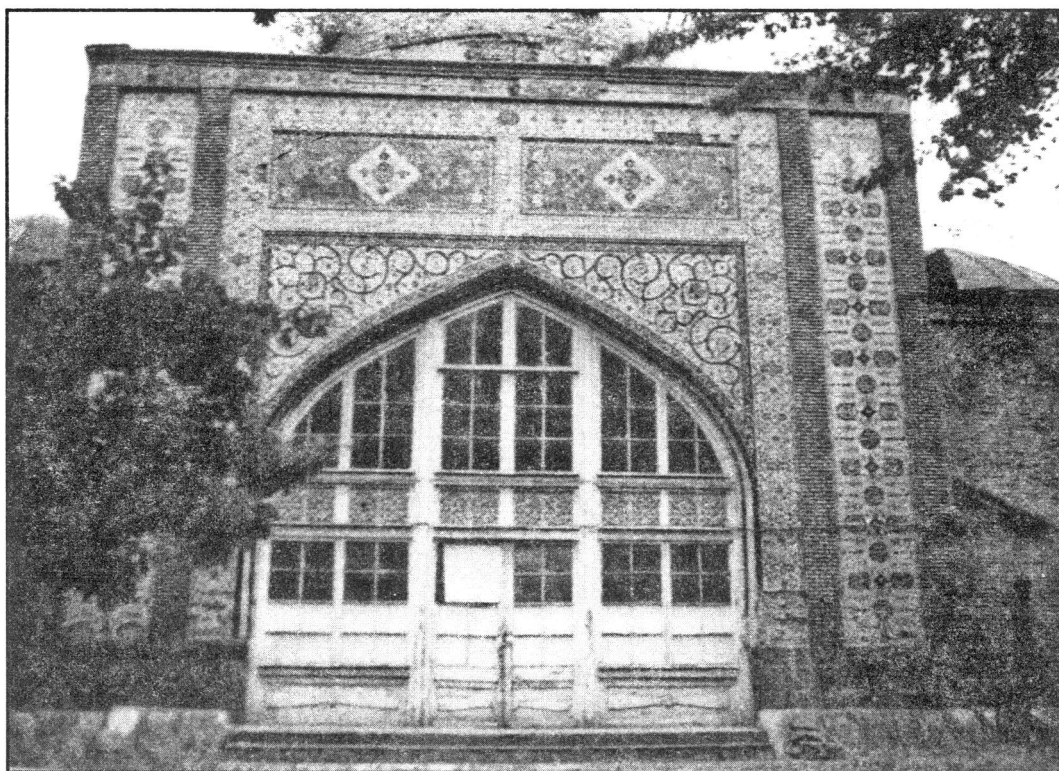

(شکل شماره ۲۸) منظر غربی سردر غربی (ایروان مسجد جامع با تقریب
مقیاس ۱/۶۵ شیرازی ۷۵/۶/۱۰)

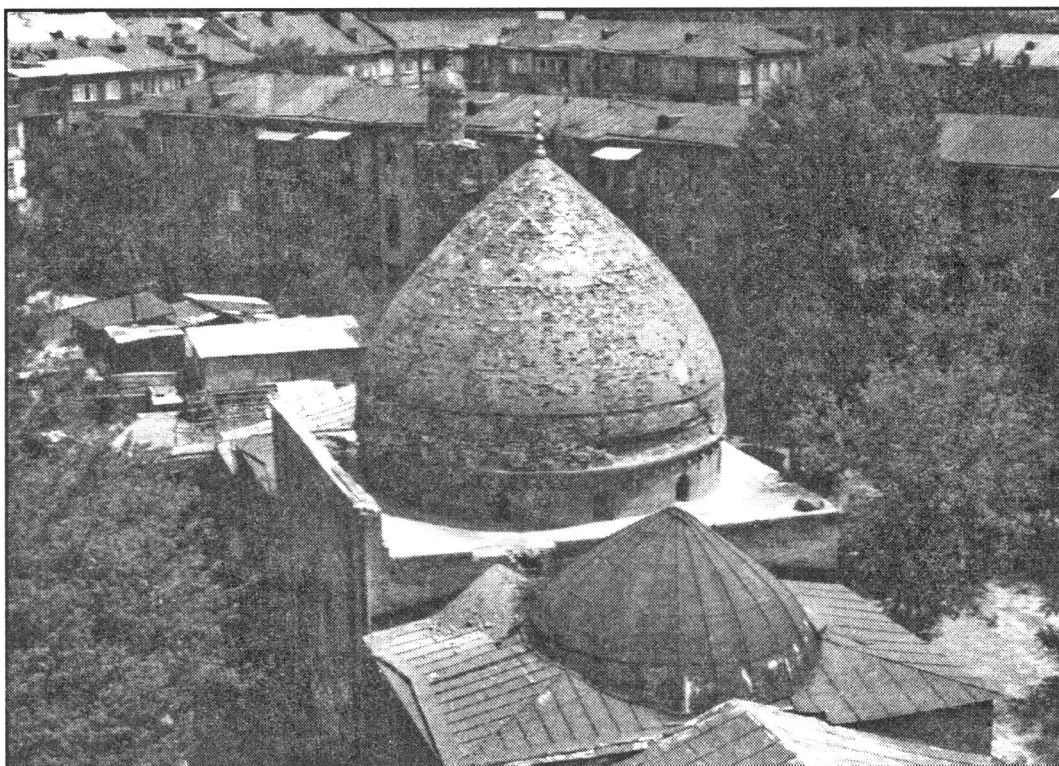
(شکل شماره ۲۷) مسجد جامع ایروان
کروکی پلان، نما و مقطع ورودی غربی مقیاس ۱/۶۵، ۷۵/۶/۱۰
شیرازی)

(عکس شماره ۲۹) کروکی ایوان غربی مسجد جامع ایروان و یکی از حجرات - مهندس نعلبندیان ۱۳۷۵

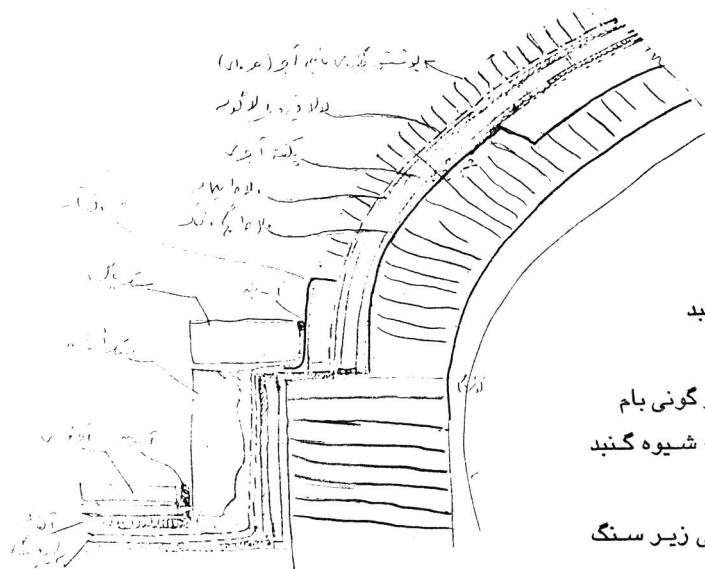

(عکس شماره ۸۲) منظری از سردر ورودی گنبدخانه - ۱۳۷۵ قبل از تعمیر

(عکس شماره ۸۳) منظری هوایی از جناح جنوبی مسجد ۱۳۷۲

(شکل شماره ۲۳) مسجد جامع ایروان

گنبد شبستان غربی

۱- ساختن قیرها

۲- یک لایه پکفته آجری با ملاط کچ خاک روی سرای گنبد

۳- پلاستر سیمان و آماده‌سازی برای قیر و گونی

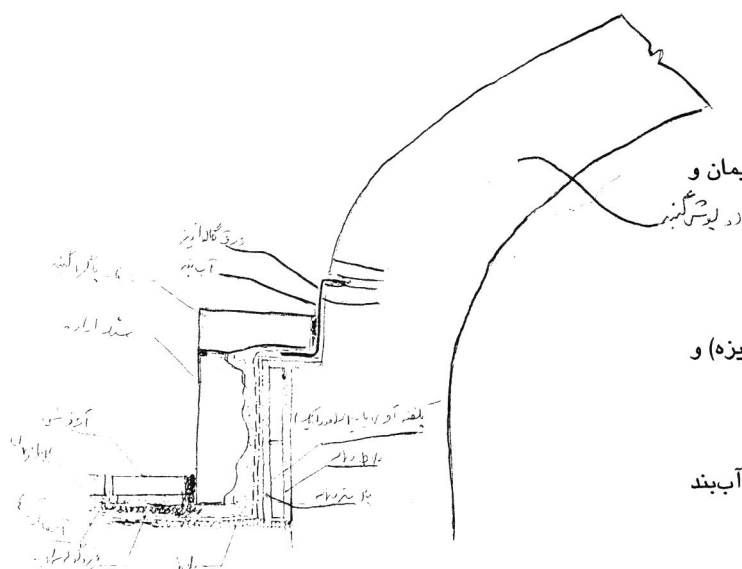
۴- دولاقیر و یک لاگونی روی گنبد و اتصال آن به قیر و گونی بام

۵- پوششی روی قیر و گونی با نیمه آجر خطائی به شیوه گنبد

شبستان شرقی

۶- نصب ورق گالوانیزو ساندویچ آن با قیر و گونی زیر سنگ

پاگرد (شیرازی، جبل‌عاملی، نعلبندیان ۷۵/۸/۱۹)

(شکل شماره ۲۴) گنبد شبستان شرقی

۱- برداشتن سنگ‌های ازاره و پاگرد گنبد

۲- پالان آن از ملاط گچی

۳- پکفته دیواره گنبد (ساقه) با آجر (یا موزائیک) با ملاط سیمان و

پلاستر روی آن

۴- انجام یک لاقیر و گونی

۵- نصب ورق گلوانه در درز گنبد (سه رگ بالاتر از پاگرد)

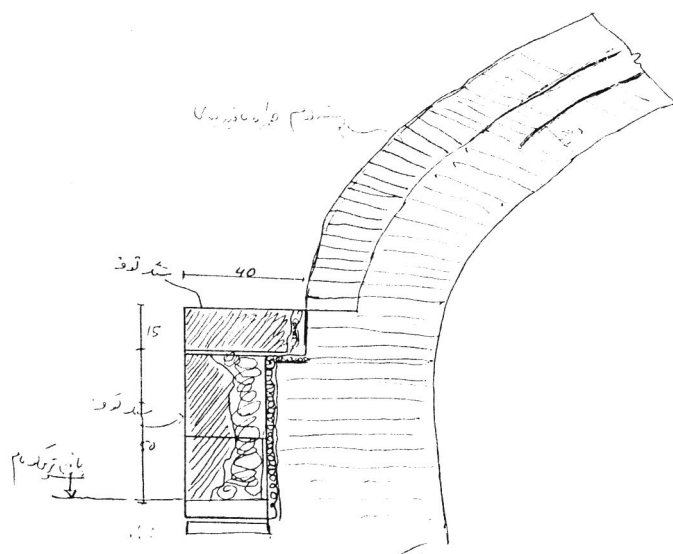
۶- انجام لایه دیگر قیرگونی (و ساندویچ کردن ورق گالوانیزه) و

اتصال هر دو لایه قیرگونی بالایه‌های قیرگونی بام

۷- نصب سنگهای پاگرد و ازاره و آجر فرشی کف بام

۸- پرکردن لای درزهای بین سنگ پاگرد و سنگ ازاره با خمیر آب‌بند

(آسفالت یا نظائر آن)

(شکل شماره ۲۵) عایقکاری و آب‌بندی گنبد شبستان شرقی (ایروان)

۷۵/۸/۱۹ - شیرازی، جبل‌عاملی، نعلبندیان)

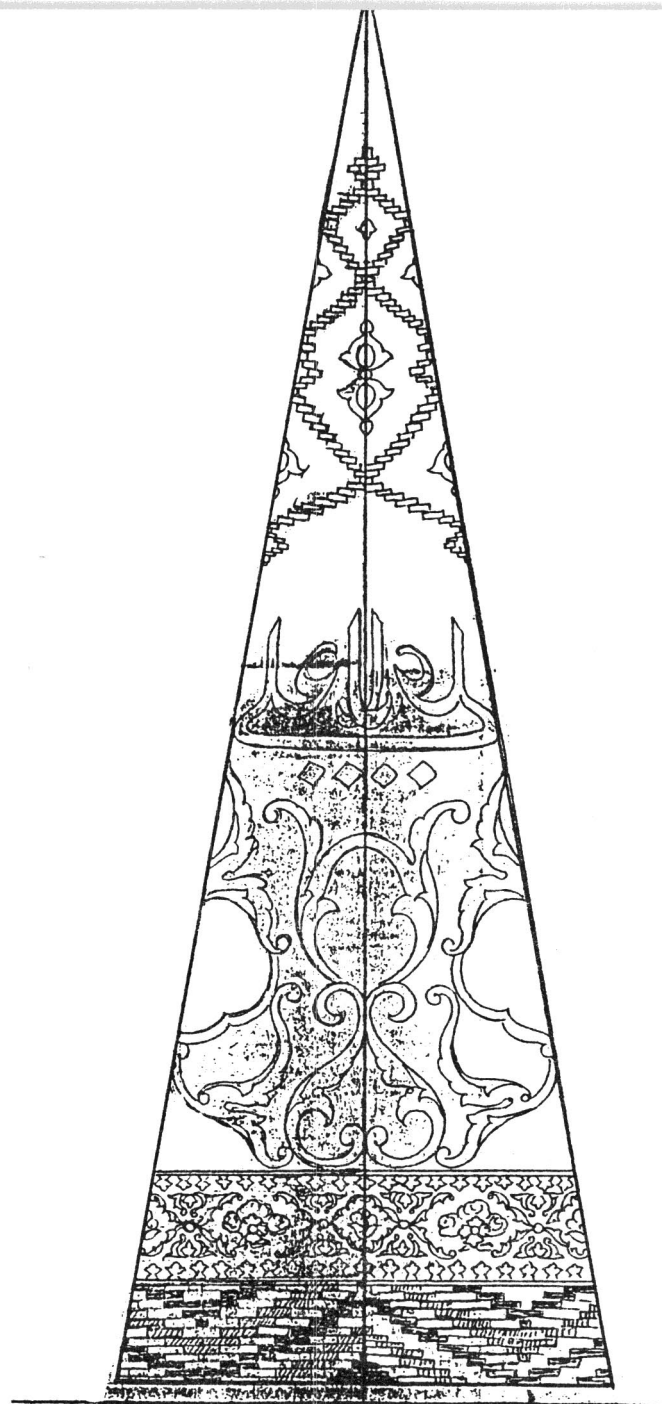
توجه: نظر به فرسودگی شدید آجرهای پوش دوم گنبد و ملاط آن

توصیه می‌شود که بندهای گنبد با ملاط مناسب (ترجیحا گچ + یک

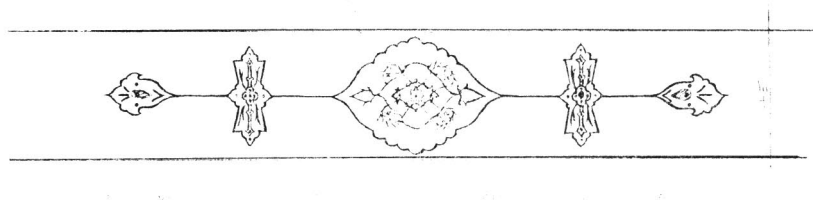
رزین) آب‌بندی و آجرهای فرسوده تعویض شود. (به پیشنهاد

عایقکاری گنبد شبستان غربی مراجعه شود)

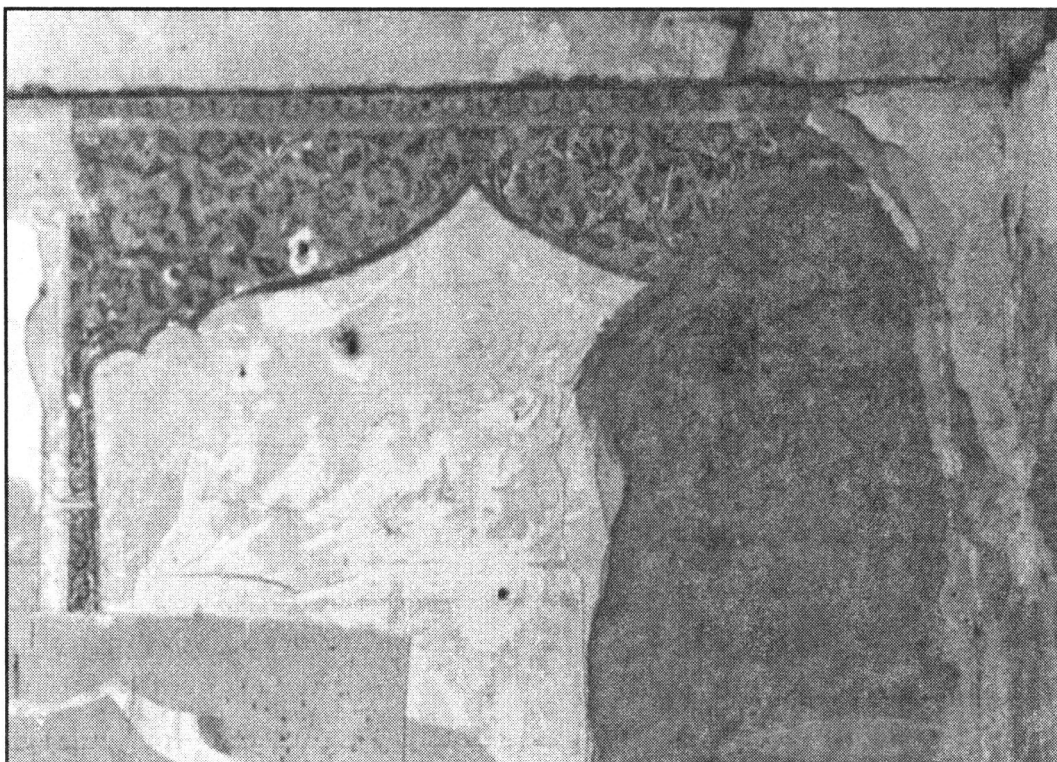

(شکل شماره ۳۶) طرح یک ترک از ترکهای گنبد - طرح پیشنهادی براساس مدارک و مستندات - کاظم پور ۱۳۷۵

مسجد جامع ایروان

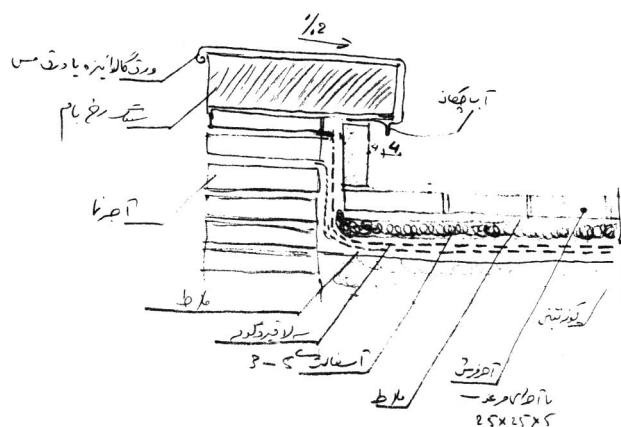
(شکل شماره ۳۷) نقش کتیبه تزئینی طوقه گنبد زیرروانه ها (نعلبندیان ۱۹۹۵/۹/۹)

(عکسهای شماره ۸۵، ۸۴) دو گونه از تزئینات بدنه‌های حجرات پس از لایه‌برداری (۱۳۷۵ عکس - وهاب‌زاده)

توضیح مهم: تمام ناودانه‌ها به طرف خارج آب را هدایت کند. شیب بام ۲٪

مسجد جامع ایروان

(شکل شماره ۲۹) جزئیات بام و لبه بام (مقیاس ۱/۱۵، شیرازی، سعیدی، وهاب‌زاده ایروان ۷۵/۶/۷، تهران ۷۵/۶/۳۱)

عدم آشنائی با فن و هنر کاشی‌کاری در بازسازی طرح کاشی‌کاری این بخش بهیچ وجه طرح اصلی رعایت نشده است. ضمناً بدلیل اکسید شدن تسمه فولادی بکار رفته و ازدیاد حجم آن و انقباض و انبساط، خود باعث طبله شدن کاشیکاریهای گنبد شده است.

- سازه بنا در اصل همانگونه که در بخشهای گذشته بطور جسته و گریخته از آن یاد شد از استواری و ایستائی بسیار رضایت بخشی برخوردار بوده است و آسیبهایی وارده عموماً ناشی از کاربری نامطلوب از بنا و عدم نگهداری بوده است. با قضاوت از روی ضایعات وارده آسیب عمده‌ای ناشی از اثرات مخرب زلزله در بنا مشاهده نشد.

ضایعات عمدتاً ضایعاتی برونی و محیط داخلی است و عوامل

برونی سبب آن بوده است و کمتر از ذات بنا ناشی بوده است. تظاهرات ضایعات بر روی گنبد بیشتر به چشم می‌خورد. این ضایعات در فرسایش کاشی‌کاریها مشاهده می‌شود، که به نظر می‌رسد که از سال ۱۳۳۰ هـ.ق به این سو در مرمت آن اقدامی نشده و ضایعات وارده بر اثر عوامل جوی امری طبیعی است. سنگهای بدنه ساقه (که جزو سازه ساقه به حساب می‌آید) در قسمت نسا (شمالی) که محل تجمع برف و پدیده یخ‌زدگی است دچار بیشترین آسیب شده است.

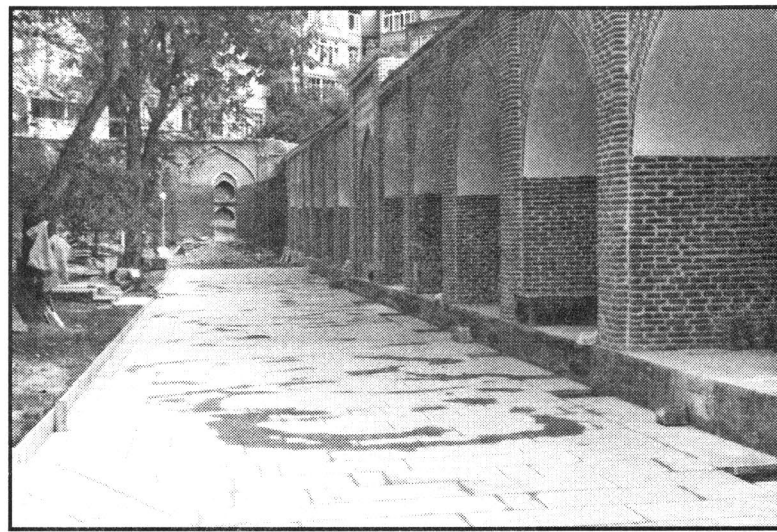
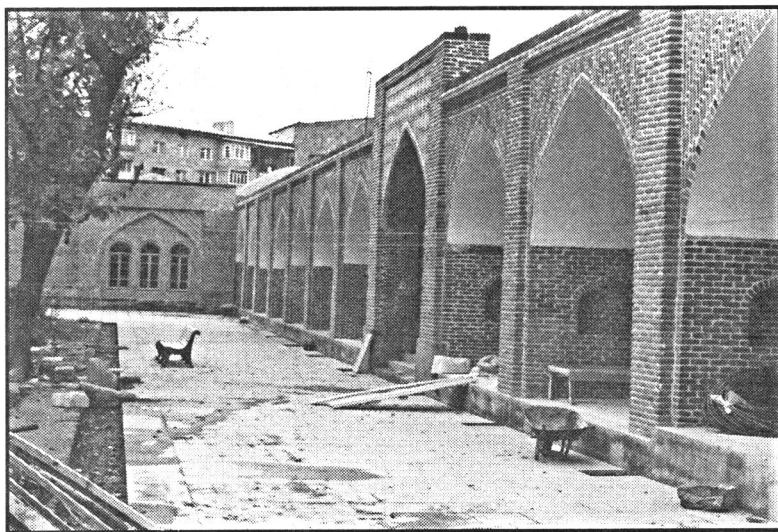
سازه گنبد با توجه به معاینه دقیق انجام یافته توسط آقای مهندس سعیدی (کارشناس سازه هیئت) سالم است. به ویژه پوشش اول آن که مشکل خاصی در آن دیده نشد. یادآور می‌گردد که برای فراهم آوردن امکان بازدید از دو پوش گنبد ابتدا ضرورت پیدا کرد که درختچه‌ای از دهانه ورودی را ببریم. که نشانگر نگهداری سطح پایین از بنا بود.

عوامل مخل تاسیساتی

قابل ذکر است که یکی دیگر از عوامل مخل وجود لوله‌کشی‌های بسیار فرسوده سیستم حرارتی (شوفاژ)، آب و فاضلاب در بنا بود که سرایت رطوبت را بطور مستمر در بنا و در تمام بخشهای آن و دراز مدت موجب شده بود.

صحن مسجد (سنگفرش و باغچه‌سازی آن) در مجموع جز مسئله عدم نگهداری مناسب در نیم قرن اخیر دچار مشکل اساسی نبود.

حوض جدید بازسازی شده آن در وضعی بود که باید حذف گردد تا این اقدام امکان انجام بررسیهای بیشتر بمنظور دستیابی به شکل اصلی را میسر سازد.

مسجد جامع ایروان

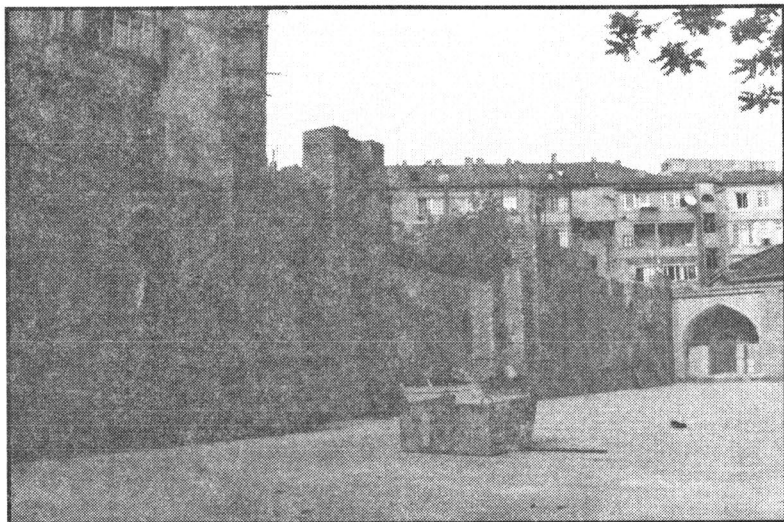
(عکس شماره ۸۶) بدنه شرقی و گوشه شمال شرقی پس از تعمیرات
۱۳۷۶

(عکس شماره ۸۷) بدنه غربی (ایوانها حجرات و ایوان غربی - ورودی و
نیز گوشه جنوب غربی) پس از انجام تعمیرات ۱۳۷۶

(عکس شماره ۸۸) نمای ایوان شرقی و حجرات جانبین آن و محوطه
حیاط در دست تعمیر ۱۳۷۶

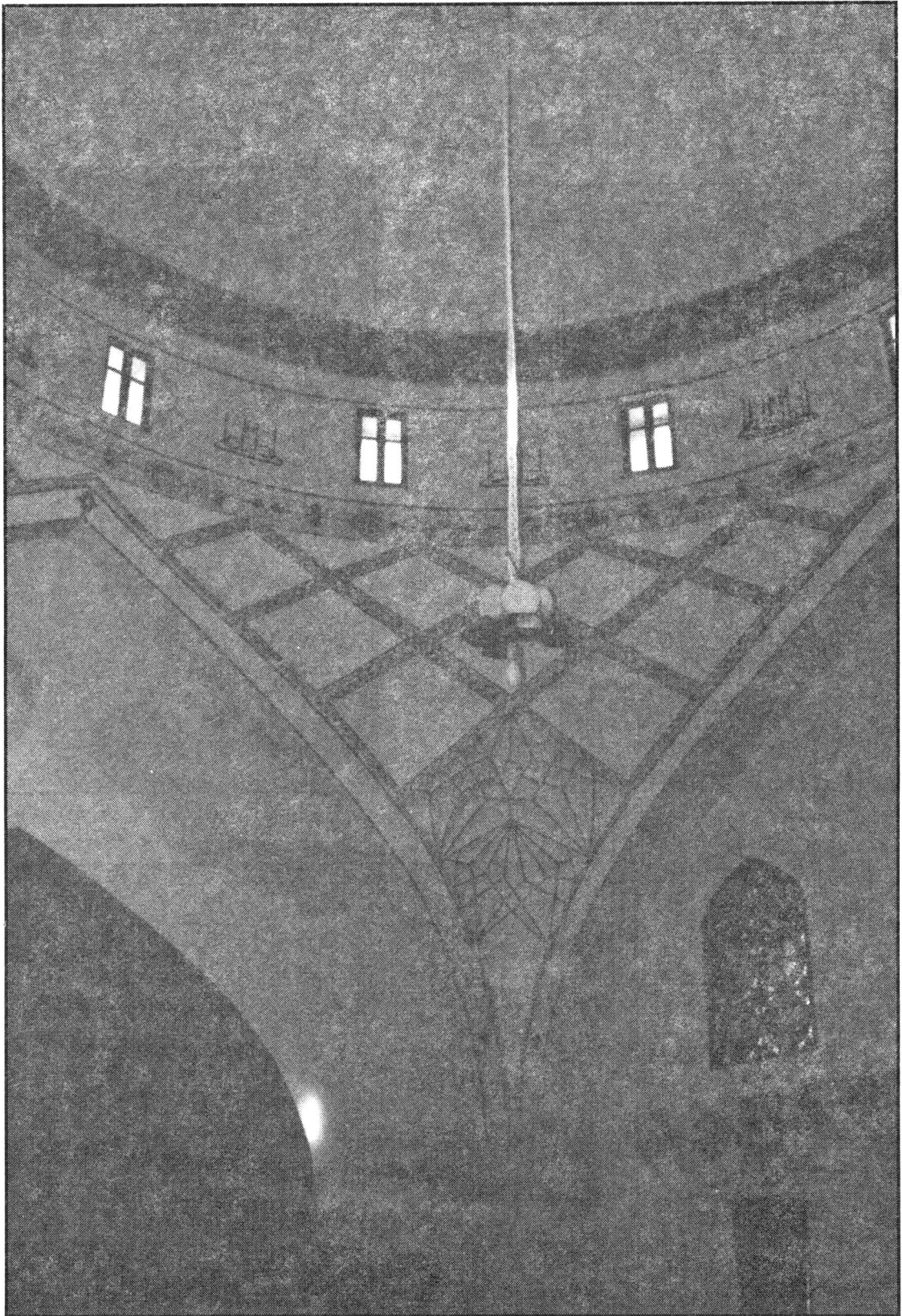

(عکسهای شماره ۸۹، ۹۰، ۹۱) از تعمیرات و بازسازی جبهه شمالی مسجد در سال ۱۳۷۶

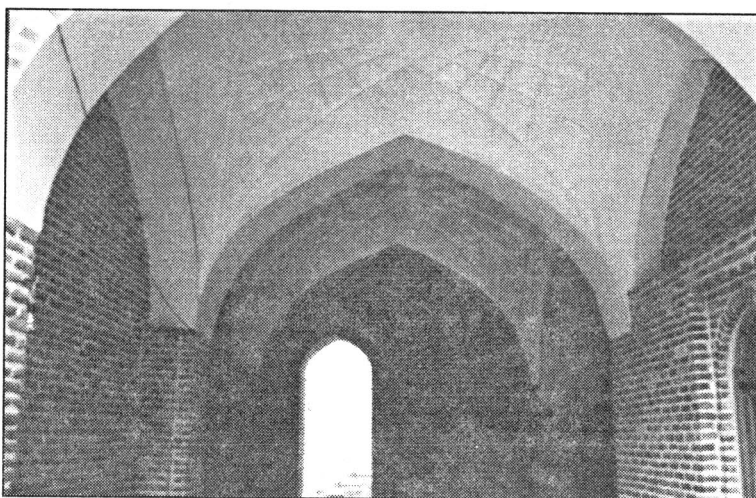
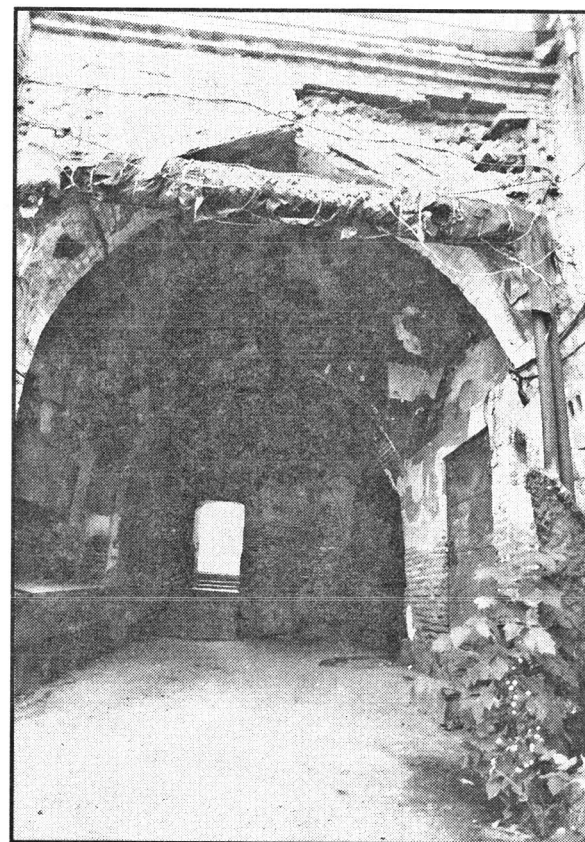
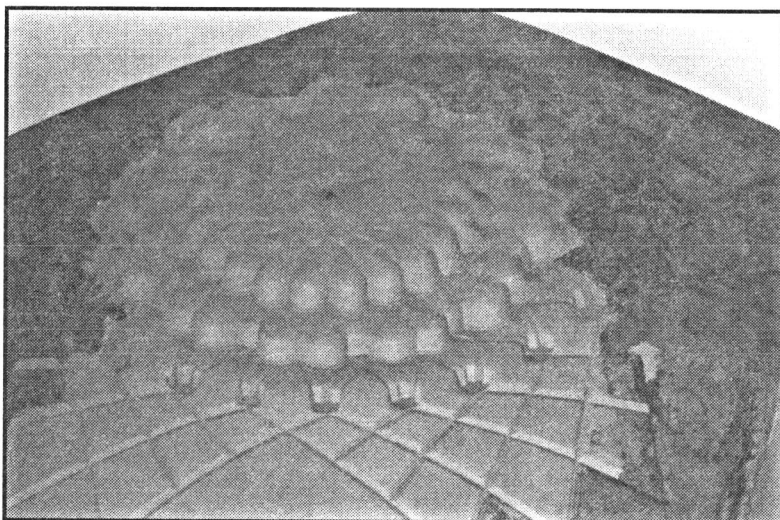
(عکس شماره ۹۲) بدنه خارجی جبهه غربی پس از تعمیرات ۱۳۷۶

مسجد جامع ایروان

(عکس شماره ۹۳) گنبدخانه - جزئیاتی از منطقه انتقال - پس از انجام تعمیرات سال ۱۳۷۶ (عکس از صفائی)

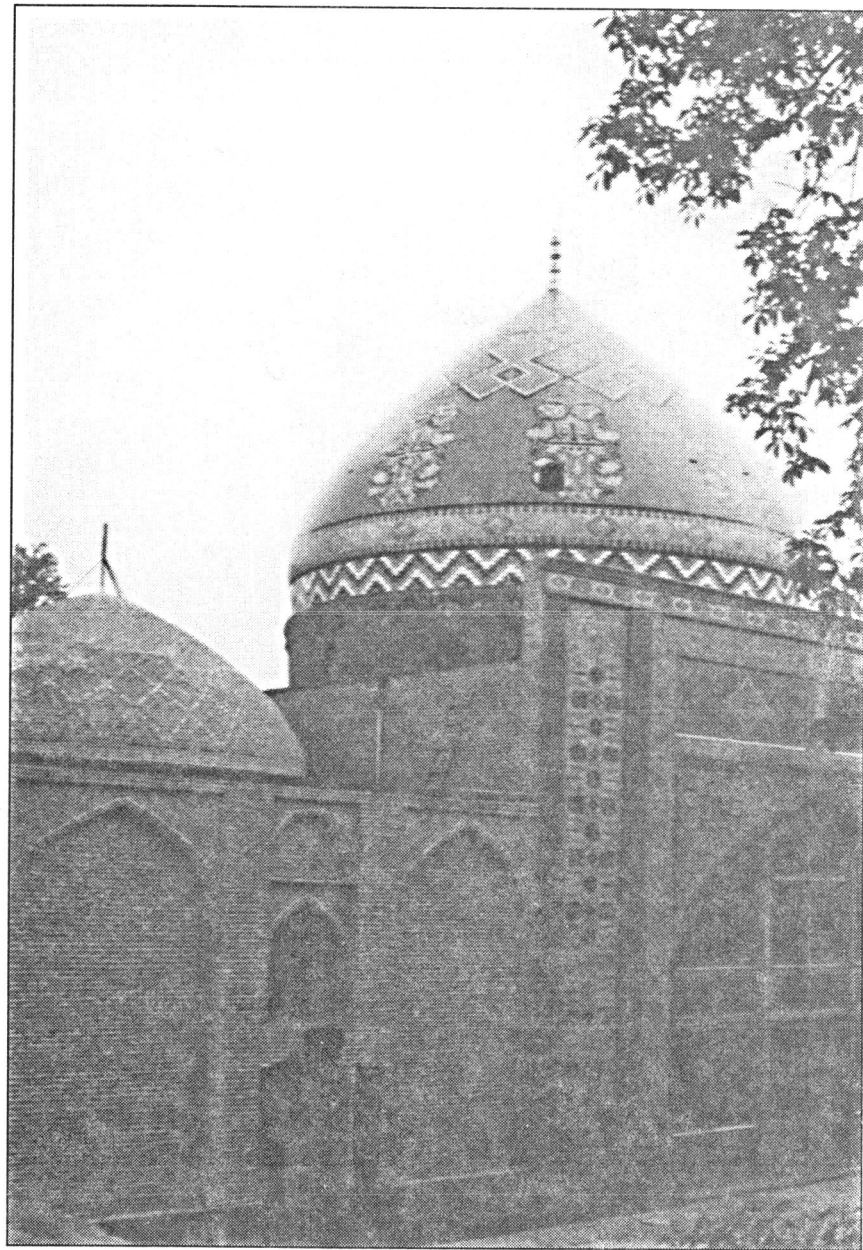
مسجد جامع ابروان
(عکسهای شماره ۹۴، ۹۵ و ۹۶) دالان ورودی پیش از تعمیر (۷۷) و پس از
انجام تعمیرات (۷۹، ۷۸) سال ۱۳۷۶

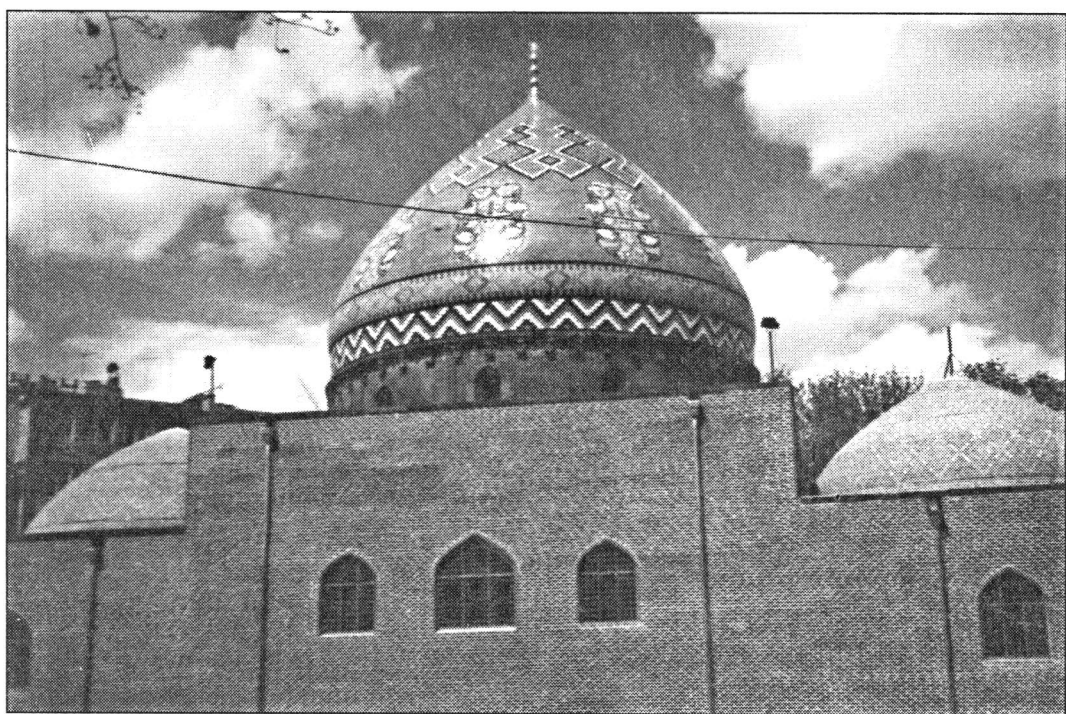
مسجد جامع ایروان

(عکس شماره ۹۷) حیاط مسجد - مدرسه پس از انجام تعمیرات ۱۳۷۶

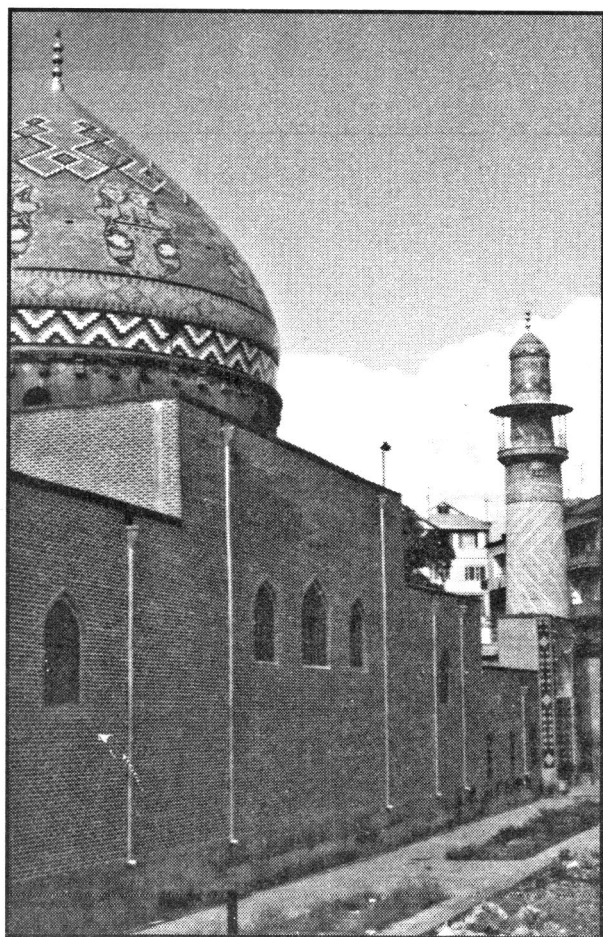
مسجد جامع ایروان
(عکس شماره ۹۸ و ۹۹) دو تصویر از گنبدخانه و گنبد
شبستان شرقی پس از تعمیرات ۱۳۷۶

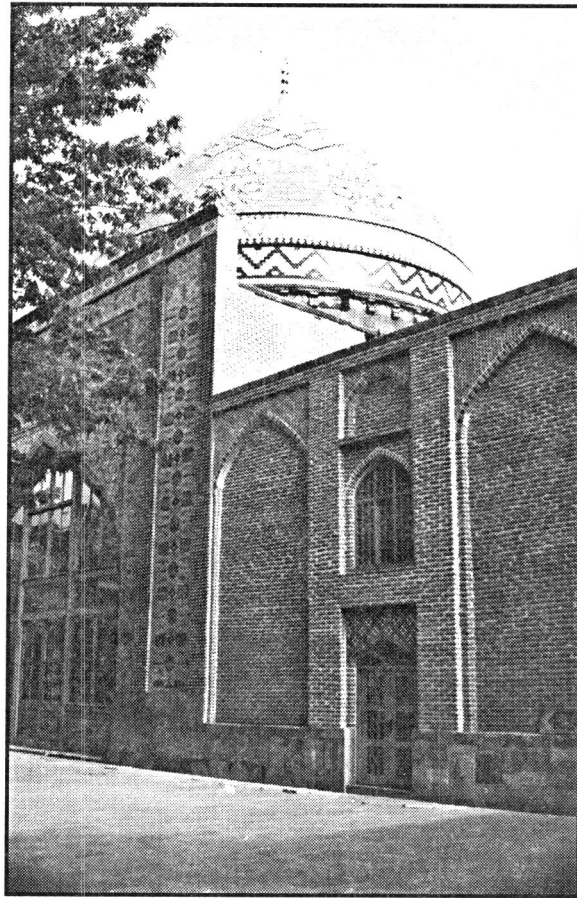

مسجد جامع ایروان

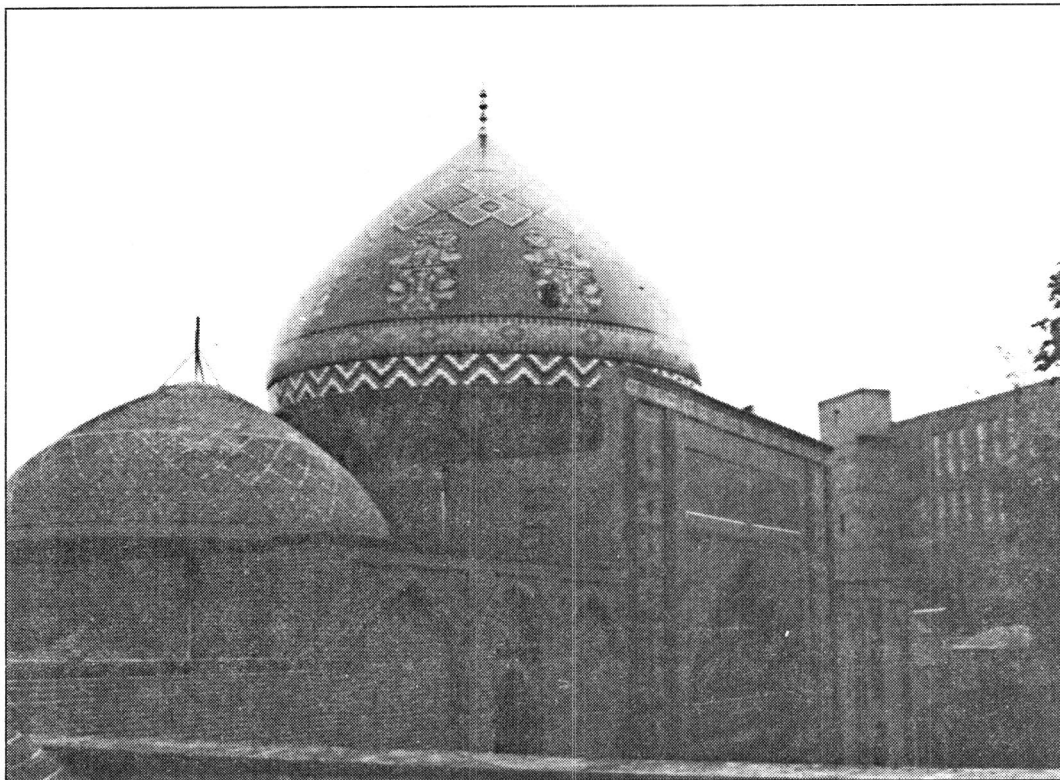
(عکس شماره ۱۰۰ و ۱۰۱) دو تصویر از گنبدخانه و

دیوار قبلی پس از انجام تعمیرات سال ۱۳۷۶

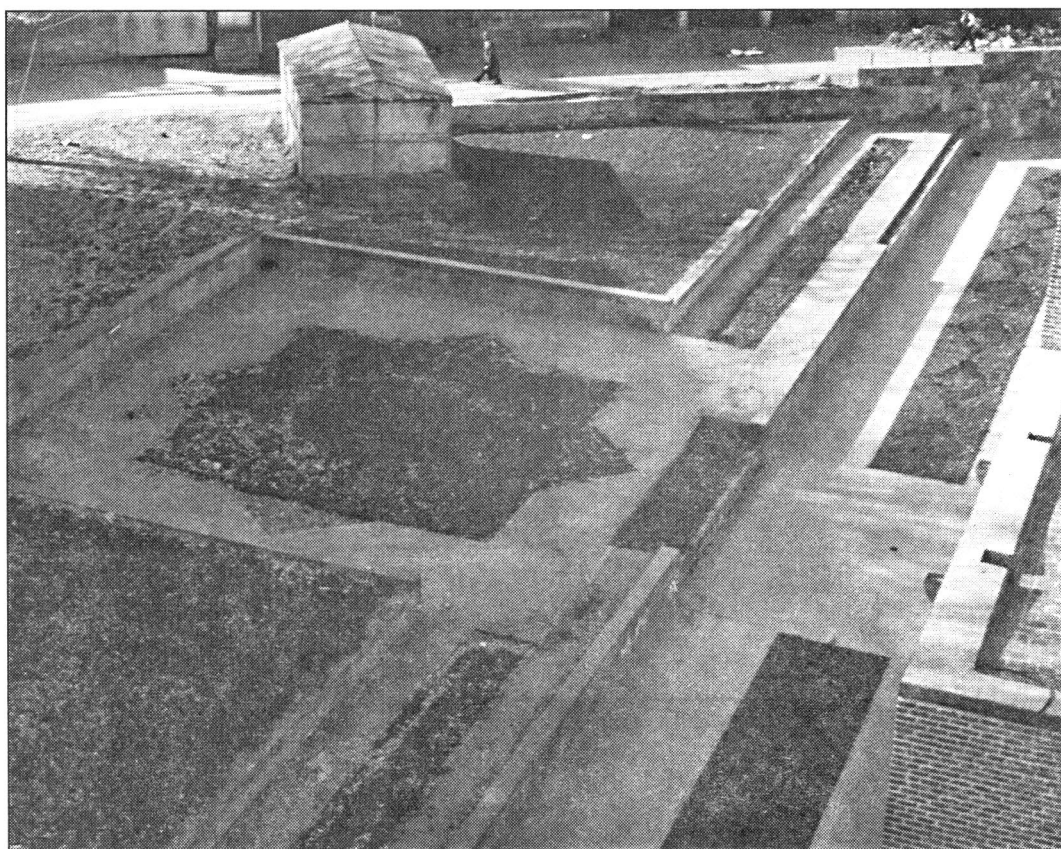

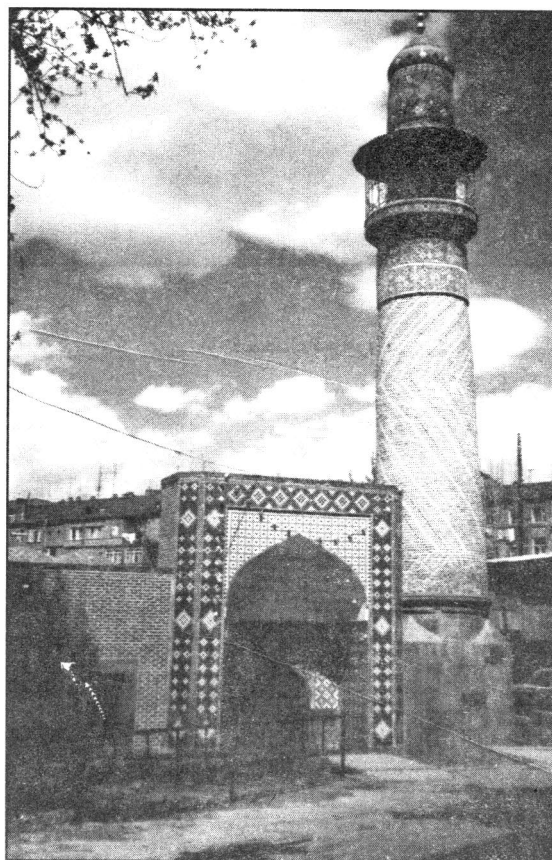
مسجد جامع ابروان
(عکسهای شماره ۱۰۲ و ۱۰۳) دو تصویر از جبهه
جنوب صحن پس از تعمیرات سال ۱۳۷۶

(عکس شماره ۱۰۴) مسجد جامع ایروان اجرای طرح
ساماندهی محوطه جنوب حریم پشت گنبد و جلو
ورودی جنوبی مسجد

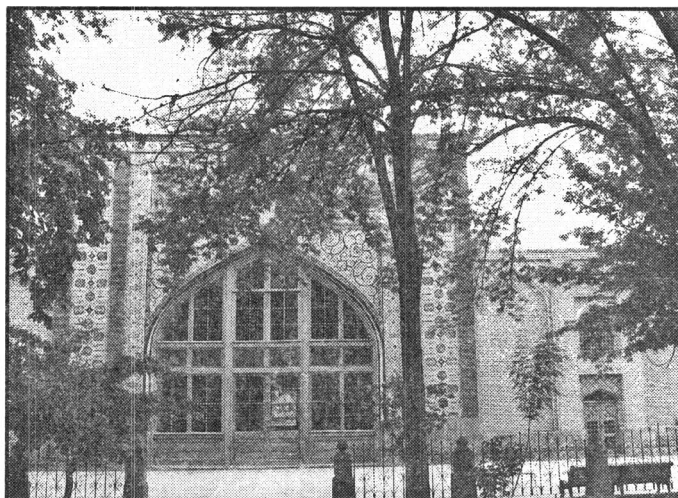

(عکس شماره ۱۰۵) مسجد جامع ایروان مناره و سردر
پس از انجام تعمیرات ۱۳۷۶ - مآذنه بازسازی نشده است

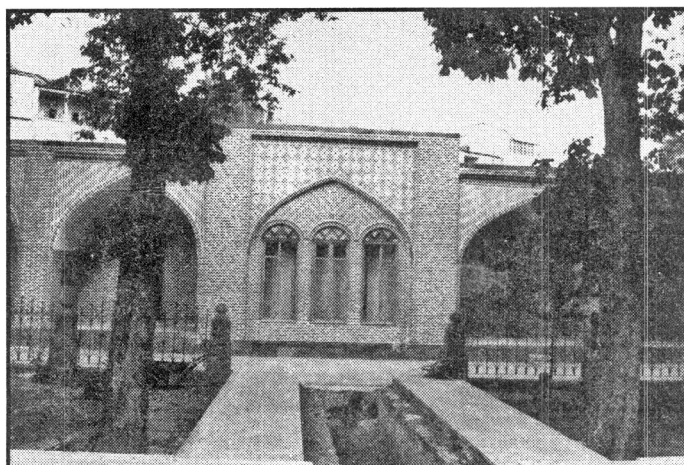
مسجد جامع ایروان

(عکس شماره ۱۰۶) ورودی گنبدخانه پس از انجام تعمیرات ۱۳۷۶

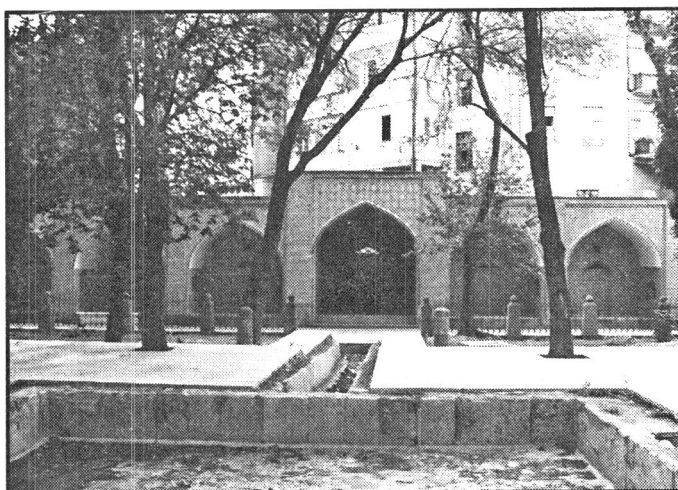
مسجد جامع ایروان

(عکس شماره ۱۰۷) منظر از ایوان غربی، حجرات و حیاط پس از تعمیرات ۱۳۷۶

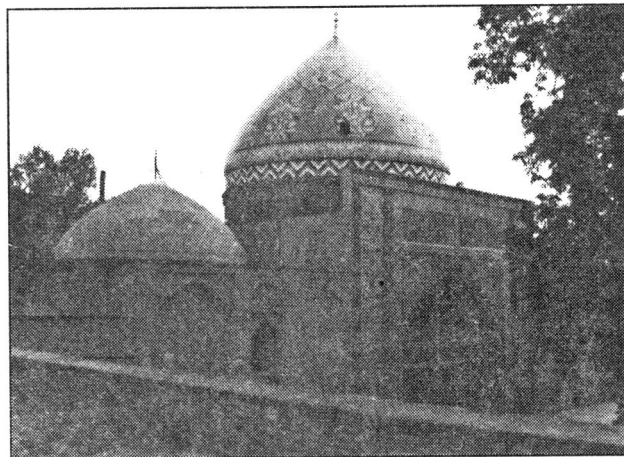

مسجد جامع ایروان

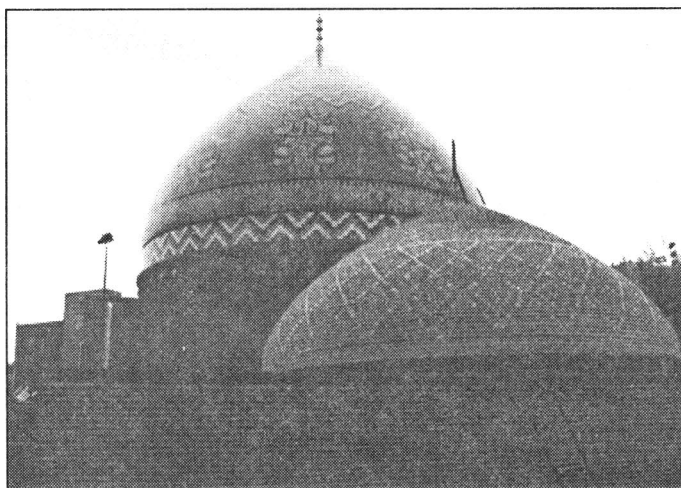
(عکس شماره ۱۰۸) منظر از ایوان شرقی، حجرات و حیاط پس از تعمیرات ۱۳۷۶

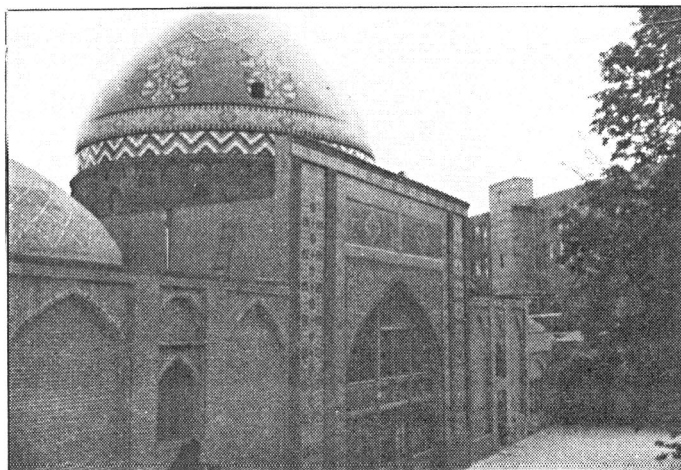
مسجد جامع ایروان
(عکس شماره ۱۰۹) منظری از گنبدخانه اصلی و گنبد
شبستان شرقی پس از تعمیرات ۱۳۷۶

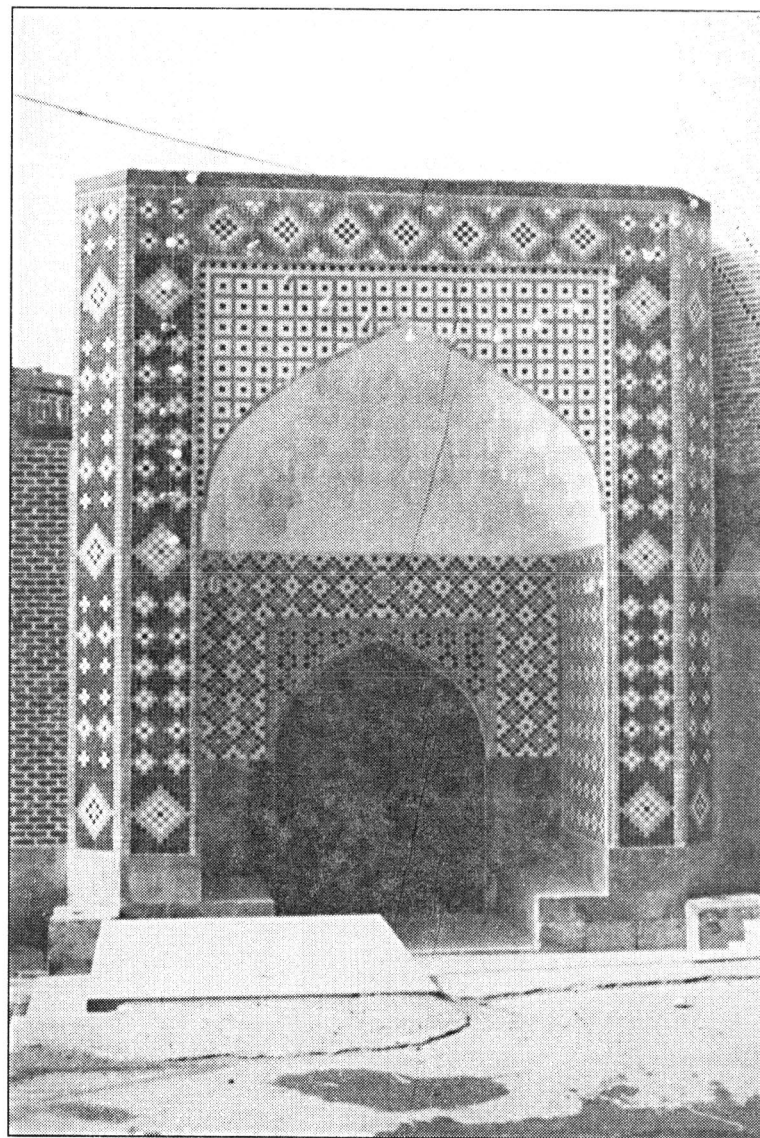
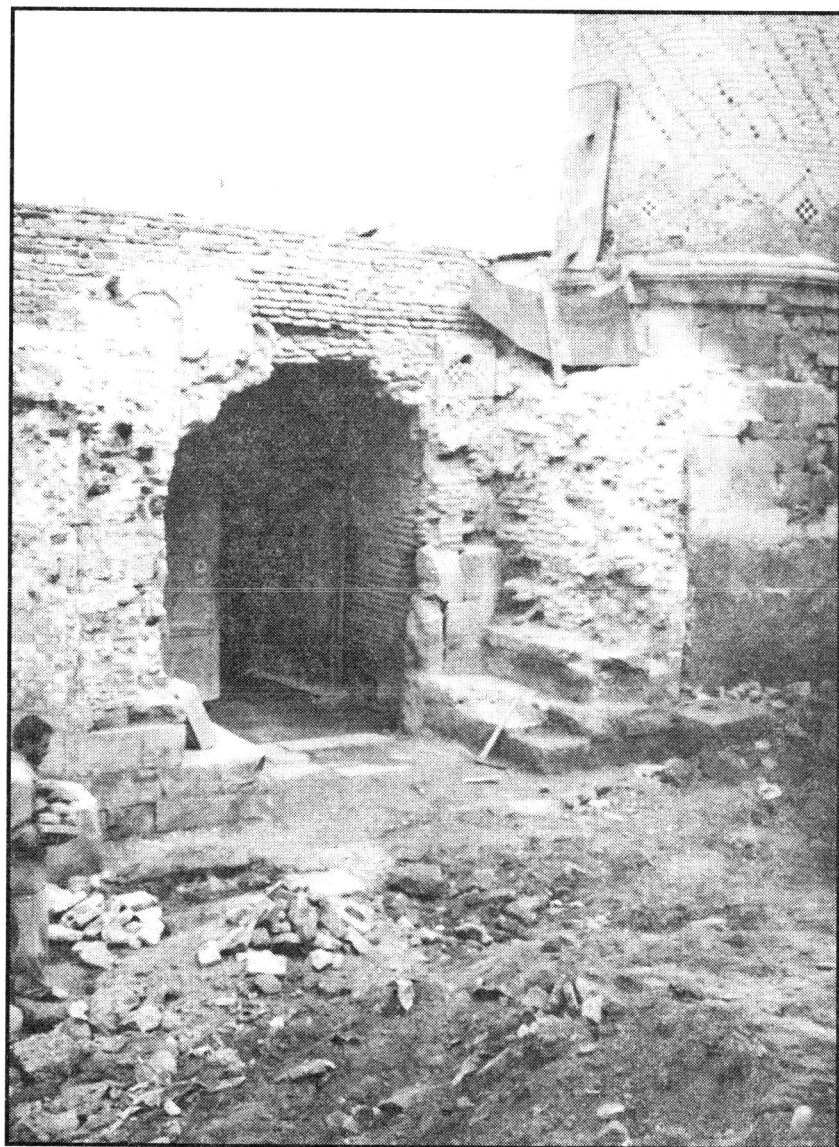

مسجد جامع ایروان
(عکس شماره ۱۱۰) گنبد اصلی و گنبد شبستان غربی
پس از پایان تعمیرات ۱۳۷۶

مسجد جامع ایروان
(عکس شماره ۱۱۱) بدنه جنوبی صحن و گنبدخانه پس از
انجام تعمیرات - سال ۱۳۷۶

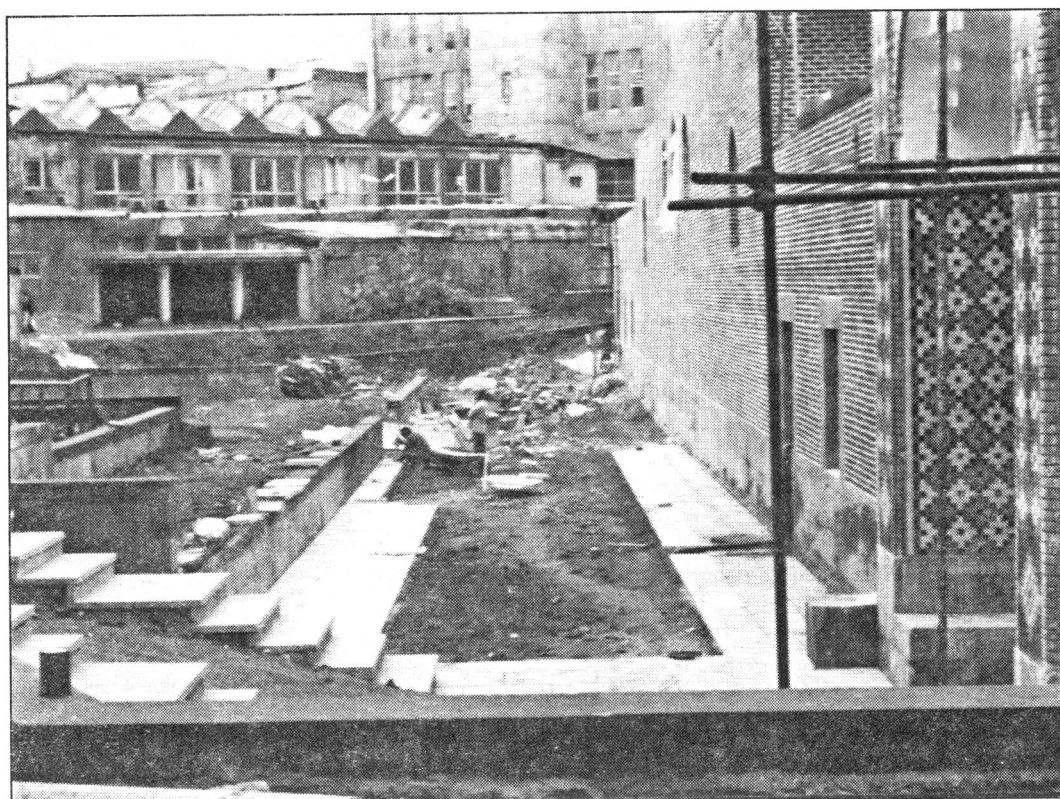
مسجد جامع ایروان

(عکسهای شماره ۱۱۲ و ۱۱۳) دو تصویر از سردر جنوبی پیش از تعمیر و پس از تعمیرات سال ۱۳۷۶

مسجد جامع ابروان (عکس شماره ۱۱۴) بام حجرات جبهه شرقی پس از تعمیر ۱۳۷۶

مسجد جامع ابروان

(عکس شماره ۱۱۵) اجرای طرح ساماندهی حریم جنوبی مسجد ۱۳۷۶

فصل پنجم - اطلاعاتی دیگر درباره شهر ایروان و بناهای تاریخی دوران اسلامی ایرانی آن

این فصل را باید در واقع بعنوان پیوست نوشتار حاضر دانست. در این فصل قصد اینست که به سایر اطلاعاتی اشاره شود که از منابع متفرق و باز دیدهای کوتاه مدت به دست آمده است.

مسجد - مدرسه سردار واقع در ارگ ایروان

آنچه که ما را به این مدرسه رهنمون شد عکس (گراوری) بود که در سفرنامه دیولافوا از بنائی بنام مسجد ایروان چاپ شده است. در یک بررسی کوتاه مشخص شد که عکس مذکور نمی تواند مربوط به مسجد - مدرسه جامع ایروان باشد. با راهنمایی آقای مهندس نعلبندیان در دیدار از محوطه ارگ به آثاری برخورد شد که از هر حیث می توانست گویای بنای مدرسه (مسجدی) باشد که در متون از آن بعنوان مدرسه - مسجد سردار یاد شده است. عکسهای قدیمی آرشیو موزه این امر را محرز ساخت.

عکس شماره ۱۷ از ارگ ایروان (متعلق به سال ۱۸۶۲ از آلبوم هیئت دیپلماتیک ایتالیائی عازم ایران) که در گوشه چپ آن گنبد مسجد ارگ را نشان می دهد خود نیز موید این نظر شد.

عکس بسیار گویائی از این مسجد - مدرسه از ایوان شمالی به ایوان جنوبی و صحن نگاه می کند (عکس ۹۹) در مقاله مرحوم کونیو (۲) ارائه شده است که از آرشیو دونسکوی موناستیر گرفته شده است و زیر آن عنوان مسجد زال خان آمده است که از دو حال خارج نیست یا نام دیگر مدرسه - مسجد سردار است یا اینکه اشتباهاً یک چنین عنوانی به آن داده شده است چنانکه در همین کتاب زیر عکس دیگری که مربوط به نمای شمالی صحن مسجد - مدرسه جامع ایروان است (۹۹a) و از همان آرشیو گرفته شده است نام مسجد حاجی نوروز علی بیک یا نوروز علی خان، مربوط به سال ۱۶۸۷ آمده است که آنهم قاعدتاً می تواند اشتباه باشد.

شرح چند عکس از آلبوم هیئت دیپلماتیک ایتالیائی به ایران

قبل از ارائه شرح بیشتری درباره مسجد - مدرسه سردار نظر خواننده را به بخشی از گزارش هیئت ایتالیائی جلب می کند. از میان عکسهای آلبوم هیئت دیپلماتیک مزبور، که توسط پیه مونتزه در مقاله خود در مجله ایست اندوست ۱۹۷۲ منتشر گردیده است بطور مشخص سه عکس (۷، ۶، ۵) در ارتباط با نوشتار حاضر حائز اهمیت است که از آن یاد می شود.^{۱۱} شایان ذکر است که این هیئت که اولین هیئتی است که دولت ایتالیا به ایران اعزام می دارد از تاریخ هشتم تا دوازده ژوئن ۱۸۶۲ (تابستان ۱۲۷۹ هـ.ق) در ایروان توقف داشته است.

آن زمان که از آثار این مسجد - مدرسه، واقع در محل ارگ قدیم شهر و در نزدیکی کارخانه شراب سازی، بازدید بعمل آوردیم مشاهده شد که بقایای مسجد - مدرسه توسط خانواده هائی نقیر اشغال شده است.

با بهره گیری از عکسهای گویایی که وجود داشت و آنچه که از بنای مذکور قابل رؤیت و نقشه برداری بود امکان بازسازی ترسیمی معماری مسجد - مدرسه را تا حدودی میسر ساخت. معماری بنا به ویژه تزئینات آن شباهت فوق العاده ای با معماری و تزئینات مسجد جامع دارد. تا حدی که گنبد آن در نگاه اول با گنبد مسجد جامع یکسان تصور می شود. عکسی که در مقاله مرحوم کونیو (۹۹) ارائه شده است و جبهه شرقی و غربی مسجد - مدرسه را به وضوح نشان می دهد، حداقل وجود ده یا یازده دهانه ایوان را در هر جبهه مشخص می سازد. ابعاد حیاط این مسجد - مدرسه در دو جبهه روشن می باشد و نقش مسجد بودن آن بیشتر است. قطر گنبد با ابعادی حدود ۷/۵ متر از قطر مسجد جامع که دوازده متر است نیز کوچکتر است. عرض حیاط حدود ۳۱/۵ است که از عرض حیاط مسجد جامع که بالغ بر ۴۷/۳۰ است نیز کوچکتر است در صورتیکه تناسب دو حیاط را یکی بدانیم طول حیاط مسجد - مدرسه سردار حدود چهل و هشت و نیم متر می شود.

$$\frac{31.5}{z} = \frac{47.3}{73.5}$$
$$z = 48.65$$

سایر بناهای اسلامی ایروان و اطراف آن

در یک بررسی کوتاه مدت و با استفاده از مطالعات قبلی مهندس نعلبندیان (مهندس ناظر مقیم پروژه مرمت و احیاء مسجد جامع ایروان) امکان بازدید از بقایای چهار مسجد از هشت مسجد ایروان میسر گردید.^{۱۲} که از آن میان باید از دو مسجد قابل ذکر آن یعنی مسجد قدیمی تپه باشی و مسجد سرتیپ یاد کرد.

مسجد تپه باشی و مسجد سرتیپ

مسجد تپه باشی که در بخش قدیمی شهر است بنائی است که قسمت اعظم آن ویران شده و در بخشی از آن خانواده‌ای ساکن است. این بنا به احتمال زیاد صفوی (شاه سلیمان) است و تمام عناصر اصلی آن قابل تشخیص و امکان بازسازی کامل آن وجود دارد. از دیگر بناهای قابل توجه برج آرامگاهی از دوران تیموری است که در خارج شهر قرار دارد.

برج آرامگاهی خارج از شهر ایروان

بنائی است با بدنه‌های سنگی و گنبدی آجری و کتیبه‌ای به تاریخ هشتصد و نوزده که بر ترک ورودی به بقعه نوشته شده است.

کتیبه متضمن بسم‌الله و آیه‌الکرسی بر چهار ترک و عبارات: امر به انشاء هذه البقعة المباركة الاعظم الاکرم مجمع المکارم و الشیم عمید الملوک و السلاطین ملجا الضعفا و المساکین. حامی العلما و الطالبین معین الفقراء و السالکین جلال‌الدوله و الدین ...حسین...

معماری برج مشتمل بر دو بخش سنگی که برج را می‌سازد و دو بخش آجری که کتیبه کاشیکاری ساقه و گنبد روی آنرا می‌ساخته از کتیبه کاشیکاری جز حمیلی در برخی از ترکها چیزی باقی نمانده است. احتمال آنکه گنبد کاشیکاری بوده است نیز وجود دارد. معماری این برج شبیه برجی است که در مقاله کونیو تحت عنوان برج آرامگاهی ناپدید شده در ایروان از آن یاد می‌کند.

مسجد دهکده آغاراک در منطقه آستاراک

آقای مهندس واروژان آراکلیان در سال گذشته (۱۳۷۸) نقشه و عکسهائی را از مسجد کلیسایی (به گفته ایشان) کوچکی واقع در دهکده آغاراک ارائه دادند که عنوان کردن آنرا در این نوشتار بی‌مناسبت نمی‌داند.

این مسجد کوچک دارای دو گنبدخانه کوچک با دو محراب است و فضائی کشیده در امتداد این دو گنبدخانه قرار دارد دیوارها با سنگ‌لاشه و تویزه‌ها (جز یک تویزه فاصل بین فضای کشیده و گنبدخانه اول) و گنبدها آجری است. احتمال اینکه این بنا در دوره‌های مختلف ساخته شده و عملکردهای دوگانه داشته است وجود دارد.

ضرورت تداوم مطالعات معماری دوران اسلامی در ارمنستان

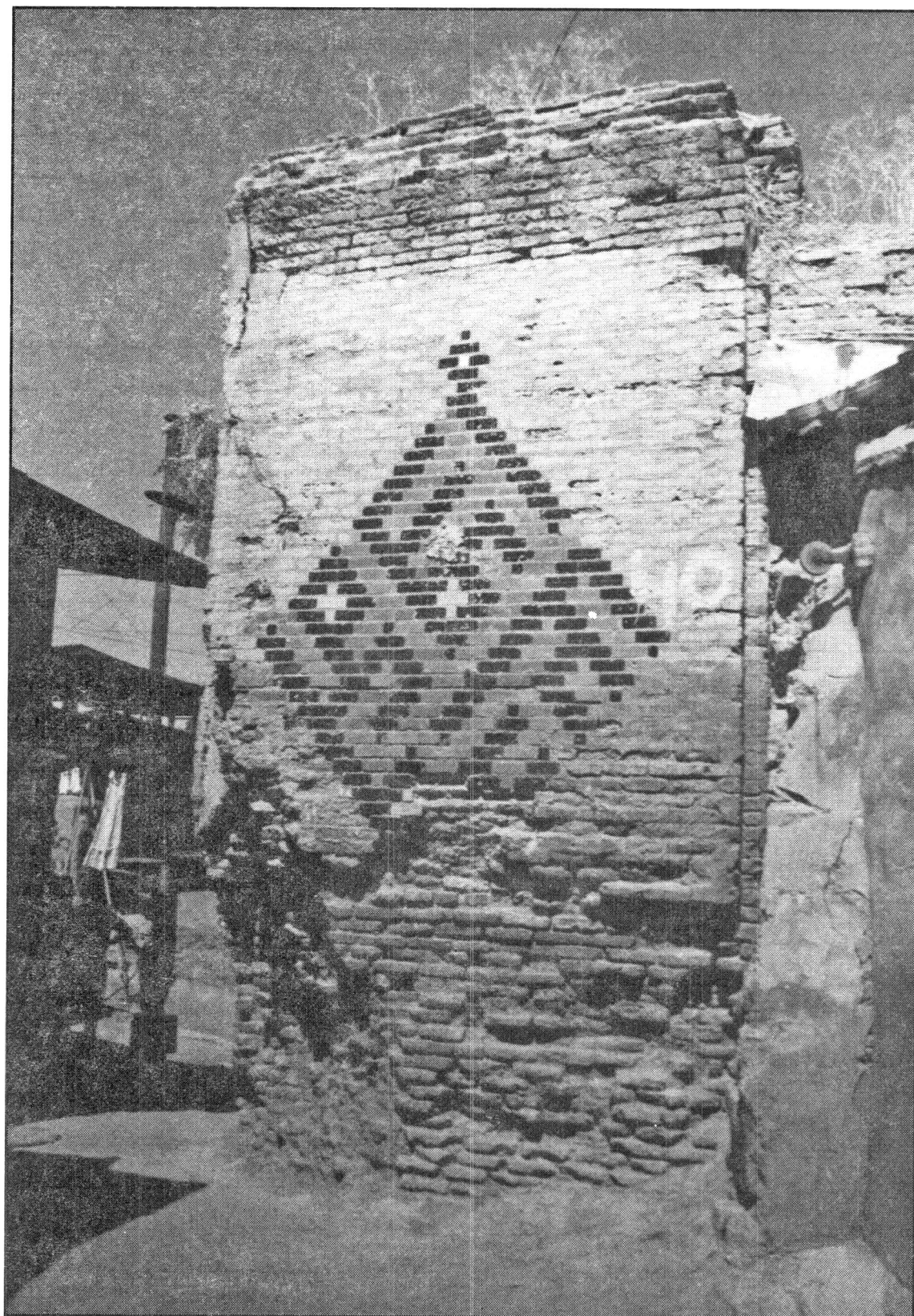
ارائه چند مورد فوق از معماری اسلامی در ارمنستان و به ویژه ایروان ضرورت انجام مطالعات را در ارتباط با معماری و شهرسازی دوران اسلامی را در ایروان و نیز حفاظت از این میراث را در آن خطه ضروری می‌سازد. شایسته است که این برنامه بصورت مشترک با محققین ارمنی تداوم یافته و صورت تحقق یابد.

هر چند شهرسازی جدید ایروان، ایروان تاریخی دوران ایرانی اسلامی را به شدت آسیب رسانده است ولی هنوز بخشی از بافت تاریخی ارزشمند ایروان با ویژگیهای قابل مطالعه باقی مانده است که شایان توجه است.

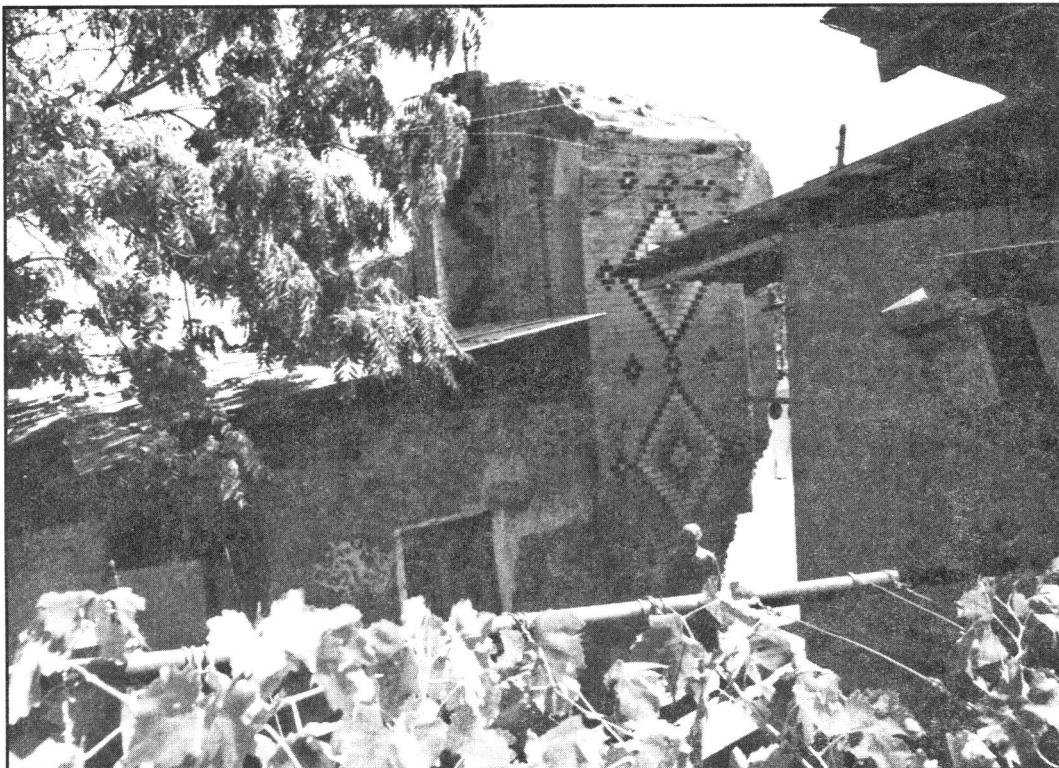
اشاره‌ای به مسئله کاربری، توزیع فضائی و طرح احیای آینده مسجد جامع

نظر به اینکه مسجد جامع ایروان عظیم‌ترین نهاد مذهبی فرهنگی اسلامی موجود ماوراء قفقاز به شمار می‌آید پیش‌بینی عملکردی مناسب با موقعیت ویژه‌ای که دارد از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است.

مسجد جامع بهر تقدیر می‌تواند به عنوان کانونی برای فعالیتهای مذهبی و فرهنگی در شهر ایروان مطرح باشد.

(عکس شماره ۱۱۶) نمای جنوبی جرز گوشه شمال شرقی گنبد سردار در ارگ قدیم ایروان

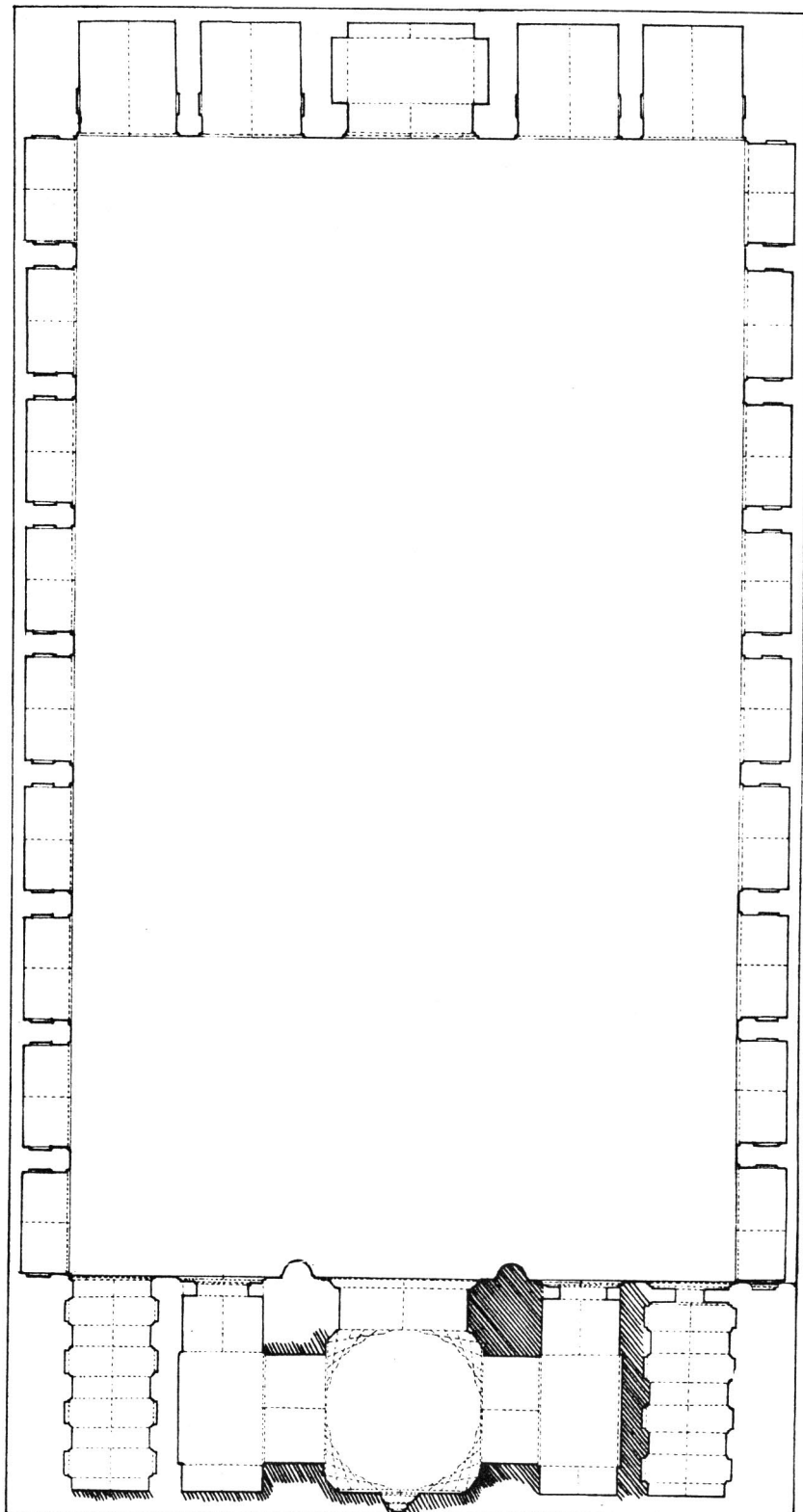

(عکس شماره ۱۱۷) نمای شمالی جزر گوشه شمال شرقی گنبد سردار

(عکس شماره ۱۱۸) نمای جنوبی جزر گوشه شمال شرقی گنبد سردار و مردم محل. در ارگ قدیم ایروان

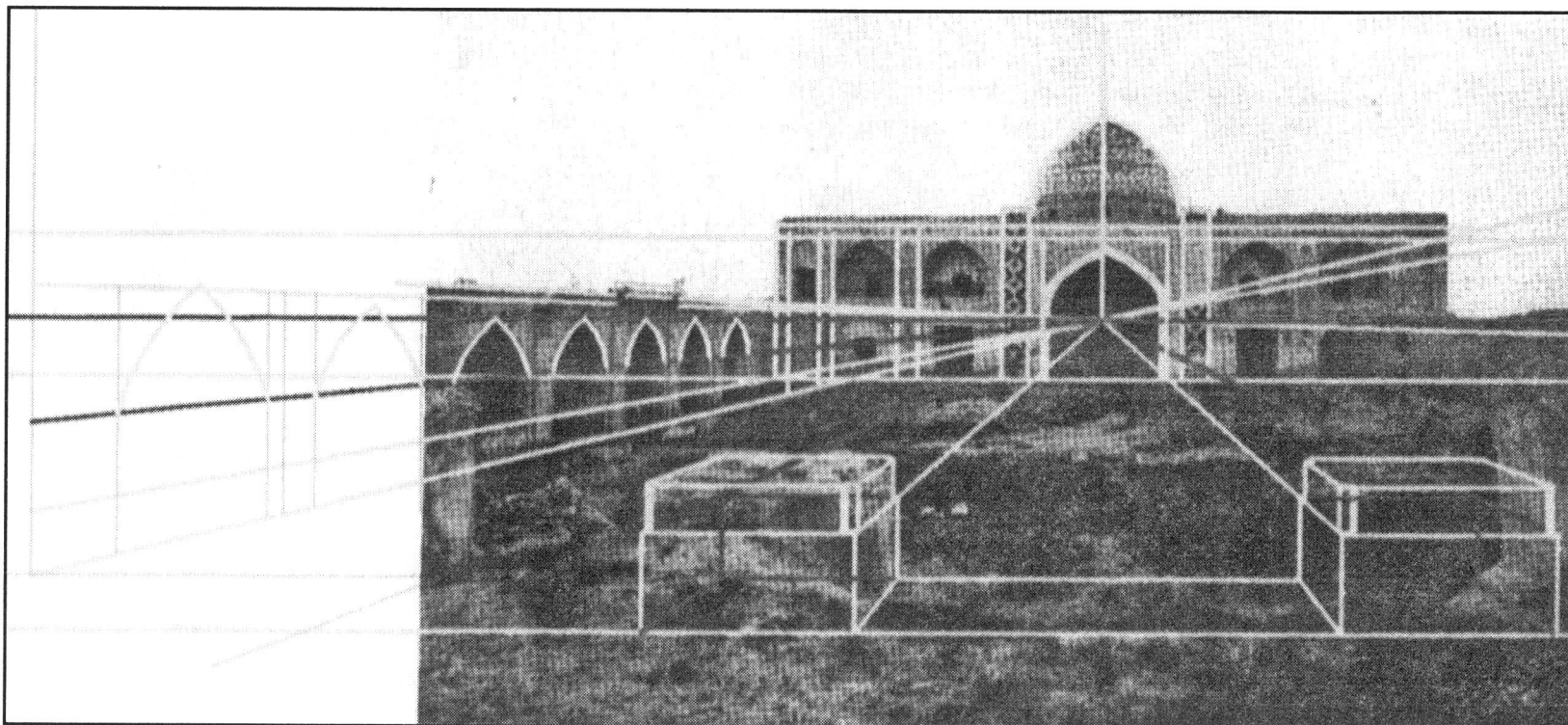

برداشت

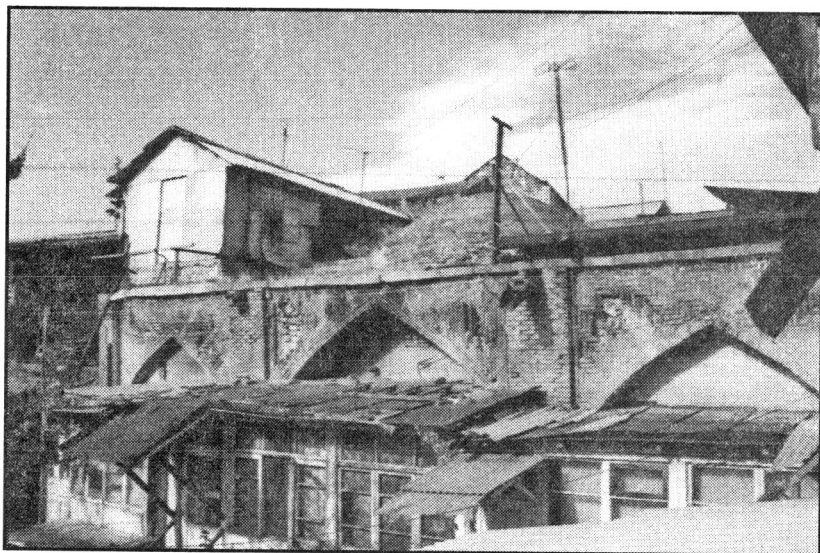
مطالعه و تحقیق

(شکل شماره ۳۰) نقشه بازسازی مدرسه - مسجد سردار واقع در ارگ شده از روی عکس شماره ... و نقشه برداری از بقایای موجود از مدرسه در محل که امکان نقشه برداری از ممکن بود.

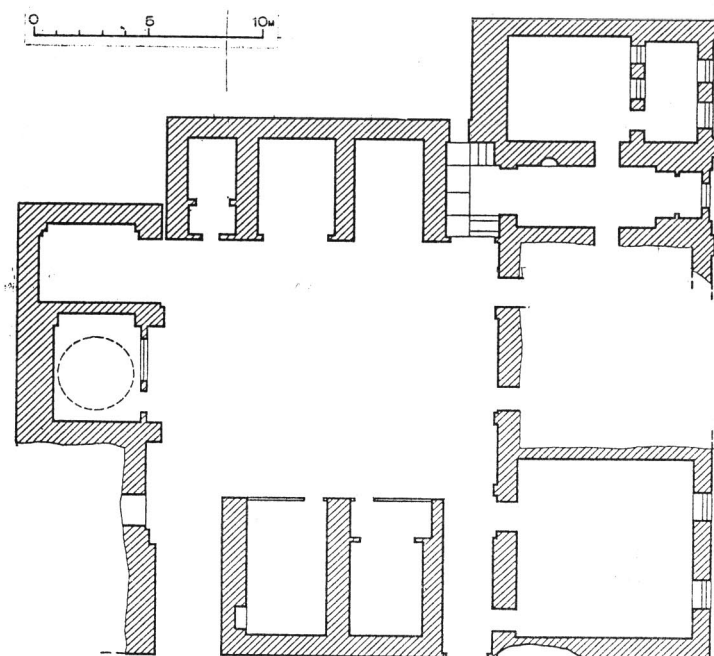

مدرسه سردار - ایروان

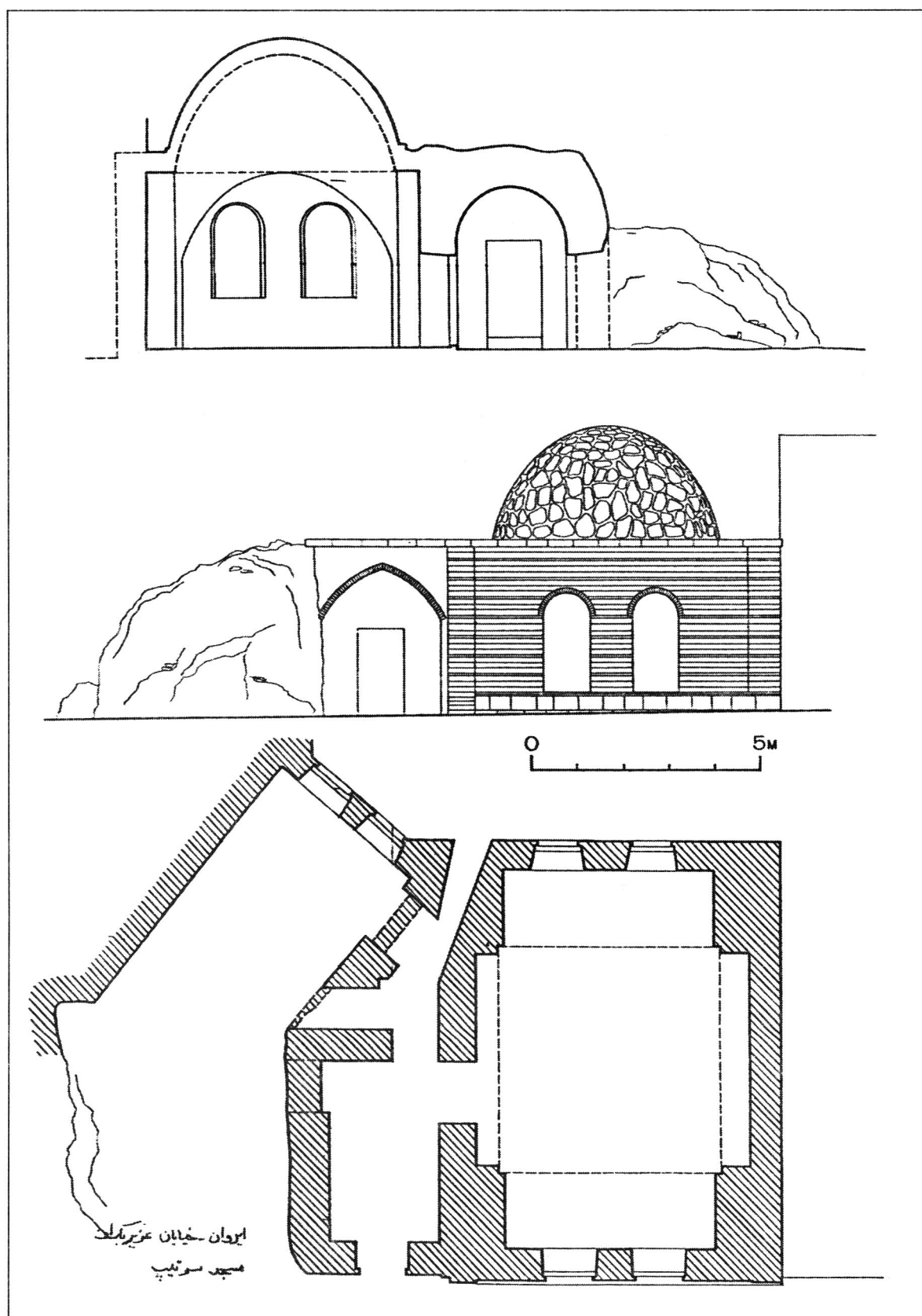
(شکل شماره ۴۱) پرسپکتیو بازسازی شده از مدرسه از روی عکس شماره ۶

عکسهای شماره ۱۱۹، ۱۲۰ (عکسهائی از مسجد قدیمی تپه باشی ایروان - ۱۳۷۵)

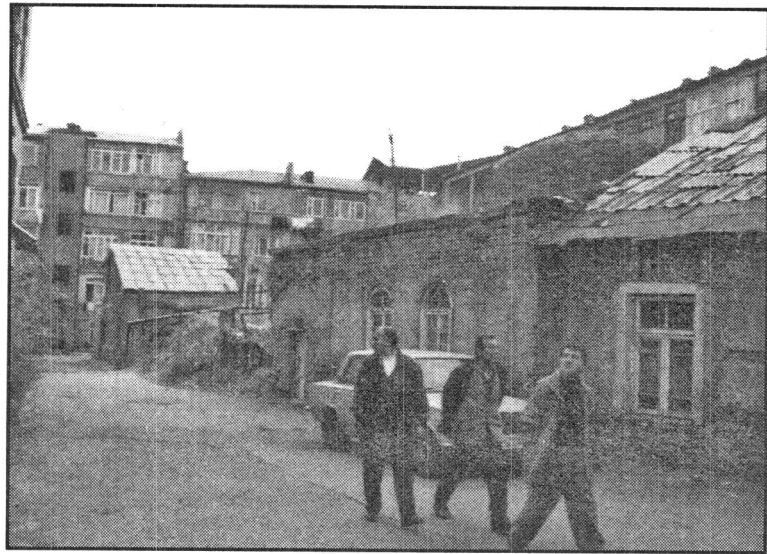

(شکل شماره ۴۲) ایروان - بافت قدیم خیابان روستائی مسجد تپه باشی
«ماخذ اداره کل حفاظت بناهای تاریخی ارمنستان»

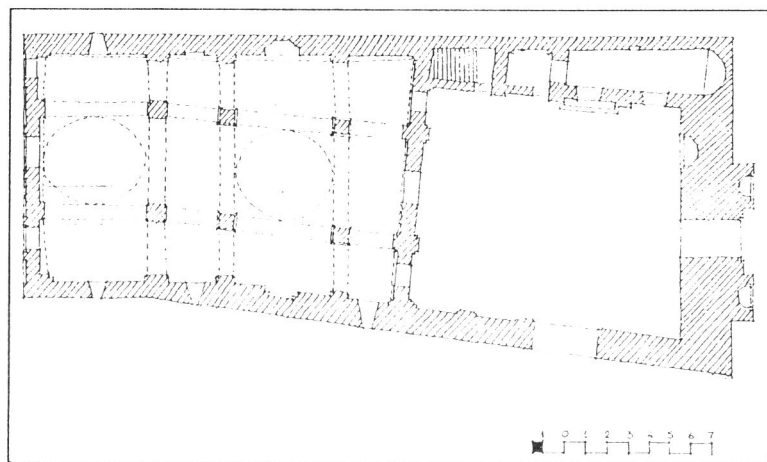
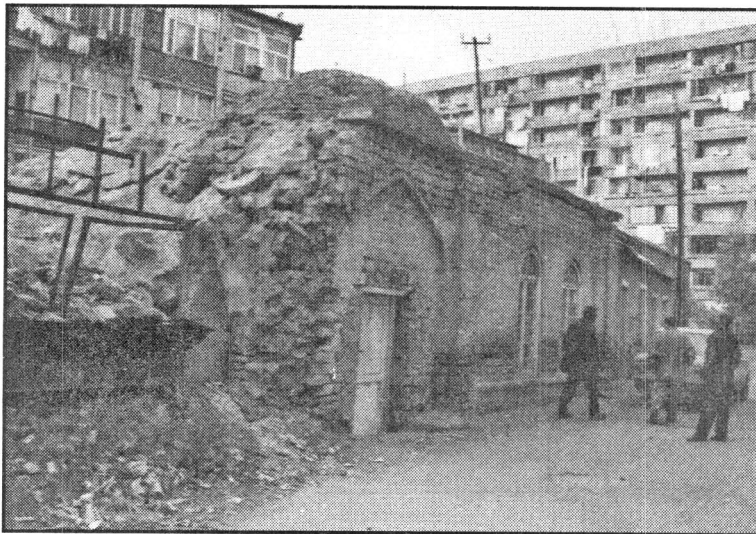

(شکل شماره ۴۳) ایروان خیابان عزیز بک مسجد سورتیپ

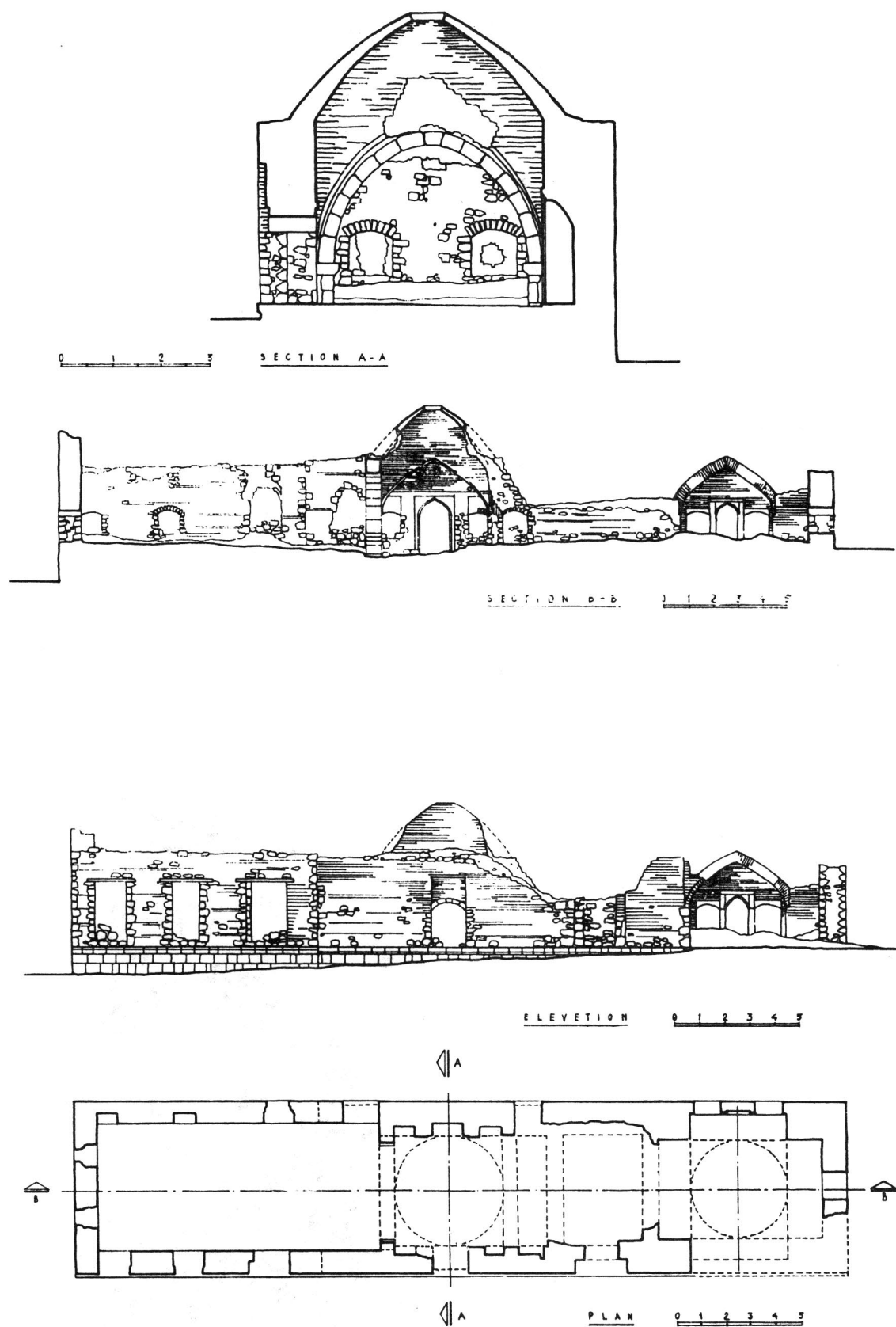

عکسهای شماره ۱۲۱-۱۲۲ عکس‌هایی از مسجد سرتیپ
-ایروان - خیابان عزیزیک - ۱۳۷۵

(شکل شماره ۲۴) مسجد ..... محله ..... ایروان
«ماخذ مقاله کونشو»

(شکل شماره ۳۵) مسجد روستای آغاراک - مقاطع نما و پلان - «ماخذ مهندس آراکلیان»

مذهبی و فرهنگی از دو بعد مدنظر است:

بعدی به مفهوم خاص اسلامی به ویژه مسلمانان شیعه مذهب و بعدی به مفهوم مشترک و تقریب و نزدیک سازی که بصورت دارالتقریب بین ادیان و مذاهب عملکرد خواهد داشت.

با توجه به فضاهای بسیار مناسب و متنوع جبهه شمالی مسجد کاربریهای فرهنگی (تقریب) می تواند به دلیل نزدیکی آن به خیابان اصلی در این جبهه متمرکز گردد و کاربریهای مذهبی و آئینی بطور اخص در جبهه جنوبی هسته مرکزی جبهه جنوبی (گنبدخانه و دو شبستان شرقی و غربی)، فضای غربی آن برای موزه و فضای شرقی برای یک کتابخانه تخصصی مدنظر قرار گیرد.

حجرات متعدد مسجد در چهار بخش تفکیک شده آن توسط دو ایوان شرقی و غربی در اطراف حیاط را می توان برای اقامتگاه طلاب، محققین، مامور سرا و اداری مورد استفاده قرار داد. وسعت چشمگیر و فراخ صحن مسجد بسان میدانی بزرگ کاربریهای فوق الذکر را در اطراف خود گرد هم خواهد آورد

مدیریت مجموعه و نحوه اداره آن

طبعاً این نهاد در صورتی در ماموریت احاله شده به آن

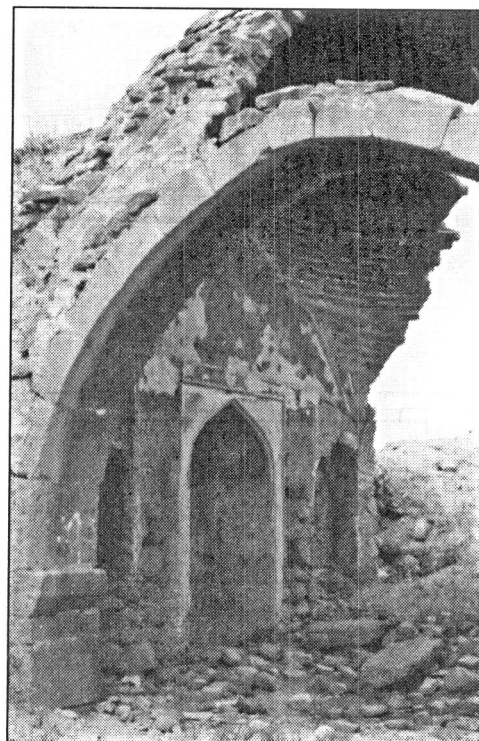
توفیق خواهد یافت که مدیریتی توانمند و با درایت و آشنا به فضای مذهبی فرهنگی منطقه مسئولیت آنرا به عهده گیرد. بدیهی است که اداره و نگهداری یک چنین مرکزی نمی تواند بدون توجه به هزینه های مورد نیاز آن باشد. به نظر می رسد که بهترین شیوه تامین هزینه ها از طریق موقوفات اختصاصی باشد که مسجد فعلاً فاقد آنست (یا اطلاعی فعلاً از آن نداریم). که می تواند از سوی بنیاد مستضعفان و جانبازان با اجازه ولایت فقیه منظور گردد.

در وقفیه مسجد که در واقع اساسنامه اداره این مرکز به حساب خواهد آمد میتواند تمام مسائل مربوط به نحوه مدیریت، بهره برداری، نگهداری و تامین درآمدها پیش بینی گردد.

کلام آخر اینکه کار مسجد با مرمت آن به پایان نمی رسد و تکلیف ما زمانی سرانجام خدایسندانه ای دارد که به مسئله آینده آن نیز از هم اکنون تفکری ویژه گردد.

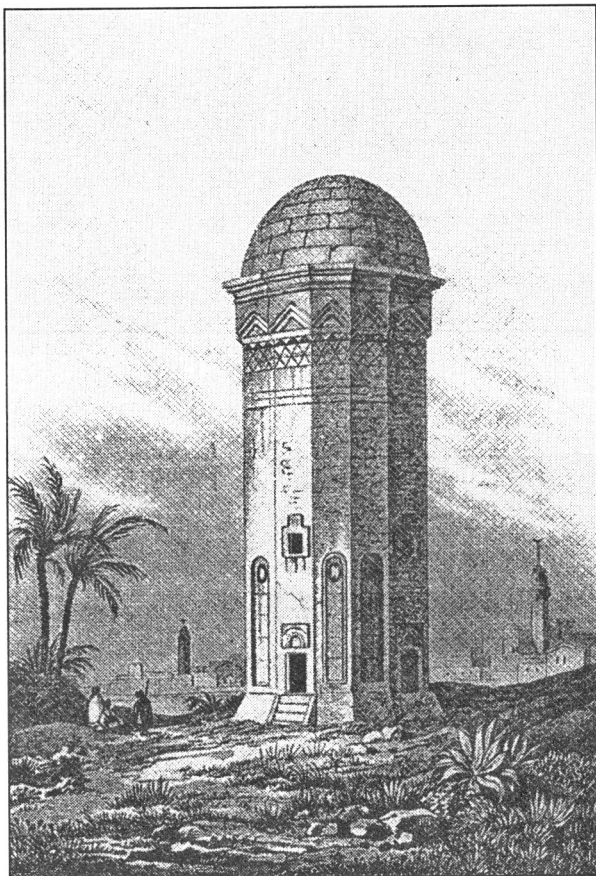
باقر آیت الله زاده شیرازی

شهریور ۱۳۷۹

(عکس شماره ۱۲۳) تصویری از بقایای مسجد روستای آغاراک

«ماخذ- مهندس آراکلیان»

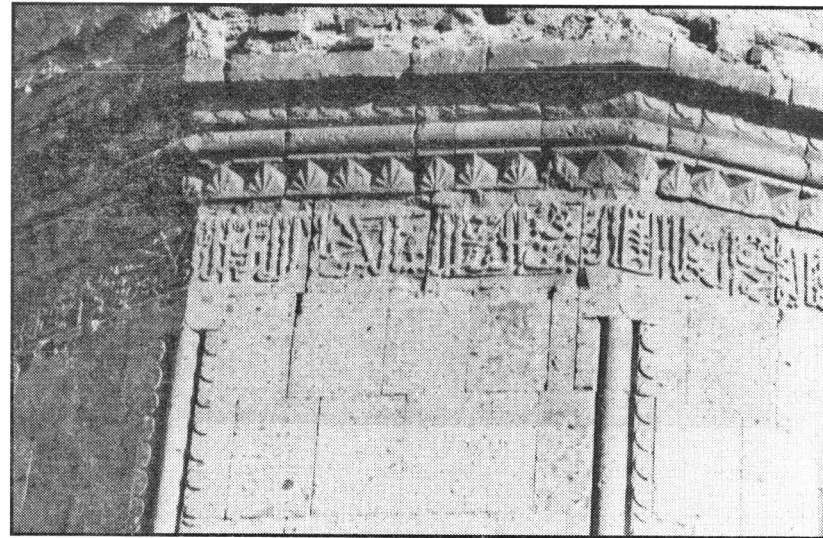
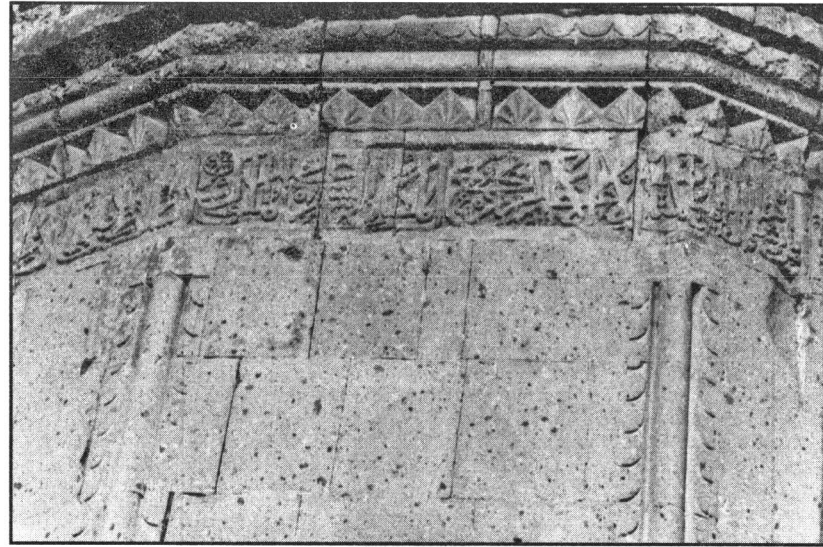

(شکل شماره ۴۶) برج آرامگاهی تصویر شده توسط Bore (۱۹۲۸) لوح ۹ در مرکز ایروان که امروزه اثری از آن نیست - این برج مشابه برج آرامگاهی دوره تیموری است خارج از شهر ایروان که از آن در فصل پنجم همین گزارش از آن یاد شده است.

(عکس شماره ۱۲۴) برج آرامگاهی دوره تیموری خارج شهر ایروان

(عکسهای شماره ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸) کتیبه‌های برج آرامگاهی دوره تیموری خارج ایروان - عکس ۱۳۷۲ - حیدری

پی‌نوشت‌ها:

۱- پیش از ماموریت‌هایی دوم و سوم و در فاصله آنها آقای عبدالرحمن وهاب‌زاده بعنوان نماینده سازمان در تمشیت امور مطالعاتی و اجرایی با حضور خود در محل نقش مؤثر ایفا کردند. آقای دکتر عبدالله جبل‌عاملی نیز در سفرهای مکرر خود به دعوت سفیر ایران در ارمنستان جناب آقای نیک کار در نظارت بر اجرای طرحهای تعمیراتی و تهیه طرحهایی از جمله طرح سر در مسجد از خیابان ماشتوتز و طرح بازسازی جبهه شمالی مسجد همکاری داشتند در تهیه مدارک و مستندات مربوط به مسجد جامع ایروان از قبیل عکسهای تاریخی و نقشه‌ها آقای مهندس نعلبندیان، کارشناس مرمت اداره کل حفاظت بناهای تاریخی ارمنستان و عضو هیئت علمی دانشگاه ایروان کمک‌های موثری را بعمل آورد. ضمن آنکه در نقش مهندس ناظر مقیم با آقای تنباکوچی نماینده بنیاد مستضعفان و مجری طرح، همکاری موثر و صبورانه‌ای داشت شایان ذکر است که مطالعه و تعمیرات مسجد جامع ایروان که کار عمده آن تاکنون انجام یافته است سرآغازی از همکاری و تشریک مساعی بی‌نظیر بین مسئولین ایرانی و ارمنی میتواند بشمار آید. که در آن سهم اساسی بخاطر سرمایه‌گذاری سخاوتمندانه‌اش از آن بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی بود.

اداره کل حفاظت بناهای تاریخی ارمنستان و بطور اخص آقای کوریان غفاداریان مدیرکل آن با درایتی قابل تحسین پشتیبان آن بود و مسئولین طراز اول ارمنستان از جمله معاون فرهنگی رئیس جمهوری (هراند، با کراتیان) و معاون اول وزارت امور خارجه (آراکیراگریان) و شهردار ایروان (مالک مسجد و موزه) و اهاک خاچاطوریان با علاقه‌ای خاص با همکاری معنوی خود این اقدام فرهنگی را حمایت نمودند.

هر چند که بحث از انجام این اقدام از سالهای ۱۳۶۹ آغاز گردید ولی عملاً با حضور آقای تنباکوچی نماینده اجرایی بنیاد مستضعفان و آقای وهاب‌زاده ناظر سازمان میراث فرهنگی کشور از ۱۳۷۵/۵/۲۵ در ایروان صورت عملی بخود گرفت.

۲- پاولوکنوئو: "شهر ایروان و مساجد آن در دوره ایرانی" مطالعاتی در بزرگداشت اوژنئوگالدیری از انتشارات

Edizioni Arte e Moneta SA - Lugano, 1995

۳- به استناد گزارش چاپ نشده آقای مهندس واروژان آراکلیان، که مورد تائید مرحوم استاد نعلبندیان نیز بود، موزه مذکور در سال ۱۹۲۰ به همت و تدبیر برخی از روشنفکران بمنظور نجات مسجد از تخریب و نابودی که حکم آن از سوی مقامات دولتی صادر شده بود ایجاد گردید.

در نوشته‌ای از آقای پیه‌مونتزه در محله ایست‌اندوست که به تفصیل از آن یاد خواهد شد و مربوط است به بازدید هیئت دیپلماتیک ایتالیا از ایران در تابستان ۱۸۶۲ در وصف مسجد جامع (مسجد آسمانی) از کاربرد مسجد جامع بعنوان موزه یاد می‌کند.

۴- درباره شخصیت حسینعلی خان (حسین علی خان) برادر دانشمندمان آقای ناصر نوروززاده چگینی مرا به مرجع ذیقیمتی ارجاع دادند و آن کتاب گلشن مراد تالیف ابوالحسن غفاری کاشانی است که به اهتمام غلامرضا طباطبائی مسجد در سال ۱۳۶۹ چاپ اثرنگ به طبع رسیده است. این کتاب از مآخذ واجد اهمیت و اعتبار تاریخی مربوط به روزگار کریم‌خان زند (دوران ایجاد مسجد) و بستگان اوست. از این کتاب درباره موضوع ما دو مطلب را قابل ذکر در اینجا می‌دانیم: در صفحه ۹۹ شرحی دارد درباره احوال و نسب قاجاریه به شرح زیر که وجه حضور ایل قاجار را (که حسین علی خان از آن ایل است) در این خطه (ایروان) ذکر می‌کند.

"... مسکن آن طایفه در اوائل دولت علیه صفویه در گنجه و ایروان و خان علیین آشیان شاه عباس ماضی - انارالله برهانه - در بدو دولت و آغاز سلطنت بنا بر مصلحتی و به مقتضای وقت و مصالحه با رومیان، ایشان را از آن ولات کوچ داده و قرار و مسکنشان را در جای دیگر نهاد. بعد از استرداد ولایات آذربایجان از رومیه چون تفرق آن جماعت منظور نظر لازم الاطاعه بود فرقه (ای) از آن طایفه حسب فرمان به گنجه و ایروان معاودت ..."

در صفحه ۱۷۸ همین کتاب در بیان وقایع سال ۱۱۷۵ هـ ق و لشکرکشی به جانب روم چنین آمده است: "... که در آن جا یک روز توقف و یکی از یساوان حضور معدلت را به ایروان فرستاد و به حسین علی خان قاجار - بیگلربیگی آن جا - در ضمن فرمان مطاع شمایون پیغام داده مقرر فرمود که به ورود رقم قضا شیم و حکم قدر توام کل قشون خود را با توپخانه و اثاثی جنگ، که در آن وقت موجود و به کار قلعه‌گیری می‌آید، برداشته و در خارج شهر ارومی به معسکرانجم حشم ملحق و منضم و سایه‌نشین لوای ظفر پرچم گردد ... از این مضمون چنین مستفاد می‌گردد که حسین علی خان که حداقل در سال ۱۱۷۵ هـ ق بیگلربیگی ایروان بوده است همین حسین علی خان بانی مسجد مورد بحث ما می‌باشد.

بیگلربیگ: امیر امیران، امیرالامراء، سپهسالار، بزرگ شهر، رئیس کخدایان (دهخدا ص ۵۸۰)

بیگلربیگی: بیگلربیگان حکامی بودند که از پایتخت تعیین می‌گشتند

اما در مورد بخصوصی این سمت موروثی بود و اوائل دوره قاجاریه (و به احتمال زیاد در دوره زندیه ش) مثل عهد صفویه

بیگربیگی عنوان حکام ایالات بوده است.

۵- در خواندن این کتیبه‌های معلق آقای عبدالله قوچانی مرا بسیار یاری رساندند که بدینوسیله از ایشان کمال تشکر را دارد.

۶- اطلاع حاصل شد که به علت شتابی که در تعمیرات و احیاء مسجد بود امکان این امر میسر نگردیده است. حتی برخی از کتیبه‌های زیر گنبدخانه به دستور مجری طرح توسط آقای بختیار صفائی مرمت‌گر بدنه از محل خود جمع‌آوری و در یک نقطه زیرگنبد نصب گردیده است.

۷- درباره بقایای این بنا که توسط این نگارنده نقشه‌برداری و عکس‌برداری گردید بعداً به تفصیل در فصل پنجم همین نوشتار یادخواهد شد.

حسین علی خان سردار برادر ساری اصلان (شیرزرد) آخرین بیگربیگی ایروان در دوره قاجاریه است که با معاهده ترکمانچای از ایروان گسیل داده شدند و از ایل قاجاریه مقیم قزوین می‌باشد و ارتباطی به حسین علی خان قاجار بانی مسجد جامع ایروان ندارد. گویا این خاندان اخیر توسط آقای محمدخان قاجار برانداخته شده است. (به نقل از دکتر شهریار عدل)

۸- صرف‌نظر از عکسهای آرشیو موزه تاریخ شهر ایروان و نقشه‌های قدیمی موجود در بایگانی از عکسهای مقاله آلبوم هیئت دیپلماتیک ایتالیا به ایران (مجله ایست‌اندوست ۱۹۷۲)، چند عکس از مجموعه آقای نیک‌کار سفیر ایران در ارمنستان و یک عکس از سفرنامه دیولافوا و عکسهای مقاله پاولوکونیو و نیز دو عکس از سفرنامه جکسون در این نوشتار استفاده شده است.

۹- برداشت از مقاله تاریخچه عکاسی نوشته دکتر شهریار عدل به یاری جی‌نکاء.

۱۰- تصویر ارزنده‌ای از سوی همکارمان آقای عبدالرحمن وهابزاده بدستمان رسید که تحت شماره ۱۹ در این نوشتار آمده است که از چند نقطه‌نظر حائز اهمیت است و در طرح ساماندهی صحن مسجد میتواند مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

برای این عکس تاریخ و ماخذ معینی ذکر نگردیده‌است ولی با مقایسه با سایر عکسهای تاریخی میتوان حدس زد که این تصویر مربوط به سالهای پیش از سال ۱۳۲۵ هـ.ق ۱۹۰۶ است که هنوز نرده‌های اطراف باغچه‌های حیاط نصب نشده است. زیرا قدیمی‌ترین تاریخ روی نرده‌ها ۱۳۲۵ می‌باشد.

این عکس شاهد زنده‌ایست از وضعیت آبادان مسجد که شهروندان مسلمان ایروان را در لباس ایرانی در اطراف حوض مسجد و در برابر گنبدخانه شمالی نشان می‌دهد. نمای شمالی در عین سلامتی و وضعیت اصلی خود را دارد. معماری نمای بدنه داخلی

شمالی گنبدخانه نیز دیده می‌شود چون هنوز در ارسی بر نمای ایوان نصب نشده است. (با عکس شماره ۱۶ مقایسه شود)
۱۱- شرح عکسهای شماره ۶، ۷ و ۱۷ آلبوم هیئت دیپلماتیک ایتالیائی به ایران در سال ۱۸۶۲.

عکس شماره ۵ ایروان: بازارگاه (میدان)

شهر ایروان تمام خصوصیات اصلی ایرانی خود را جز چند بنای جدید متضاد روسی حفظ کرده است. جاده تفلیس پس از کمی به میدانی گشاده، زیبا و گیرا می‌رسد: در سمت راست آن رواق جدید پر از بازرگانان ارمنی است، پشت آن شهر قدیمی بر روی شیبی ملایم با خانه‌های کوچک و کوچه‌های پر از آشغال قرار دارد، در سمت چپ آن و در همان جهتی که خانه مسکونی ما است یک سری ساختمانهای دولتی زیبا وجود دارد. از بقیه این میدان مستطیل شکل بعنوان بازارگاه استفاده می‌شود. پشت رواقها که از آن یاد شد، طرف چپ، ورودی بازار است و سمت راست ردیفی از درختان است که پارک عمومی را احاطه کرده است و پس از آن ورودی قلعه (ارگ) بزرگ ایروان است^۲

مراجع مربوط به عکس شماره ...

(دو فیلیپینی ص ۱۰۴). شرح مختصری درباره میدان بزرگ ایروان در مرآت‌البلدان (جلد اول صفحه ۱۰۴ و در سفرنامه جی.برایس به ماوراء قفقاز و آراغات چاپ لندن ۱۸۹۶ ص ۱۸۹) نیز وجود دارد.

عکس شماره ۶-ایروان، کبود جامع

مسجد آسمانی^۳ (آبی، جامع یا کبود) در بین سه مسجد ایروان مسجد اصلی بشمار می‌آید. در نزدیکی میدان و در جانب غربی شهر قرار دارد. دید عکس از سر در ورودی است که به میدان نگاه می‌کند و در حال حاضر از آن بعنوان یک موزه تاریخ شهرداری استفاده می‌شود. مسجد ویژگی برجسته معماری ندارد. ولی فرم آن در فضائی که در آن درختان نارون کاشته شده است سر بلند کرده است. کاشی‌کاریهای جالب و مناره ستبر آن از جمله خاطراتی است که در ذهن مسافر باقی می‌ماند. برحسب مدارکی شفاهی که توسط لینچ گزارش شده است تاریخ بنای مسجد تصور می‌شود که به عهد نادر شاه (۱۷۴۷-۱۷۳۶) و بطور دقیق به زمان سردار (حاکم ایرانی ایروان) حسینعلی خان بر می‌گردد. درباره مسجد به منابع زیر مراجعه شود:

- اف. هانس، ارمنستان و خاور نزدیک، پاریس ۱۸۲۸ ص ۱۷۱

- اید، شهر ایروان، پایتخت ارمنستان روسیه^۴ ۱۸۲۳ ص ۲۵۴

- جاکسون، عکس مقابل ص ۲۱

- ام. فون تلمن، سفر در قفقاز، ایران و ترکیه در آسیا ترجمه، لندن

روز بعد از ورودمان ..... برای بازدید ارگ رفتیم، ارگ میدان مربع وسیعی را می‌پوشاند که از سه جانب به یک خندق خشک احاطه شده است که پشت آن باروی خشتی قرار دارد و پس از آن یک خندق دیگر ایجاد شده است. بخش اعظم بستر را علفها فرا گرفته که جریان کوچک رودخانه از میان آن می‌گذرد. مربع مرکزی حصار را ساختمانهای روسی نظیر سربازخانه‌ها، انبارها، پست نگهبانی بزرگ و کلیسای یونانی فراگرفته است، در حالیکه بناهای ایرانی در جناح جنوبی جمع شده‌اند. در آنجا دیوارها روی صخره‌ها باز ..... برپا شده‌اند که به شکل یک سری پله شیب تند را فراگرفته و وضع طبیعی دفاعی به آن داده است.

این بناهای ایرانی ما را برآن داشت که تصور والائی - که البته مبتنی بر واقعیت است - از کارهای هنری که از آن بعدا یاد خواهیم کرد و در طول سفر با آن برخورد خواهیم کرد، داشته باشیم - هیچیک از تالارهای که از آن در سراهای شاه از آن بازدید کردیم، با تالار بزرگ سردار ایروان برابری نمی‌کند. طاق بلند آن با شبکه‌ای از تزئینات آئینه کاری پوشیده شده است، دیوارها توسط هنرمندی نقاشی شده است که قطعا رافائل ایرانی بوده است. دو پنجره بزرگی (ارسی) که مقابل یکدیگر قرار گرفته انداز مشبکهای شیشه‌های رنگی و طرح اسلیمی پوشیده شده است در، رودخانه زنگی، باغهای ماوراء رودخانه و کوه با عظمت آزارات که از این پنجره‌ها دیده می‌شود، اثری محو نشدنی در خاطره‌ها باقی‌گذارد.

مسجد زیبا و کاملاً سالم ارگ با شکوه است چه در کاشی‌کاریها (که مانند تمام کاشی‌کاریهای ایرانی متفاوت با کاشی‌کاریهای ترکی است) و آبنمای وسیع و باز آن در میان مسجد فاقد مناره است. در نزدیکی آن حرم سردار قرار دارد که در حال حاضر به بیمارستان ارتشی تبدیل شده است که کاملاً خوب اداره می‌شود.

منابع مربوط به عکس شماره ۷

سفر به ایران ۲۶۱ تا ۲۶۳

موریه، سفر دوم به ایران، ارمنستان و آسیای میانه تا قسطنطنیه بین سالهای ۱۸۱۰ و ۱۸۱۶ ص ۳۱۹-۳۲۲ بیندر - ص ۲۶-۹، مرآت‌البلدان، ص ۴۱۴

شانتز، ص ۲۸۵، ۲۸۷-۲۸۸

بینچ، ص ۳۱۵-۳۱۷

۱۲- به استناد گفته آقا دکتر شهریار عدل آمار ۱۸۳۱ شهر ایروان از شش مسجد و هفت کلیسا یاد می‌کند و چنین اظهار می‌شود که علی‌رغم اکثریت مسلمانان در شهر سردار قاجار در حفظ تعادل بین

-برایس ص ۹۴-۱۹۲

-اف. دولی چهارده ماه در روسیه ۱۸۷۸ جلد اول ص ۴۱۴

-ب شانتز، در عبور از ارمنستان روسیه ۱۸۹۱ جلد دوم ص ۲۸۸

-سار - ص ۵۲ عکس ۵۲

-ا.ج. ال. ب. لینچ، ارمنستان، سفرها و مطالعات، لندن ۱۹۰۱ ص ۲۱۶.

۲۳۰، ۲۳۱ و عکسهای ۴۵-۴۲

ذکر چند نکته: از توضیحات و عکسهای مربوط به آن یک نکته روشن می‌شود که از مسجد (از بخشی یا تمام آن) در این دوره بعنوان موزه استفاده می‌شده است و تاریخ استفاده از مسجد بعنوان موزه به تاریخی پیش از ۱۹۲۰ که قبلاً درباره آن از مقاله آقای آراکلیان نقل قول شد برمی‌گردد. دوم آنکه مسجد مورد بحث ما همانگونه که در کتیبه‌های موجود است مسجد جامع ایروان است و بزرگترین مسجد شهر به شمار می‌رفته است و آنچه که مادام دیولافوا در سال ۱۸۸۱ در سفر خود به ایروان از آن یاد می‌کند مربوط به مدرسه - مسجد سردار واقع در ارگ است که از آن در عکس شماره ۷ آلبوم دیپلماتیک ایتالیا به ایران یاد می‌شود.

با مشاهده دقیق عکس ملاحظه می‌شود که قطار بندیه‌های سر در مسجد جامع آئینه‌کاری شده است. که خود اطلاعات افواهی را که معمرین درباره سردر مسجد به ما داده‌اند را تایید می‌کند.

در واقع با معاینه دقیق سردر جنوبی سه دوره تاریخی در آن قابل تشخیص داده شد. اولی و دومی با کاشی‌کاری معقلی است و سومی دوره لایه نقاشی شده گچی است (که روی کاشی‌کاری‌ها آورده شده است) که احتمالاً هم دوره آئینه‌کاری باید باشد. سرپوشیده مقابل سردر نیز احتمالاً برای محافظت از تزئینات آسیب‌پذیر سردر ایجاد شده است.

ذکر این نکته ضرورت دارد که حسینعلی خان سردار (بیگلربیگی) ایروان دوره زندیه است و اینکه مشارالیه از دوره نادرشاه نیز حاکم ایروان بوده است یا خیر قابل بررسی است.

عکس شماره ۷-ایروان - ارگ

منظری از ارگ شهری، واقع در سه مایلی جنوب ایروان بر بلندیه‌های مشرف به رودخانه هزارتان (زنگی) که از آزارات سرچشمه می‌گیرد، قرار دارد.

ارگ دارای شکلی چند ضلعی است، که تصور میشود بناهای اصلی آن مربوط به قرن شانزدهم باشد. بسیاری از مسافران توضیحاتی درباره استحکامات دست نیافتنی آن و سردارانش گفته‌اند.

بهر حال این قلعه به راحتی توسط جنرال پاسکویچ در سال ۱۸۲۷ تصرف شد. نقل شرحی را که فیلیپی در صفحه ۱۰۵ گزارش خود

نهادهای مذهبی توجه خاصی داشته است. آماری که از آن یاد شد به استناد متون ایرانی بین سالهای ۱۸۲۸-۳۱ توسط روسها تهیه شده است. این آمار به سال ۱۸۶۵ در سن پترزبورگ به زبان روسی به چاپ رسیده است.

یادآوری می‌گردد که معاهده ترکمن‌چای به سال ۱۸۲۸ (۱۲۴۲) منعقد گردید که به موجب آن ایروان جزو دیگر شهرها به روسها واگذار گردید.

۱۲- مرات البلدان: روز هشتم در ایروان توقف شد و در این روز به بازدید مسجد جامع ایروان و بعضی مواضع دیگر و اوچ کلیسا تشریف‌فرما گردیدند.

۱۳- مرات البلدان: شهر ایروان که در جلگه و در اطراف آن باغات آباد زیادات او بنا نمود و الحال در تصرف دولت روس است. اهالی این شهر بیشتر ارامنه هستند، علاوه بر رودخانه ایروان چای، رودخانه کوچکی وارد شهر می‌شود و به شعب عدیده منشعب شده به باغات و عمارات تقسیم می‌شود. ایروان مذکور قلعه‌ای در نزدیکی این شهر بنا کرد که دور آن چهار میل و دارای برجهاست. یک سمت قلعه که بجانب شمال مشرق می‌باشد بواسطه نزدیکی به رودخانه دیوار ندارد. از شهر به قلعه تقریباً سه هزار قدم مسافت است دو کلیسا در خود شهر است که سلاطین قدیم ارمنستان آنها را ساخته‌اند. معنی ایروان به زبان ارمنی منظر است و در تسمیه این شهر به این اسم گویند کشتی نوح، بعد از آنکه در قله آغری داغ که تفصیل او در موقع خود ذکر خواهد شد، فرود آمد و آبی که احاطه به اقطار و اقطاع زمین نموده، به زمین فرو رفت، به مدلول کریمه یا ارض ابلعی مائک و یاسماء اقلعی و غیض الماء و قضی الامرواستوت علی الجودی، اول صحرائی که بنظر نوح آمد دشت ایروان بود لهذا به این اسم موسوم شد.

شاردن می‌نویسد ایروان شهر بزرگی است اما با وجود اشجار و باغات زیاد که در داخل شهر غرس آباد نموده‌اند، کثیف است. عمارات عالیه ندارد، اطرافش کوهستان است. دو رودخانه یکی بزرگ موسوم به زنگی یکی کوچک، معروف به قرخ‌بلاغ، اولی از خارج شهر، دومی از وسط بلد می‌گذرد. قلعه ایروان که در خارج شهر است نیز شهر کوچکی محسوب می‌شود، اهالی قلعه از مسلمانان ایران، ولی ارامنه در قلعه دکاکینی دارند که روز به دکان خود آمده مشغول کسب و شب چون در قلعه منزلی ندارند به شهر می‌روند. دو هزار نفر سپاهی از جانب پادشاه ایران مامور به ساخلوی این قلعه بوده‌اند، و چند عراده توپ همیشه آنجا موجود است عمارت حاکم ایروان در قلعه و از ابنیه عالیه و منظرش رودخانه زنگی.

مولف گوید در سده هزار و دویست و هشتاد که من خود به فرنگستان می‌رفتم، و در سده هزار و دویست و هشتاد و سه (یعنی

سال ۱۸۶۶ و بعد از سفر هیئت دیپلوماتیک ایتالیا به ایران ش) که از فرنگستان مراجعت می‌نمودم، از ایروان عبور کردم و در مراجعت قلعه را به رای العین دیدم. از این عمارت عالی که شاردن وصف کرده جز خرابه آثاری ندیدم شاردن گوید در این قلعه یک نارنج قلعه می‌باشد که توپهای بزرگ را آنجا کشیده‌اند. در این شهر از آثار قدیمه بنائی است برج مانند. هرچه تحقیق کردم که بفهمم در چه عصر آنرا بنا نموده‌اند کسی نداشت که به من اظهار نماید. بعضی خطوط در خارج این برج دیدم اگر چه شبیه به خط ارمنی بود ولی ارامنه حال نمی‌فهمیدند که چه نوشته شده معلوم می‌شود اگر هم به زبان ارمنی است، زبان قدیم ایشان است که غیر از لسان حالیه است. میدان مرتع بزرگی در ایروان است که در اطراف او اشجار غرس نموده‌اند و در این میدان اسب‌دوانی می‌کنند.

از کسانی که منسوب به ایروان می‌باشند مرحوم حاجی میرزا آقاسی است که سمت صدارت پادشاه رضوان جایگاه مبرور ماضی محمد شاه غازی نورالله مضجعه را داشت که در مدح او گفته‌اند (شعر):

از قیروان بپوئی اگر تا بقیروان

روشن دلی نه بینی چون پیر ایروان

نقل از سفرنامه جکسون (دهه اول قرن بیستم):

۱۵- ایروان پایتخت ارمنستان روس و دارای سی هزار جمعیت است. تاریخ ایروان تاریک است، اما طبعاً مردم آن سامان، بنا بر روایتها و سنتهایی که دارند، بی‌میل نیستند که تاریخ قدمت آن را به عهد نوح برسانند.

بنابر آنچه در مراجع موثق ذکر شده است نام ایروان بدل از «ارون» (به کسر اول و دوم) و این کلمه ماخوذ از اروان (به کسر اول و دوم) ارمنی است که به معنی آشکار شدن می‌باشد، زیرا پس از طوفان نوح نخستین خشکی که آشکار شد، همینجا بود. بنا به نوشته دیگر مصنفان، نام ایروان ماخوذ از نام پادشاه یا قهرمان افسانه‌ای موسوم به «اروند» یا پیشوای ارمنیان به نام «اروند» یا «اروند» است که در نخستین سده میلادی به دست ایرانیان برفتاد. هر دو وجه اشتقاق از حقیقت بدور است. به گفته مورخ ارمنی «یحی جاثلیق» ایروان در قرن هفتم جایی نسبتاً وسیع بوده است هر چند آگاهی ما درباره آن - بر فرض که اطلاعی داشته باشیم - تا پیش از قرن شانزدهم بسیار ناچیز است. از این زمان است که پیوسته میان ایرانیان و ترکان عثمانی بر سر تصرف ایروان کشمکش در می‌گیرد. سرانجام روسها ایروان را در ۱۸۲۷ گشودند و به نزاع میان ایرانیان و ترکان پایان دادند. از اینجاست که در بازارهای ایروان شواهد فراوانی از تصرف روسها و

پیشرفت بازرگانی ایروان به چشم می‌خورد، چنانکه من توانستم در آنجا عده‌ای از اشیاء ساخت اروپا را که معمولاً در بازارهای آسیا یافته نمی‌شود بخرم و به ساز و برگ خود بیفزایم.

شهر ایروان از نظر خصایص کلی شهری است شرقی نه غربی، اما علایم و آثار باستانی که از چنین شهری کهن انتظار می‌رود چندان فراوان نیست علت عمده جنگهای مکرر میان ترکان و ایرانیان است، و چون این دو قوم به ترتیب سنی و شیعه‌اند، و این دو فرقه رقیب سخت از هم متنفر و بیزارند، همین باعث شده است که هر دو طرف با بیرحمی بیشتر با هم پیکار کنند. این کشمکشها به نابودی آثار عدیده تاریخی که می‌بایست در گذشته مایه افتخار ایروان بوده باشد، مدد کرده است. با اینهمه هنوز بعضی مسجدها و مناره‌ها باقی است که شایسته ذکرند؛ اما مهمترین بنای تاریخی متعلق به دوران فرمانروایی ایرانیان، کاخ حاکمان یا «سرداران» است که در مجاورت مسجدی که گنبدش با کاشیهای رنگین و نقشهای اسلیمی تزیین شده قرار دارد. خود کاخ قسمتی از محوطه‌ای را تشکیل می‌دهد که دارای استحکامات است و مشرف به رود زنگی است که از زیر دیوارهای گلی آن جاری است. در تالار کاخ، اگر چه رو به خرابی نهاده است، آثار شکوهمندی گذشته هویداست. سقف تالار که ساییده و فرسوده است، آینه‌کاری است و دیوارهای آن به نقشهای تاریخی مزین است. از

جمله تصویرهای جدید تصویر فتحعلی شاه جد اعلای شاه کنونی ایران است. اما نقشی که بیش از همه توجه مرا جلب کرد یکی تصویر سهراب و رستم بود که نبرد مقدر و شوم ایشان را ماتیو آرنولد از شاهنامه بازگو کرده است، و دیگری تصویر فرامرزن فرزند رستم. در انتهای تالار بزرگ پنجره مشبک بزرگی بود که شیشه‌های رنگارنگ کوچک در آن کار گذاشته بودند که نور آفتاب به رنگهای تند رنگین کمان از درون آن می‌تابید. بتدریج که عصر فرا می‌رسید منظره‌ای که از میان چهار چوب خیره‌کننده دیده می‌شد دل‌انگیز بود. از دور منظره آرات پوشیده از برف پیدا بود. از زیر دیوارهای کاخ و شمعهایی که به قلعه زده بودند رود زنگی به سرعت روان بود، و تنها ساحل پر شیب آن را از دو سوی مهار کرده بود. کاروانی به آرامی از روی پل به راه خود می‌رفت، و شعاعی از نور آفتاب که فر و شکوه روزگاران گذشته را منعکس می‌کرد، به درون تالار متروک کاخ شاهزادگان می‌تافت.

قسمت بیشتر اوقات من در دومین روز اقامتم در ایروان صرف دیدن کلیسا و صومعه «اچمیادزین» شد که از آنجا تا ایروان سیزده میل (در حدود بیست کیلومتر) راه است و در نزدیکی روستای «واقار شاپات» قرار دارد. این دیر معروف مقر کاتالیکوس یا جاثلیق یا مطران کلیسای ارمنیان است.